

A szerkesztőség elnöke:
TOLNAI OTTÓ

Főszerkesztő:
BOZSIK PÉTER

A számot szerkesztette:
MESEŠ PÉTER

Olvasószerkesztő:
BALOGH EMERENCIA

A szerkesztőség tagjai:
JÓZSA MÁRTA, KRUSOVŠZKY DÉNES,
LADÁNYI ISTVÁN, MESEŠ PÉTER, PATÓ ATTILA,
RADICS VIKTÓRIA, RAJSLI EMESE,
SZERBHORVÁTH GYÓRGY, SZILÁGYI ZSÓFIA,
VIRÁG GÁBOR

Lapterv:
FENYVESI OTTÓ

Az EX Symposium Alapítvány alapítói:
BALÁZS ATTILA, KALAPÁTI FERENC, SEBŐK ZOLTÁN

Kiadja az EX Symposium Alapítvány
Szerkesztőség: Ányos u. 1–3., 8200 Veszprém
E-mail: bozsik@exsymposion.hu
www.exsymposion.hu

Felelős kiadó: Bozsik Péter
ISSN 1215-7546

© EX Symposium Alapítvány
Megrendelhető a szerkesztőség címén

Terjesztés: info@exsymposion.hu
Ára: 700 Ft

FOLYÓIRATUNK KAPHATÓ:

Budapesten: Írók Könyvesboltja, Andrásy út 45.
Veszprém: Utas és Holdvilág, Szabadság tér 13.

Támogatónk:

Veszprém Megyei Jogú Város Önkormányzata
Veszprém Megyei Civil Hálózatért Közhasznú Egyesület

Nyomta:

ANZSU Kft., Sopron

Nyomdai előkészítés:

Pozitív Logika Produkciós Iroda Kft.

tartalom

Vladimir Tismăneanu: Lenin évszázada – Bolsevizmus, marxizmus és az orosz hagyomány	1
Ménes Attila harmsziádája	10
Dalos György: Hogyan vesztettem el a kommunizmusba vetett hitem	12
Vágvölgyi B. András: A kettős hatalomról	15
Ménes Attila harmsziádája	19
Losoncz Alpár: 1917: forradalom A tőke ellen?	22
Pató Attila: Egy porcelánfaun délutánja	36
Ménes Attila harmsziádája	42
Ménes Attila harmsziádája	44

Tatár Sándor versei .....

Radics Viktória: Sinkó és Krleža Moszkvában	48
Miroslav Krleža: Kirándulás Oroszországba	54
Arthur Koestler: Rubasov – részlet	59

Krasztev Péter: Szockkultizmus: Ezotéria az államszocializmus idején	62
Bretter Zoltán: Apa és fia	68
Wilhelm Droste: Számok és nevek	72
Vajda Mihály: Ezerkilencszáztizenhét	76

Rostás-Péter István: Rész(ecske)gyorsítás	78
Kovai Melinda–Neumann Eszter: Informalitás, politikai hatalom és kulturális elit az államszocialista Magyarországon	82
S. Horváth Géza: Egy orosz emigráns Birminghamból: Nyikolaj Bahtyin	88
Nyikolaj Bahtyin: Négy fragmentum	90

Az előlső belső borítón Mesés Péter bevezetője, a hátsó belső borítón Ménes Attila **Az író és a halál** című írása olvasható.

Számunkat Bíte Csanád grafikáival illusztráltuk.

9 771215 754002

EX Symposium 97. szám

A 20. század ténylegesen Lenin évszázada volt. Más szóval a posztkommunizmus folyamatos küzdelem azért, hogy úrrá legyünk a „leninizmus maradványai” vagy a „lenini romhalmaz” fölött, amit én a Ken Jowitt által használt megvilágító erejű fogalom kifejtéseként javaslok, s ami a lenini örökség civilizációs alakzata – beleértve a mély érzelmeket, nosztalgiákat, érzületeket, ellenérzéseket, fóbiákat, kollektivistá sóvárgást, paternalizmus iránti vonzalmat, sőt korporativizmust.

VLADIMIR Tismăneanu

Játék árnyakkal, fényekkel

Az *EX Symposion* 2014 óta egyik számát minden évben az első világháború emlékezetének szenteli, többé-kevésbé a száz évvel korábbi eseményekhez kapcsolódva. Persze valóban csak többé-kevésbé, hiszen nem a háború történetét szándékozzuk megírni, erre sem lehetőségünk, sem módunk nincs, de még ha lenne is, akkor is tartózkodnánk tőle. Mindazonáltal fontosnak véljük, hogy beszéljünk róla.

Nem terveztük ezt másképpen idén sem. Az 1917-es esztendő amúgy is terhes volt az igen fontos, megkerülhetetlen eseményektől. Természetesen az oroszországi forradalomra gondolunk. De nem a forradalom története, nem is a bolsevizmus története az, ami számunkra érdekes. Sokkal inkább az, ami lett belőle.

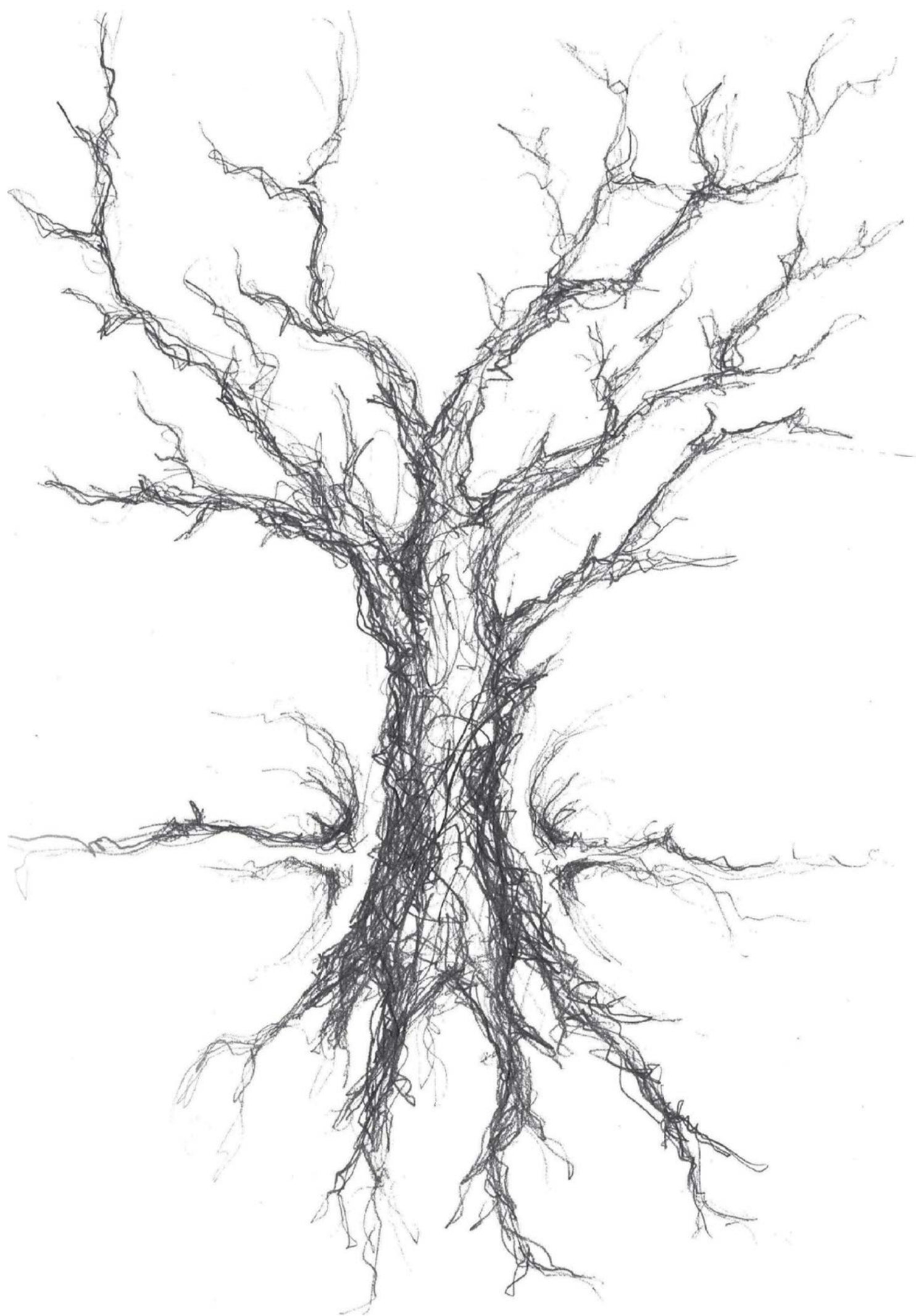
Tagadhatatlan, hogy a xx. század egésze, de némelyest még a XXI. század eddig eltelt több mint másfél évtizede is magán viseli az akkori petrográdi események nyomait, a hatás mind a mai napig nem múlt el. Ebben a számunkban tehát azt szándékozzuk bemutatni, hogy mi is volt ez a hatás az elmúlt száz év során. Emberi sorsokon keresztül vizsgálva meg, ki lett áldozat, ki lett tettes, mennyire lehet vékony az a határmezsgye, amely adott esetben elválasztja egymástól a tiszta szándékú világjobbítót és a gazembert. Azt szeretnénk megvizsgálni, hogy a száz évvel ezelőtti eseményekben eleve kódolva volt-e a Szovjetunió, s vele együtt a létezett szocializmus kevésbé dicsőséges történelme, vagy csupán végzetesen félrecsúszott egy oly szépen hangzó ígéret.

Erre mifelénk, nevezzük úgy, a nyugati kultúrkörben, Jézus Krisztus ígért túlvilági megváltást, az őskeresztények pedig egyfajta kommunisztikus társadalmat képzeltek el. Hogy létezik-e túlvilági megváltás, az most nem tartozik a tárgykörünkbe, s hogy az egyház kiépülésével mi maradt meg az őskeresztények elképzeléseiből, szintén nem. Megváltást, evilági megváltást ígért majd’ kétezer évvel később a kommunizmus eszméje is. Létezik evilági megváltás?

Remélem, tévedek, mégis azt feltételezem, hogy számunk olvasóinak többsége személyes élményekkel rendelkezik arról a korról, amikor még létezett a Szovjetunió, amikor még létezett – hidegháborús elnevezésével élve – a béketábor. Ha nem is felnőttként, de valamilyen módon megélte. Így érezheti is a súlyt, ami akkoriban (majdnem) mindenkire nehezedett, azt a súlyt, ami a hazugságból eredt. Fényként próbálták eladni nekünk, nem, de hogy eladni, az eladás olyan nyugatiasan hangzik, sokkal inkább keleti módon ránk tukmálni mindazt, amiről ha talán születése pillanatától nem is feltétlenül, de még újszülött korától fogva folyamatosan egyre inkább nyilvánvaló lett, hogy akármit mondanak is róla, nem fény az bizony, hanem árnyék. Jól tudjuk, hogy a társadalmi méretű hazugság hova vezetett, hova vezet.

Mindezt figyelembe véve, számunk nem elsősorban magára a forradalomra, főként nem annak az eseményeire koncentrál. Sokkal inkább az azóta eltelt száz évre, arra, hogy mindez miként volt befolyással nem csupán Oroszországra, hanem Magyarországra is, illetve az egész közép-európai térségre.

MESÉS Péter

Az író és a halál

Danyiil Harmsz orosz író 36 évesen, 1942. február 2-án, a blokád alatt álló Leningrád börtönének pszichiátriáján éhen halt. A pusztulásnak ez a módja legalább annyira abszurd, mint az író életművének legjavát képező rövidprózái, melyek magyarul az *Esetek* című kötetében, Hetényi Zsuzsa válogatásában és gondos fordításában jelentek meg.

Harmsz 1905. december 20-án született Szentpétervárott. Édesapja Csehov és Tolsztoj barátja volt.

Írói pályáját húszévesen, különféle álnevekkel kezdte, ezek közül végül a Harmszot tartotta meg. 1927-ben egyik alapítója volt az OBERIU (Reális Művészet Egyesülete) nevű avantgárd csoportnak, mely írókat, költőket, képzőművészeket, filozófusokat tömörített magába. Művészi céljuk az akkoriban már szinte egyeduralkodóvá vált szocialista realizmus keretein kívül fogalmazódott meg, és az orosz avantgárd egyre reménytelenebb utóvédjét képviselték.

Összművészeti estéket, felolvasásokat, performanszokat rendeztek, filmeket vetítettek. A hivatalos kultúrpolitika természetesen rossz szemmel nézte működésüket, és már 1930-ban szovjetellenes agitáció vádját ragasztották rájuk, talán nem is alaptalanul. Mindenesetre a csoportot 1932-re adminisztratív eszközökkel teljesen felszámolták. Ezek után több csoporttag gyermekversekkel folytatta pályafutását,

Harmsz is, aki tíz kötetet publikált ebben a műfajban. Ezzel sem volt szerencséje. A feleségével együtt nyomorgó, gyakran éhező szerző gyermekverseit is antikommunistának minősítették a hatóságok, és ez okból 1931-ben lefogták és száműzték. Visszatérte után 1934-től fogott bele az *Esetek* című kötet meghökkenítő, abszurd, groteszk dadaista szövegeinek megalkotásába.

1941-ben újból letartóztatták, s a főbelevést csak úgy kerülhette el, hogy bolondnak tette magát. Fél évvel később hunyt el, a már említett körülmények között. Munkái természetesen sokáig nem jelenhettek meg a Szovjetunióban, csupán szamizdat kiadásokban terjedt a 70-es években. Csak a szerencsés körülmények között Amerikába kicsempészett kéziratnak köszönhetően vált az 1974-es megjelenés után világhírű szerzővé.

Harmsziádáimmal, amelyek kötetbe gyűjtve a Jelenkornál fognak megjelenni, előtte és a világ összes rövidprózaírója előtt szeretnék tisztelni. Az Örkeny-egypercesek ötven éve jelentek meg. Örkeny és Harmsz nem ismerhették egymást, de abszurd és groteszk rövid történeteik tökéletesen tükrözik világban létünk képtelenségeit.

Ménes Attila

LENIN ÉVSZÁZADA – BOLSEVIZMUS, MARXIZMUS ÉS AZ OROSZ HAGYOMÁNY

A hogyan egyszer Leszek Kołakowski mondta, a marxizmus a modern idők legnagyobb filozófiai ábrándja volt. Minden gőgös radikalizmusa dacára a marxizmus csupán egy szociológiai elmélet maradt volna, ha Lenin nem alakítja hatékony politikai fegyverré. Ez az értelme Antonio Gramsci Lenin és Szt. Pál közötti összehasonlításának – Lenin a marxizmus megváltó világnézetét globális politikai gyakorlattá változtatta. A bolsevik forradalom alkalmazott eszkatológikus dialektika volt, és a Harmadik Internacionálé a forradalmi mátrix egyetemességét jelképezte. Lenin perdöntő intézményes találmánya (a bolsevik párt) és vakmerő beavatkozása a világ szocialista mozgalmának gyakorlatába, lelkesedéssel töltötte el Lukács Györgyöt, aki soha nem adta föl csodálatát a bolsevizmus alapítója iránt. A politika lenini víziójához ragaszkodó Lukács Györgyről Slavoj Žižek írja: „Az ő Leninje az, aki annak kapcsán, hogy az orosz szociáldemokrácia bolsevikokra és mensevikekre szakadt, s a két csoport harcolt, hogy a pártprogram miként határozza meg a párttagságot, azt írta: »Olykor

a munkásosztály mozgalmának sorsának alakulása az eljövendő hosszú években a pártprogram egy-két szaván múlik.«¹

Emlékeznünk kell arra, hogy a leninizmus, mint állítólag koherens, homogén, önmagában teljes ideológia, poszt-1924-es építmény volt: voltaképpen Grigorij Zinovjev és Joszif Sztálin erőfeszítése, hogy Lev Trockijt megfosszák hitelétől úgy, hogy valamiféle „leninizmust” eszeljenek ki az eretnekségnek bélyegzett „trockizmussal” szemben. Evvel egy időben a bolsevizmus intellektuális és politikai valóság volt a világforradalmi mozgalmon belül, totális és totalizáló filozófiai, etikai és gyakorlati-politikai irány.² Leninnek köszönhetően egy új politikai stílus jelent meg a 20. században, amelyik elitizmuson, fanatizmuson, a szent ügy iránti tántoríthatatlan elkötelezettségen alapult, oly módon, hogy a vakbuzgó, önjelölt felvilágosult élcsapat a kritikai gondolkodást teljes mértékben a hittel helyettesítette. A leninizmus, eredetileg orosz, majd világtörténelmi kulturális és politikai jelenség, alapköve volt annak a rendszernek, melynek az 1989–91-es forradalmak vetettek véget. Akármit is gondolnánk Lenin utolsó éveiben folytatott antibürokratikus küzdelmeiről vagy arról, hogy elindította az Új Gazdasági Politikát (NEP), összes törekvésének lényege a politikai pluralizmussal ellentétes. A bolsevik „párton belüli demokrácia” lényegében ellensége a szabad vitának, a politikai nézetek és platformok versengésének (ahogy éppen maga Lenin hangsúlyozta, a párt nem egy „vitaklub”). Az 1921-es határozat a „frakciók tiltásáról”, amely közvetlen összefüggésben volt a Kronstadt-felkeléssel³, a bolsevizmus kitarító diktatórikus hajlamára utalt. A baloldali szocialista forradalmárok és mensevikek ül-

1 Lásd: Slavoj Žižek, *Did Somebody Say Totalitarianism?* (London: Verso, 2001), 116.

2 E tekintetben lásd: Bertram Wolfe, „Leninism”, in *Marxism in the Modern World*, ed. Milorad M. Drachkovitch (Stanford: Stanford University Press, 1965), 47-89.

3 1921 márciusában a Kotlin-szigeti Kronstadtban tört ki a bolsevikellenes utolsó nagy felkelés. A matrózok, katonák és civilek felkelését, több ezer áldozat árán, 12 nap alatt a Vörös Hadsereg letörte. A felkelés eredményeként Lenin részint belátta, hogy a gazdaság felügyeletén lazítania kell – ez volt aztán az új gazdasági politika (NEP: Novaja Ekonomicseskaja Polityika) –, részint a pártot szorosabbra fogta. [A ford.]

dözése, nem beszélve egyéb ellenfelekről, igazolják, hogy Lenin és társai számára a „proletariátus diktatúrája” a politikai közönség fölötti abszolút ellenőrzést jelentette. A kulturális különbség iránti tolerancia és a piaci viszonyok időleges elfogadása nem volt hivatott arra, hogy megkérdőjelezze az alapvető hatalmi viszonyt – a párt monopolisztikus uralmát és a bolsevizmussal szembeni minden ideológiai alternatíva elfojtását⁴. E tekintetben nem volt komoly különbség Lenin Politbúrójának tagjai között – Trockijt, Zinovjevet és Nyikolaj Buharint is beleértve. Röviden, ez még nem leninizmus, nem totalitarizmus – legalábbis annak sztálinista verziójában nem.

A 20. század ténylegesen Lenin évszázada volt. Más szóval a posztkommunizmus folyamatos küzdelem azért, hogy úrrá legyünk a „leninizmus maradványai” vagy a „lenini romhalmaz” fölött, amit én a Ken Jowitt által használt megvilágító erejű fogalom kifejtéseként javaslok, s ami a lenini örökség civilizációs alakzata – beleértve a mély érzelmeket, nosztalgiákat, érzületeket, ellenérzéseket, fóbiákat, kollektivistá sóvárgást, paternalizmus iránti vonzalmat, sőt korporativizmust⁵.

Ken Jowitt azon kevés politikatudósok egyike, akik pontosan megértették a leninizmus csábítását, ami közvetlenül kötődik ahhoz, ahogy a párt, mély erkölcsi és kulturális válság idején élcsapatként, a karizmatikus, vallásos típusú viszonyítási keretet helyettesíti: „Mind a leninizmus, mind pedig a náciizmus, különbözőképpen, perverz kísérlet a liberális individualizmus rendszerével szemben arra, hogy fönntartson és helyreállítson egy heroikus ethoszt és életet ... a leninizmus meghatározó elve szerint a nem észszerű követendő és a személytelenség karizmatikus. A karizma jellemzően egy szenttel vagy lovaggal azonosítható, valamiféle személyes tulajdonság, s amit Lenin tett, az figyelemre méltó. Éppen azt tette, amiről állí-

totta, hogy teszi: új típusú pártot hozott létre. A pártot karizmatikussá tette. A pártért emberek haltak meg.”⁶

Így Jowitt meghatározása a leninizmusról az ideológiai, érzelmi és szervezeti elemeket egy átfogó, dinamikus alakzatba kapcsolja össze: „A leninizmust leginkább történelmi és szervezeti jelenségnek láthatjuk, ami a karizmatikus személytelenségen alapul; egy olyan stratégián, aminek alapja egy »találékony tévedés«, ami szövetkezetesítéshez/ iparosításhoz vezet; és a vezér, modell, támogató szerepét játszó, uralkodó rezsim által vezetett nemzetközi blokkhoz, amelynek a meghatározása azonos az őt alkotó részek meghatározásával.”⁷

A leninizmus mint politikai és kulturális rezsim vagy mint nemzetközi rendszer minden kétséget kizáróan kimúlt. Másrészt viszont a rendkívül szervezett, messianisztikus, szektaszzerű szervezet lenini/sztálini modellje, ami a pluralizmus elvetésére és a „Másik” demonizálására épül, nem veszítette el vonzerejét – elegendő csak arra gondolnunk, hogy Lenin miként gyalázta a mensevikeket, a szocialista forradalmárokat, a „kulákokat”, a „burzsoá értelmiségieket” stb. Véleménye szerint, még ha pártatlan egyéneknek álcázzák is magukat, helyük a börtönben van.⁸ Ez a kvázi racionális, valójában szinte misztikus azonosulás a párttal (gonosz ellenségek által körülvett, megtámadott várnak felfogva – amiből a mese barikád-összetevője származik) természetesen a bolsevizmus fő pszichológiai vonása volt (akármelyik megtestesülésében), annak előtte, hogy bekövetkezett volna az, amit Robert C. Tucker a radikalizmus elvesztésének nevez (s amit Jowitt „a modern revizionizmus” aquinói kísértésének mondana, ahogy igen pontosan Mao Ce-tung a titóizmust és a hruscsovizmust meghatározta volt). Leninistának lenni azt jelentette, hogy elfogadni a párt jogát a tudományos igazság

4 Lásd: Andrzej Walicki, *Marxism and the Leap into the Kingdom of Freedom* (Stanford: Stanford University Press, 1995), 269-397 (továbbiakban: *Marxism*).

5 Lásd a könyvem: *Fantasies of Salvation: Nationalism, Democracy, and Myth in Post-Communist Europe* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 1998).

6 Harry Kreisler, “The Individual, Charisma, and the Leninist Extinction”, *A Conversation with Ken Jowitt* (Berkeley: Institute of International Studies, 2000).

7 Ken Jowitt, *New World Disorder: The Leninist Extinction* (Berkeley: University of California Press, 1992), 49.

8 A Leninről és a terrorról szóló idézeteket lásd Kostas Papaioannou remek antológiájában: *Marx et les marxistes* (Paris: Gallimard, 2001), 314.

birtoklására (a „történelmi haladás törvényeinek” megragadására) s ugyanakkor profetikus/jövendőmondó igényét; kételkedni a párt mindentudó mivoltában és mindenhatóságában maga volt a sarkalatos bűn (ahogy Arthur Koestler hőse, a *Sötétség délbenben*, a régi bolsevik Nyikolaj Rubasov is végül belátja). Gondoljunk Lenin 1917. októberi híres kije-

magára.”⁹ Lenin egyik kedvence a régi bolsevik gárda fiatalabb nemzedékéből, Jurij Pjatkov fejezte ki a legdrámaibb formában ezt az azonosulást a párttal: „Igenis, feketének fogom tartani azt, amiről korábban úgy véltem, hogy fehér, mert a párton kívül, a párttal való azonosuláson túl számomra nem létezik élet.”¹⁰ A bolsevik projektnek kezdetektől fogva része volt az ideológiai abszolutizmus, a végső cél szakralizálása, a kritika képességének felfüggesztése és az általános akaratot tökéletesen kifejező pártvonal kultusza. A legnagyobb probléma a leninizmussal az, hogy a moralitás minden bevett kritériumát az osztály nélküli társadalom végcélja elérésének rendeli alá. Osztozott a marxizmussal abban, amiről Steven Lukes mondja, hogy ez „fölszabadító vízió egy olyan világról, ahol nincs szükség többé azokra az alapelvekre, melyek egy embert a másiktól megvédenének”.¹¹ A kommunista elme egyik legjobb leírását Lev Kopelev tanúságtételében találjuk meg, aki mintaként szolgált Rubin személyiségéhez Alekszandr Szolzsenyicin *A pokol első köre* című regényében: „Nemzedékem többi tagjával együtt erősen hittem abban, hogy a cél szentesíti az eszközt. Nagy célunk a kommunizmus egyetemes győzelme volt, és e cél elérése érdekében minden megengedett – hazugság, lopás, emberek százezreinek vagy éppen millióinak megsemmisítése, akik akadályozzák vagy akadályozhatják munkánkat, bárkié, aki utunkba áll. A tétovázás vagy kétely mindezzel kapcsolatban „értelmiségi finnyáskodás” és „ostoba liberalizmus”, ami olyan emberek sajátja, akik „nem látják a fától az erdőt”.¹²

lentésére: „A történelem nem bocsátja meg nekünk, ha elszalasztjuk ezt a lehetőséget.” Ahogy Leszek Kolakowski mondta: „A párt-szellem minden leninista által áhítattal övezett elve a csalhatatlan pártfőtitkár képét ölti

9 Leszek Kolakowski, *Main Currents of Marxism*, vol. 3, *The Breakdown* (Oxford: Oxford University Press, 1978), 90.

10 Pjatkovot idézi Walicki, *Marxism*, 461.

11 Lásd Steven Lukes, „On the Moral Blindness of Communism”, *Human Rights Review* 2, no. 2 (January-March 2001), 120.

12 Uo. 121.

Lukesnek tehát igaza van, amikor a marxizmusnak arra a strukturális-generatív ideológiai és érzelmi alakzatára helyezi a hangsúlyt, amely lehetővé tette az emberiség elleni bűntettek elkövetését: „A kérdéses hiba, ami a heroikus morális vakságot okozta, születési hiba.”¹³ Martin Amis, aki számára „Lenin morális afáziás, morális autista volt”¹⁴, ugyanezt hangsúlyozza. A mágia azonnal elpárolgott, ahogy a felkent vezér megszűnt az abszolút igazság letéteményese lenni. Ezért kulcsfontosságú Hruscsovnek a kirohanása Sztálin ellen a Szovjetunió Kommunista Pártjának 20. kongresszusán 1956. február 25-én és 1961 októberében a 22. kongresszuson (ahogy ezt Mihail Gorbacsov elismerte a Zdeněk Mlynářszal, a prágai tavasz főideológusával folytatott beszélgetésben¹⁵). Ugyanakkor, Jowitt érvelésében, pontosan a karizmatikus személytelenség kínálta az ellenszert abban a kétségbeesett pillanatban, amikor Hruscsov leleplezte Sztálin bűntetteit. Ez valóban alapvetően megkülönböztette a bolsevizmust a nácizmustól: „A nácizmusban a vezér karizmatikus; a program és (véltetőleg) a vezető karizmatikus a leninizmusban.”¹⁶ A leninizmus végső célja a politika felszámolása (elhalása) a pártnak mint az általános akarat kizárólagos, sőt kizáró/megsemmisítő megtestesülésének a győzelme révén.¹⁷ Az egynemű bizonyosság feltételei között a gyarlóság felismerése bármilyen ideológiai fundamentalizmus pusztulásának kezdete. De „hősi” időkben, a hadikommunizmusban és „a szocializmus építésekor” a *párt* és a *vozsd* (vezető) egysége, nem kevésbé, mint a terror, a rendszer túlélésének kulcsa. A homo sovieticus több volt, mint propagandakotyvalék. Jelena Bonner¹⁸ a Bréma városa,

a Heinrich Böll Alapítvány és a Hannah Arendt Egyesület által közösen adományozott Hannah Arendt-díj 2000. évi átvételekor elmondott elfogadó beszédében írja: „Hannah Arendt kulcsfontosságú következtetése az volt, hogy »A terror teljességét a tömegtámogatás szavatolja.« Ez egybecseng Szaharov egy későbbi megjegyzésével: »A jelszó, ami minden házfalra fel volt festve, miszerint a 'A nép s a párt egyek', nem csupán üres szavakat jelentettek.«”¹⁹ Pontosan ez a lényeg: a szovjetizált világ sok millió lakosa a leninista gondolkodás formáit magáévá tette, és kész volt elfogadni jobb életformának a paternalista kollektívizmust, szemben a kockázat vezérelte, szabadságra irányuló tapasztalattal. Nézetem szerint a mai Oroszország politikai kultúrájának fő törésvonala a lenini örökség és az Andrej Szaharov nevéhez, valamint az orosz emberi jogi mozgalmakhoz kapcsolt demokratikus törekvések között van. S hogy újra Jelena Bonnert idézzük: „A szovjet alkotmány preambuluma tervezetében Szaharov azt írta: »Az SZSZKSZ népeinek és kormányának célja a boldog, jelentéssel teljes élet, anyagi és szellemi szabadság, jólét és béke.« De a Szaharov utáni évtizedekben az emberek nem lettek boldogabbak, noha ő minden emberileg telhetőt megtett, hogy olyan útra állítsa az országot, ami a célhoz vezet. S ő maga értékes és boldog életet élt.”²⁰

Politikai doktrínaként (még inkább politikai hitként) a bolsevizmus a radikális jakobiniz-

---

gatásának idején, anyját a kivégzés után pár nappal letartóztatták, és nyolc évet töltött a gulágon, majd kilenc évet belső száműzetésben. Jelena a második világháborúban nővérként szolgált, kétszer megsebesült, majd gyerekorvos lett. 1970-ben két emberi jogi aktivista pörének tárgyalásán találkozott Andrej Szaharovval, akivel 1972-ben házasodtak össze. Emberi jogi elkötelezettsége 1968-ban gyökerezik, amikor a Varsói Szerződés hadserege lerohanta Csehszlovákiát. 1975-ben, miközben Szaharovot nem engedték külföldre utazni, éppen Olaszországban tartózkodott, így ő vette át férje Nobel-békedíját Oslóban. 1984-ben emberi jogi tevékenysége miatt letartóztatták, és öt évre Gorkijba száműzték. 1986-ban Gorbacsov engedélyezte a házaspárnak, hogy visszatérjen Moszkvába. Férjének 1989. decemberi halála után létrehozta az Andrej Szaharov Alapítványt és archívumot, melynek dokumentumai ma a Harvard Egyetemen találhatóak. 2010-ben elsőként írta alá a „Putyinnek mennie kell” című kiáltványt. 2011-ben Bostonban halt meg. [A ford.]

19 Elena Bonner, „The Remains of Totalitarianism”, *New York Review of Books*, March 8, 2001, 4.

20 Uo. 5.

13 Uo. 123.

14 Lásd: Martin Amis, *Koba the Dread: Laughter and the Twenty Million* (New York: Hyperion, 2002), 90.

15 Mikhail Gorbachev and Zdeněk Mlynář, *Conversations with Gorbachev on Perestroika, the Prague Spring, and the Crossroads of Socialism* (New York: Columbia University Press, 2002).

16 Jowitt, *New World Disorder*, 10.

17 Lásd: A. J. Polan, *Lenin and the End of Politics* (Berkeley: University of California Press, 1984), 73. A leninizmus és marxizmus eszkatológiájának viszonyáról lásd: Igal Halfin, *From Darkness to Light: Class, Consciousness, and Salvation in Revolutionary Russia* (Pittsburgh: Pittsburgh University Press, 2000).

18 Jelena Bonner, Andrej Szaharov második felesége, neves polgárjogi aktivista. Örmény apját 1937-ben kivégezték Sztálin nagy tisztó-

mus vagy blanquizmus²¹ (elitizmus, a „proletariátus diktatúrájának” álcázott kisebbségi uralom, a hősiés élcsapat felmagasztalása) szintézise; be nem vallott orosz „nyecsajevizmus”²² (szélsőséges-összeesküvő mentalitás); és a marxizmus autoriter-voluntarista összetevői²³. A bolsevizmus a mindenható forradalmi mozgalomra fekteti a hangsúlyt, és megvetést táplál aziránt, amit Hannah Arendt egykor „a tények apró igazságainak” nevezett – például Lenin és Trockij heves támadása a „renegát” Karl Kautsky ellen, aki merészelte megkérdőjelezni azt, hogy a bolsevizmus minden „formális” szabadságjogot elutasít a „proletariátus diktatúrájának” védelmében, azzal együtt, hogy Lenin Kautskytól vette át a „tudat beoltásának” elméletét.

Vajon mindennek vége volna? Távolról sem – s ez érvényes nemcsak azokra az országokra, ahol egykor leninista pártok uralkodtak, de a nemzetiszocialista Baath pártra és karizmatikus fundamentalista, neototalitárius mozgalmakra, ideértve Oszama bin Laden Al Kaidáját²⁴ is. A lenini (bolsevik) mentális mátrix olyan politikai kultúrában gyökerezik, mely gyanakvó a nyílt párbeszéddel és a demokratikus eljárásokkal szemben, és ellensége az alulról táplált fejlődésnek. A leninizmus nem pusztán egy ideológia, hanem előírások és technikák gyűjteménye, ami arra hivatott, hogy a burzsoá liberalizmus és a demokratikus szocializmus elleni forradalmi globális aktivizmust és harciasságot ösztönözze. A liberális individualizmus ellen intézett két támadás között éppen ez a hasonlóság, de a fő különbségük is

ez: a fasizmus a romantikus irracionális patológiája, míg a bolsevizmus a felvilágosodás által ihletett hiperracionális patológiája.²⁵ Félreértés ne essék: mint a 19. századi burzsoáellenes, gyakran antimodern sérelmi ideológiák leszármazottjának, a fasizmusnak nem volt szüksége a bolsevizmusra, hogy megszülessen és kiérlelődjön (ahogyan a Joseph de Maistre-ről és a fasizmus eredetéről szóló lenyűgöző esszéjében Isaiah Berlin kimutatta volt²⁶). A faji kultusz, az áltudományoskodás (szociáldarwinizmus) ötvözése a vér és föld pogány imádatával és a „leketlen aritmetikának”, azaz a liberális értékeknek a sértett elutasítása megelőzte a leninizmust. Másfelől nehéz tagadni, hogy a felvilágosodás univerzalisztikus hagyománya elleni fasiszta offenzívát katalizálta a bolsevizmus diadala és a vörös terror kiterjedése, hatásfoka, az első világháború megrázó következményei és az a széleskörűen elterjedt érzés, hogy a „tegnap világa” (Stefan Zweig) megismételhetetlenül elmúlt. A fasizmus nem kevésbé a megváltás fantazmagóriája, mint a bolsevizmus: mindkettő a kapitalista merkantilizmustól akarta megmenteni az emberiséget, és a totális közösség eljövételét hirdette. Természetesen a Vezér, mint egy Superman, lényegi szerepet játszik az ilyen mozgalmakban. Hogy Paul Berman idézzük: „Lenin volt az eredeti előképe az ilyen Vezérnek – Lenin, aki olyan önbizalommal írt pamfleteket és filozófiai értekezéseket, mint akinek meggyőződése, hogy a világegyetem titkai karnyújtásnyira vannak, aki sajátos új vallást teremtett Karl Marxszal az Isten szerepkörében, Lenin, akit halála után bebalzsamoztak, mint egy fáraót, és tömegek imádták. A Duce nem kevésbé volt Superman. Sztálin egy Kolosszus volt. Hitlerrel kikerekedett szemekkel mondta Heidegger: »De nézd a kezeit.«”²⁷

21 Louis Auguste Blanqui (1805–1881) francia szocialista forradalmár. A marxizmussal szemben azt vallotta, hogy a szocialista forradalmat egy szűk csoport diktatúrájával kell elindítani.

22 Szergej Gennagyijevics Nyecsajev (1847–1882), az orosz nihilizmus első képviselője. Programja egy ügyet ismer, a forradalmat minden, a terrorizmus árán is. Nézeteit a „Forradalmár katechizmusá”-ban fejtette ki. Egy gyilkosság miatt Oroszországból menekülnie kellett. 1872-ben (25 évesen) a svájci hatóságok kiadták Oroszországnak, ahol börtönbe vetették, és ott is halt meg. Alapul szolgált Dosztojevszkij *Az ördögösök* c. regényében Pjotr Verhovszkij (zseniális) személyének megformálásához. [A ford.]

23 Lásd: Alain Besançon, *The Rise of the Gulag: The Intellectual Origins of Leninism* (New York: Continuum, 1981); és J. L. Talmon, *Myth of the Nation and Vision of the Revolution: Ideological Polarizations in the Twentieth Century* (New Brunswick, NJ: Transaction, 1991).

24 Lásd Paul Berman, *Terror and Liberalism* (New York: Norton, 2003).

25 Lásd: Pierre Hassner, „Par-delà l’histoire et la mémoire”, in *Stalinisme et nazisme: Histoire et mémoire comparées*, ed. Henry Rousso (Paris: Editions Complexe, 1999), 355-70. Ezeket a témákat megvilágítóan elemzik François Furet, Cornelius Castoriadis, Fehér Ferenc és Claude Lefort írásai.

26 Lásd: Isaiah Berlin, *The Crooked Timber of Humanity: Chapters in the History of Ideas* (New York: Knopf, 1991), 91-174.

27 Berman, *Terror and Liberalism*, 50.

Az önkéntelenséget (*sztikhijnoszty*) a leninisták mindig is végzetüknek tekintették (gondoljunk Lenin polémiájára az osztály és a párt viszonyáról először Rosa Luxemburggal, majd a baloldali szocialistákkal). Ellentét a *partijnoszty*, a pártvonal korlátlan elfogadása (filozófiát, szociológiát és esztétikát a párt által meghatározott „proletár érdekeknek” kellett alárendelni, ebből származik aztán a „burzsoá” és „proletár” társadalomtudomány kettőssége). Ennek a dogmatizmusnak jelentős része fakad az orosz tekintélyelvű hagyományokból, valamint a nyilvános vita kultúrájának hiányából. Emlékszünk Antonio Gramsci reflexióira az orosz civil társadalom „zselés” állagáról és a mindenható államról? Nem Lenin volt-e az, aki élete vége felé, a hagyományos nyersség, erőszak, kegyetlenség és képmutatás újraéledésétől megrettenve, kárhóztatta azt, aminek a felszámolására vélhetőleg a forradalom irányult?

Mármost, ha az orosz eszméknek és gyakorlatnak a Nyugatra gyakorolt hatásáról beszélünk, mindig ez a probléma: melyik orosz hagyományra hivatkozunk? A dekabristákra²⁸ vagy a cári-autokratikusra? Csaadajev²⁹ vagy Gogol? Turgenyev vagy Dosztojevskij? A liberális humanisták, akik elítélték a pogromokat és a vérvádat, vagy a Fekete Százak³⁰? Vladimir Korolenko³¹ vagy Konsz-

tantyin Pobedonoszcev³²? A bolsevik apokaliptikus forgatókönyv vagy a mensevik szocialista fejlődés? A status quo terrorista elvetése, az értelmiség folyamatos önostorozása és felháborodása vagy a felszabadított közösség ellenzéki víziója? És az ellenzéki kultúrán belül is mindig volt feszültség a liberálisok és a nacionalisták, Andrej Szaharov és Igor Safarevics követői között. Mindezek a kérdések épp annyira zavarba ejtőek, mint száz évvel ezelőtt. Oroszország újra szembe-sül a „Mi a teendő?” és „Ki a bűnös?”³³ örök kérdéseivel. És akár elismerik, akár nem, a viták résztvevői mindannyian érzik Lenin kísértetének jelenlétét. Lenin a 20. század legbefolyásosabb orosz politikai személyisége, és a kelet-európaiak számára Lenin befolyása életviláguk teljes megváltoztatását eredményezte. Könnyedén mondhatnánk, hogy a leninizmus elsüllyedt 1989–91 eseményeiben, de az igazság az, hogy a visszamaradó bolsevizmus továbbra is jelentős összetevője a posztszovjet Oroszország (és Kelet-Közép-Európa) hibrid átmeneti kultúráinak. A Richard Pipes–Martin Malia-polémia tehát nemcsak a modern orosz történelem értelmezése miatt fontos, de a 21. századi baloldali, szocialista politika természetének és jövőjének

28 1825-ben polgári-tisztai forradalom tört ki Oroszországban, a szabadkőművesek által kezdeményezett, a tekintélyelvűség ellen irányuló politikai szervezkedés. A napóleoni háborúk tisztai résztvevői megismerkedtek a német és francia társadalmakkal, a felvilágosodás eszméivel, melyek megvalósulását Oroszországban is szeretnék volna látni. Valószínű, hogy Alekszandr Puskin is tagja volt a szerveződéseknek. [A ford.]

29 Pjotr Jakovlevics Csaadajev (1794–1856) nevét a magyarul is megjelent, *Filozófiai levelek egy hölgyhöz* c. írásai tették ismertté. Amikor ezek 1836-ban megjelentek oroszul a *Telescope* magazin hátsóján, a kiadót azonnal száműzték. Fő tétele szerint az orosz történelem zsákutca, ezért újra kell kezdeni, eredeti alapokra kell helyezni. Nyugatosító-szlavofilnak tekinthető. [A ford.]

30 Ultranacionalista, rojalista mozgalom, mely a Romanovok tekintélyuralmát támogatta. Szélsőséges oroszpartí, antiszemita mozgalom, pogromok szervezője a 20. század elején. Borisz Braszol, a Fekete Százak egyik tagja később, emigrációban, Henry Ford barátja lett, aki szerkesztőként alkalmazta a vehemens antiszemita lapjánál megjelent írásk gyűjteményes kötetének összeállításához. A gyűjteményt 1922-ben lefordították német nyelvre, és nagy hatása volt a német antiszemitizmus fejlődésére. Baldur von Schirach, az ifjú náciik vezetője, majd 1946-ban húsz évre elítélt háborús bűnös, azt nyilatkozta, hogy a „Nemzetközi zsidó” hatására lett antiszemita. [A ford.]

31 Vlagyimir Galaktyionovics Korolenko (1853–1921) népi szocialista (narodnyik) író. 1917-ben a bolsevik forradalom kritikusa. Nagy szerepet játszott a tiszsaeszlári per idején Oroszországban is lezajlott, az udmurtok elleni vérvádpér fölmentő ítéletének meghozata-

lánban. Erről szóló írásait a méltatlanul elfeledett Téka sorozat publikálta 1969-ben (*A multani vérvád/A Beilis ügy* – Bukarest). Magyarul még olvasható: *A vak muzsik* (először: Európa, Budapest, 1957. Ford. Haiman Hugó).

32 Konsztantyin Pobedonosztyev (1827–1907) III. Sándor cár szürke eminenciása. Írásaiban a keresztény alapokon álló Oroszországról szállt sikra. A politikai és vallásos egység megőrzése a harmonikus társadalom alapja. Ennek az egységnek az ellenségei a liberális és demokrata mozgalmak. Ezért az orosz ember viselkedésének és gondolkodásának szoros felügyelete kívánatos. Kiindulópontja az volt, hogy az ember eredendően bűnös, és a szabadság, autonómia nihilisztikus eszméi tönkreteszik az ifjúságot. Minden demokratikus eszmét elutasított, és azt javasolta, hogy Oroszországnak „meg kell merevednie az időben”. Nem melleleg a cár antiszemita intézkedéseit inspirálta. [A ford.]

33 Ezeket a kérdéseket először a 19. századi forradalmi írók, Alexander Herzen és Nyikolaj Csernyisevskij tették föl, majd Lenin vette át őket, nevezetes pamfletjeiben, és minden történelmi fordulópontra küszöbén, heves viták közepette rendre előkerülnek. A két kérdés szerepel annak a Leon Aron által készített elemzésnek a címében, amelyet az American Enterprise Institute adott ki 2009-ben, és amely a putyini Oroszország gazdasági és politikai csődötmegebből keresi a kiutat: <http://www.aei.org/wp-content/uploads/2011/10/20090623-RO-Spring-g.pdf>. Letöltve: 2017.11.02. Vlagyimir Putyin viszont, az autonómiák és a világorradalom támogatása okán, Lenint tette felelőssé a Szovjetunió összeomlásáért (amit egyébként a 20. század legnagyobb katasztrófájának tart), s végül soron ez vetette szét a kommunizmust. A hézagos gondolatmenetről szóló beszámolót itt lehet elolvasni: <https://sputniknews.com/russia/201601211033519789-putin-lenin-soviet-union/> Letöltve: 2017.11.02. [A ford.]

szempontjából is: tényleg Oroszország volt az, amelyik tönkretette (lejáratta) a szocializmust, ahogy Pipes és korábban Max Weber állította, vagy inkább a forradalmi szocializmus politikai, valójában metafizikai hübrisze következményeként kényszerített mérhetetlen szenvedést Oroszországra?³⁴ Weber azzal az ellenvetéssel élt Lukács Györggyel szemben, aki Lenin oroszországi hatalomátvételét ünnepelte, hogy hangsúlyozta, a Karl Marx által elképzelt szocializmust nem lehet valódi kapitalizmus, burzsoá, piaci fejlődés hiányában felépíteni: „Jó okkal hangsúlyozta a *Kommunista kiáltvány* a burzsoá kapitalista vállalkozók *forradalmi gazdasági* jellegét. A szakszervezetek, még kevésbé az állam-szocialista alkalmazottak, nem tudják ezt a szerepet helyettük betölteni.”³⁵ Korábban, mint a szovjeturalom későbbi kritikusai, Weber azt a következtetést vonta le, hogy a leninista kísérlet az egész 20. századra megfosztja hitelétől a szocializmust.³⁶ Tehát joggal tekinthet-e Lenin politikai gyakorlatát ösztönzőnek azok, akik új politikai transzcendencia után kutatnak? A radikalizmus feltámadásának biztos jele ez, ahogy Slavoj Žižek utal rá, s aki a lenini 1917-es újraélesztést javasolja, mint ugrást az utópia birodalmába. Újra aktualizálva Leninnek a status quo logikájának magát alávető opportunistussal/konformizmustal szembeni ellenszegülését, a királyi út Žižek számára a radikális praxis restaurálása: „Ez a Lenin az, akitől még mindig van tanulnivalónk. Lenin nagysága abban állt, hogy a katasztrofális helyzetben *nem félt sikert aratni* – ellentétben Rosa Luxemburg és Adorno negatív pátoszával, akik számára a végső hiteles tett a bukás elismerése, ami a helyzet igazságát hozza felszínre. 1917-ben, ahelyett, hogy megvárta volna, míg megérik az idő, Lenin figyelmeztető sztrájkot szervezett; 1920-ban, a polgárháború által amúgy is megtizedelt munkásosztály nélküli

34 Lásd: Martin Malia, *The Soviet Tragedy* (New York: Free Press, 1994); lásd még: Mikhail Heller és Aleksandr Nekrich, *Utopia in Power: The History of the Soviet Union from 1917 to the Present* (New York: Summit Books, 1986); és Richard Pipes, *The Russian Revolution* (New York: Vintage, 1990).

35 Idézi: John Patrick Diggins, *Max Weber: Politics and the Spirit of Tragedy* (New York: Basic Books, 1996). 239.

36 Uo. 230.

munkáspárt vezetőjeként, államot szervezett, teljes mértékben elfogadva azt a paradoxont, hogy a megszervezendő pártnak kell újra-szerveznie – sőt, újra létrehoznia – saját alapját, önnön munkásosztályát.”³⁷

Hasonlítsuk csak össze ezt a Leninről szóló egzaltált víziót a korábbi kommunista ideológus, Alekszandr Jakovlev vádjával, aki szerint Lenin olyan diktatórikus rezsimet alapított, melyben a munkásosztály épp annyira megszenvedte az utópikus társadalmi mérnökség következményeit, ahogy egyéb társadalmi rétegek³⁸. Vajon a leninizmust el lehet-e választani az élcspárt-párt intézményétől, és felfogni úgy, mint a civilizációs összeomlás pillanatában (I. világháború) bekövetkezett konformista baloldali tévelygéssel szembeni morális és intellektuális ellenállást? A leninizmusról szóló vita előtérbe helyezi a radikális fölszabadító gyakorlat lehetőségét és azon szükségletet, hogy miként lehetséges az autonómia területeinek újraépítése az instrumentális racionalizmus ellenében. Égető kérdés marad, hogy ezek az erőfeszítések eleve elnyomó vállalkozásokban végződnek, vagy a leninizmus egy sajátos és egyedülálló kombinációja volt a marxizmusnak és egy fejletlen politikai és gazdasági struktúrának. Ahogy Trockij hangsúlyozta, a „világforradalom” veresége – végül is ez volt az a stratégiai alapállás, amire Lenin egész forradalmi kalandját építette – a sztálinizmus felemelkedését szociológiai és politikai szükségszerűséggé tette. Itt visszaemlékezhetünk Isaac Deutscher elemzésére: „Lenin idejében a bolsevizmus megszokta, hogy az észre hivatkozzon, az önérdekre, az ipari munkások »osztályöntudatának« felvilágosult idealizmusára. Az ész nyelvén beszélt akkor is, amikor a *muzsikokhoz* fordult. De amikor a bolsevizmus már nem támaszkodott a nyugati forradalomra, abban a pillanatban, amikor elveszítette azt az élményét,

37 Lásd: „Introduction: Between The Two Revolutions”, in *Revolution at the Gates: Selected Writings of Lenin from 1917*, ed. Slavoj Žižek (London: Verso, 2002), 6.

38 Alexander N. Yakovlev, *A Century of Violence in Soviet Russia* (New Haven, CT: Yale University Press, 2002); lásd még Yakovlev könyvéről szóló recenziómat: „Apostate Apparatchik”, *Times Literary Supplement*, February 21, 2003, 26.

hogy saját születési környezete fölé emelkedik, amikor ráeszmélt, hogy csak a környezetébe hullhat vissza, ahová beáshatja magát, elkezdett a kezdetleges mágia szintjére süllyedni és az emberekhez a primitív mágia nyelvén beszélni.”³⁹

Hogyan értelmezhető a tény, hogy ellentétben az összes kelet-európai társadalommal, Oroszország az egyetlen, amelyik nem tudja újraéleszteni a kommunizmus előtti hagyományait és pártjait? Hol vannak a szocialista forradalmárok, a kadettek, a mensevikek vagy akár a bolsevikok? A válasz az, hogy bármit mondjunk vagy gondoljunk is a leninizmus végső széteséséről, mégiscsak meg lehetőségen sikeres kísérlet volt a politikai közösség átalakításában a társadalomtudományok bizonyos értelmezése alapján.⁴⁰ Louis Althusser szavaival, a leninizmus nem a praxis új filozófiája, hanem a filozófia új praxisa. A valóságban ez azt jelentette, hogy önjelölt forradalmi pedagógusok egy csoportjának sikerült a lakosság nagy részét rákényszerítenie arra, hogy rögeszméiket a történelem elkerülhetetlen parancsának fogadják el. S ahogy Vaszilij Grosszman *Élet és sors* című regényében szívemarkolóan tárja fel, nem volt alapvető különbség annak módjában, ahogy a szovjet világ lakosa és a náci diktatúra alattvalója az ideológiát és a hatalmat megtapasztalta (ami persze nem jelenti azt, hogy az ideológiák azonosak volnának, csak egyszerűen azt, hogy mindkét rendszer a „morális vakság” alapján működött, ahogy ezt Steven Lukes nevezi).

Tehát nagyon körültekintően kell eljárni, amikor a leninizmus gyászjelentését írjuk. Igen, a szocializmus orosz modelljeként kimerült, de van valami a leninizmusban, ami – nevezetesen az antidemokratikus, kollektivistá pátoasz, ami az egyéni félelmeket, szorongásokat, kétségbeesést és egyedüllét meghaladó, misztikus testületként felfogott párt találmányával kapcsolódik össze – ve-

lünk marad. A posztszovjet Oroszország összes politikai szereplője – pártok, mozgalmak és egyesületek – a lenini hagyatékhoz való viszonyában határozza meg önmagát, és így is kell tennie. E tekintetben, mint szervezeti alapelv és nem világnézet, a leninizmus él, ha nem is túl jól. Ideológiaként természetesen kimúlt, de a demokratikus vita elutasítása és a „szentimentális burzsoá értékekkel” szembeni megvetése nem párologott el. Ez azért lehet így, mert a szervezet kultusza és az egyéni jogok megvetése szerves része az „orosz hagyomány” egyik irányzatának (kétlem, hogy beszélhetnénk egy orosz hagyományról, vagy Hélène Carrère d’Encausse-szal szólva, orosz balsorsról [*malheur russe*] stb.). Az orosz emlékezet sokfajta irányzatot foglal magában, így el kell kerülni minden manicheus osztályozást. Kétségtelen, ahogy Nyikolaj Bergyajev megjegyezte, van valamilyen mélyen orosz a végsőnek, az egyetemesen katartikusnak, a megváltó forradalomnak a szeretetében, ami magyarázza, hogy Lenin és követői (beleértve az olyan kifinomult filozófusokat, mint Lukács György és Ernst Bloch) miért karolták föl a marxista hagyománynak ezt a bizonyos, világfelfordulást előidéző, messianisztikus, abszolutista irányzatát.⁴¹ Ugyanakkor a leninizmust össze kell hasonlítani a marxizmus egyéb változataival, melyek a bolsevik doktrínához hasonlítva legalább annyira, ha nem még inkább érvényesek. Egyáltalán nem magától értetődő, hogy a Gulag népirtó logikáját le lehet vezetni Marx egyetemes tételeiből, miközben egészen világos, hogy a sztálini rendszer megannyi csírája már létezett Lenin Oroszországában. Robert C. Tucker nyomán el kell ismernünk magának a bolsevik hagyománynak a belső különbözőségeit, és el kell kerülnünk a „visszamenőleges meghatározottság” kísértését – Sztálin Leninje tehát csak egy volt a lenini projekt lehetőségei között.

Föl lehet tenni a kérdést: mi volt Lenin egyedülálló, rendkívüli találmánya? Mi a lényege átalakító tevékenységének? Úgy gon-

39 Lásd: Isaac Deutscher, „Marxism and Primitive Magic”, in *The Stalinist legacy: Its Impact on 20th Century World Politics*, ed. Tariq Ali (Harmondsworth, UK: Penguin Books, 1984), 113-14.

40 Lásd: Daniel Chirot, „What Was Communism All About?” (rezenzióesszé: *The Black Book of Communism* c. könyvről), *East European Politics and Societies* 14, no. 3 (Fall, 2000): 665-75.

41 Gorbacsov korábbi főideológusa ír erről az egyébként egyenetlen és heves hozzájárulásában: *Du passé nous faisons table rase! Histoire et mémoire du communisme en Europe*, ed. Stéphane Courtois (Paris: Robert Laffont, 2002), 173-210.

dolom, hogy itt inkább Jowitt, semmint Žižek adja meg a helyes választ. A professzionális forradalmárokból álló karizmatikus élcsapat-pártot Lenin több mint száz éve találta föl, 1902-ben, amikor megírta legnagyobb hatású szövegét, a *Mi a teendő?*-t. Lars Lih, minapi munkájában, nem ért egyet a leninizmus „szöveggyűjteményi értelmezésével” (a forradalmi élcsapat eleve elrendelt-pedagógiai szerepével, ez a kommunista párt), és azt hangsúlyozza, hogy a 20. század elején sok, ha nem éppen minden szociáldemokrata meg volt győződve arról, hogy az öntudatot „kívülről” szükséges bevinni az osztályba⁴². Lih szerint más szocialisták Lenin-ellenes kritikájának éle nem a *Mi a teendő?*, hanem az 1902-ben írt „Levél egy elvtárshoz” és különösen az 1904-ben közölt *Egy lépés előre* ellen irányult. Ám ez a „beoltás-megközelítés” (az öntudat kívülről való bevitele, amivel az alvó munkásosztályt föl lehet ébreszteni) nem fő iránya a klasszikus marxizmus lenini át-dolgozásának: nem önmagában a nevelési tevékenység, sokkal inkább a nevelést végző az, ami számít ebben a történetben. Ez az „új típusú párt” jelképezte azt, amit Antonio Gramsci „Új Fejedelemnek” nevezett: a politika új alakja, ami a társadalom független életét az ozmózis/fulladás elérésének pontjáig magába szippantja és magába foglalja. A. J. Polan szavaival ez a „politika vége”, a politikai akarat végső diadala. Vlagyimir Majakovszkijnek igaza volt, amikor azt mondta: „Azt mondjuk: Lenin, / és úgy értjük: a Párt, / azt mondjuk: a Párt, / és úgy értjük: Lenin.”⁴³ A pártnak és a vezérnek az azonosítása Lenin idejében kezdődött, és végső kifejeződését Sztálin és Mao idején érte el – a fasiszta kísérletekben a párt vagy éppen az ideológia szerepe kevésbé volt jelentős. A leninista párt halott (meglehetősen ironikus, ahogy a kommunista párt Gennagyij Zjuganov-féle epigonjai az Orosz Föderációban a szlavofil ortodoxiát, idegengyűlöletet, impe-

42 Lásd: Lars T. Lih, “How a Founding Document Was Found, or One Hundred Years of Lenin’s What is To be Done?” Kritika: *Explorations in Russian and Eurasian History* 4, no. 1 (Winter 2003), 5-49.

43 Majakovszkij ezeket a sorokat a „Vlagyimir Iljics Lenin” c. versében írta. Magyarul: Majakovszkij, *Vlagyimir Iljics Lenin*. Ford.: Radó György. Grafika: Raszler Károly (Budapest, Magyar Helikon, 1962).

rializmust és bolsevik nosztalgiát egyesítik egy barokk, nacionalista egyenlőségelvű kollektivista eleyben). Ám a pártnak mint szent intézménynek a kultusza, az erkölcsös, aszketikus, igazságos, az emberiség javának önfeláldozóan és Nyikolaj Csernyisevszkij „Kristálypalotája” itt és most felépítésének elkötelezett egyénekből álló közösség sektáriánus víziója nem halott. Magyarozza a poszt-kommunista átmeneteket, ahol az alulról jövő kezdeményezések még mindig mellékesek, számos esetben a hatalmi központ ugyanúgy összeesküvés módján működik, titkolózó és nem demokratikus, amilyen a Lenin előtti és lenini időkben volt.

Így kell ennek maradnia? Kísérleti válaszon nemleges; végül is a tömb megtört, Isten szekuláris királyságának kommunista álma meghiusult. Mindazonáltal kihívás marad szembenézni Lenin örökségével, és elismerni, hogy a szovjetizmust nem földönkívüli idegenek kényszerítették rá az ártatlan értelmiségiekre, ellenben az orosz politikai kultúra radikális rétegeiben megtalálta okait, eredetét és legalkalmasabb talaját.⁴⁴

Hogy egyszerűen fogalmazzunk, Lenin 1917-es őszi dacos hatalomátvételének a Harmadik Internacionálén és a marxista világmozgalmon belüli szakadás lett a következménye. „A történelem nem bocsát meg nekünk, ha nem tesszük meg”, újra csak meg személyesítése volt egy feltételezett történelmi szükségszerűségnek.

A 20. század a forradalmak és ellenforradalmak százada, és 1917 októberében a bolsevik hatalomátvétel a globális ideológiai háborúskodás nyitánya volt, melynek lehet, hogy véget vetett a Szovjetunió 1991-es összeomlása (Eric Hobsbawm „a szélsőségek korának” nevezte ezt az időszakot, vagy George Lichtheim szóhasználatában, amit később Ernst Nolte is átvett, ez volt „az európai polgárháború”).

Claude Lefort, a remek francia politikafilozófus, a modern bürokráciáról, a fasiszta és a kommunista totalitarizmusról, a jakobinus

44 Jowitt hozzájárulásain túl lásd még: Robert C. Tucker, *The Soviet Political Mind* (New York: Norton, 1971); és Robert Conquest, *Reflections on a Ravaged Century* (New York: Norton, 2000).

hagyományról, valamint Machiavelli gondolkodásáról⁴⁵ szóló számos megtermékenyítő írás szerzője egy fontos könyvben szándékosan egy vitatható tézist fogalmaz meg. François Furet-vel (*Le passé d'une illusion*⁴⁶) és Martin Maliával (*The Soviet Tragedy*) egyaránt polemizálva, Lefort azt állítja, hogy a bolsevizmus (vagy általánosabban a 20. századi kommunizmus) nem pusztán ideológiai bővület volt (illúzió, kiméra, káprázat)⁴⁷. Az ideológia rendkívül nagy szerepet játszott,

45 Lefort írásainak remek elemzése: Dick Howard, *The Specter of Democracy* (New York: Columbia University Press, 2002), 71-82.

46 Magyarul: *Egy illúzió múltja – Esszé a 20. század kommunista ideológiájáról*, Európa Könyvkiadó, Budapest 2000. [A ford.]

47 Lásd: Claude Lefort, *La complication: Retour sur le communisme* (Paris: Fayard, 1999).

ahogy ezt Szolzsenyicin, akiről Lefort sokat írt, kimutatta. De az ideológia egymagában, vagy az a eszeveszett akarat, amivel ez az utópikus terv készült, nem magyarázza a kommunizmus jelenségének életképességét és erejét. A francia szociológia szellemében (Émile Durkheim és Marcel Mauss) gyümölcsöző volna a kommunizmust „totális társadalmi ténynek” tekinteni. A totalitárius rendszer nemcsak érzelmi-intellektuális felépítmény, hanem olyan intézményegyüttes, amelyet azok a szenvedélyek ihlettek. Más szóval nem a nyugati forradalmi hagyományban gyökerező eredeti marxizmus, hanem annak lenini mutációja, ami a szovjet tragédiát ma-

Ménes Attila

LEÁNYKÉRŐBEN

Ment egy kis kiszolgált Dacia Duster az isten háta mögötti hepehupás dűlőúton. Hideg volt. Egy erdőn át vezetett az irány. Ennyi hangulatfestésnek bőven elég. Közben arra röpült egy szélkiáltó madár is, és a sötétben susogó rengeteg mélyéről elnyújtott farkasüvöltés volt tapasztalható. Az utasok: hat vagy hét tűzről pattant csajocska egymás hegyén-hátán, ölében örökké fészkelődve, ilyenek is, meg olyanok is.

Az egyik éles kanyar után vad horhos oldalában látszott, hogy a sűrű fenyvesből, egyenest a fák közül előlép egy arasznyi fehér manó, hétrófös szakállú, kopasz, és megállást integet.

A sofőr fékezett és kiszólt:

– Hova lesz a séta, papa? Elvigyük valamedig?

– Feleséget keresek – válaszolta a szerzet –, a konyhómba, aki ellát és felvidít. A nyolc égtáj felé tudom tágítani a tudatomat.

A lányok ezen sikítva elkezdtek nevetni, hánykolódtak és tapsoltak.

– Maguk, úgy látom, eléggé szexisek, nem

akar valamelyikük hozzám jönni? – tudakolta a jelenés. – Van otthon jó anyagom...

– Jaj, de kis vicces perverz a bácsika – visongták a nevetéstől fuldokolva a lányok.

– Nagyon szeretek csókolózni, ma-lackodni – fűzte hozzá tárgyilagosan, kis hallgatás után, szakállát babrálva az úriember.

– Bocsásson meg, tisztelt személy, de most nem érünk rá ilyesmire! Nagyon sie-tünk. Majd holnap a villamoson. Kevés ha-jat fészül a fején, és brutál borszaga van! Mit lehet magával csinálni? – röpködött a szó belülről.

Sűrű pelyhekben hullani kezdett a hó, nyirkos sokszögek, s a lusta északkeleti szél keringője fölkeverte ezt a fehér ürületet.

– Jó, mindegy, nem érdekes, elnézést a za-varásért – válaszolta ő, azzal hanyatt fordulva, az *I want to die* című számot dúdolván megindult egyenest fölfelé, a csodásan pelyhedző ég irányába.

Hasonlíthatatlan nyugalmat érzett a szívében.

gyarázza. Kétségtelenül van tekintélyelvű hajlam a marxi projekt mélyén, de a szélsőségesen központosított, szektás, végletekig militarizált párt, a jól informált „kiválasztottak”, akik a tudás birtokában az egyenlőségről prédikálnak a tömegeknek, közvetlenül kapcsolódnak Leninnek az orosz és európai szociáldemokrácia fejlődésébe való beavatkozásához. Lenin forradalmi újítása a dogma kultusza és az, hogy a pártot a kinyilatkozott igazság egyedül jogosított tolmácsának magasságába emelte (alapvető különbség a jobboldali forradalmi totalitárius mozgalmakkal szemben). Valóban, Lenin a végletekig vitte a „forradalmi elmélet” és „gyakorlat” kiváltságos viszonyát. Utóbbi a vélhetően tévedhetetlen párt alakjában jelenik meg (nyer bizonyítást), amelyik a tudás egésze fölött őrökdi („megismerésbeli tévedhetetlenség”, hogy Giuseppe di Palma kifejezését használjuk), és bármilyen kételyt illetéknéppen határoz meg és ördögként űz el.

Ellentétben azokkal a szerzőkkel, akik készek elismerni, hogy a marxizmus, sőt a leninizmus némi joggal hivatkozik a liberális demokrácia születéséhez való önnön hozzájárulására, lényeges, hogy felismerjük (Lefort-ral, de Cornelius Castoriadis-szal, jóval korábban Rosa Luxemburggal, Karl Kautskyval, Anton Pannekoekkkal és Boris Souvarin-nal együtt), a bolsevizmus lényegileg ellensége a politikai szabadságoknak. Nem a demokratikus projektől való eltérés, hanem annak egyértelmű ellentéte. Lefort Alexis de Tocqueville-t idézi: „Arcátlan abszurditás a demokratikus jelzõt olyan kormánynak adományozni, amelyik megtagadja a politikai szabadságot.” A pártnak, az abszolút szuverén (középkori király) totalizáló és egységsítõ misztikája szekuláris helyettesítõjének a természete határozza meg a demokrácia megsemmisítését a lenini gyakorlaton belül. Más szóval a lenini modell szakít a felvilágosodás hagyományával, politikai és gyakorlatias eszményként ismétli meg a társadalmi tér egyneművé tételét. Így hát nem lehetséges a leninista rezsim demokratizálása, s éppen azért, mert a tan eredeti szándéka a totális uralom megszervezése.

Ez a lenini (vagy kommunista) kérdés lényege: a tömbszerű, egyedüli párt, mely „ostromlott várként” bukkan elő 1903 után (a bolsevikok és mensevikek nagy szakadása után), 1917 után világméretű dimenziókat ölt. A marxizmus, Lenin által átalakítva és fazonírozva, megszűnik olyan forradalmi tan-nak lenni, amelynek célja megragadni/fölfogni a valóságot, s olyan ideológiai testületté válik, amely az aktivistáktól a cselekvés fe-gyelmét követeli, ami őket egy „közös testü-let tagjaivá” teszi. Így a bolsevizmus valami újat ad hozzá a 19. századi forradalmi mitol-ógiákhoz: a párt mágikus valóságának ábrá-zolásába belefoglalja a hatalmat. Ezért fontos tudatában lennünk a leninizmus politikai és szimbolikus struktúráinak, azoknak a tám-pontoknak, melyek biztosították az ideologi-kus állam (világnézeti állam) sikerét. Mind-egy, hogyan nézzük ezt a történetet, Lenin a politikai radikalizmus új formáját avatta fel a párt eleve elrendelt státusának ünneplésével, az összeesküvés szervezeti formáihoz (a for-radalmi „sejtek”) és a fanatikus betagozás-hoz való megrögzött ragaszkodásával, ami a nyugati, egyénelvű liberális hagyománnyal, másfelől akár a tekintélyelvűség-ellenes, de-mokratikus (liberális) szocializmussal össze-egyeztethetetlen. Žižek javaslata, hogy „tér-jünk vissza Leninhez”, egyszerűen a felelõt-lenség politikájához való visszatérést jelenti, egy olyan politikai szellem föltámasztását, melynek fő öröksége a demokratikus kísérlet korlátozása, semmint kiterjesztése; végül is Lenin volt, aki elfojtotta a közvetlen demok-ráciát, mikor tanácsokat hozott létre, felosz-latta a kezdetleges orosz parlamentet, és a terrort a hatalom megőrzésének kiváltságos eszközévé változtatta. Még egyszer, amikor Hitler megsemmisítette a weimari alkotmá-nyos rendszert, és minden „polgári szabad-ságot” eltörölt, az állandó szükségállapot szindrómájának bolsevik előzményét követ-te, amivel jogossá tette a törvényesség meg-szüntetését és azok eltüntetését, vagy éppen fizikai megsemmisítését, akiket a tökéletes, organikus közösség „objektív” akadályainak lehetett tekinteni.

BRETTTER Zoltán fordítása

HOGYAN VESZÍTETTEM EL A KOMMUNIZ- MUSBA VETETT HITEM

Röviddel a fordulat előtt, amikor a cenzúra már viszonylag lazán működött, a budapesti Marx téren egy rádióriporter járókelőket kérdezett a magyar főváros egyik központi helyének névadójáról. Az eredmény nagy feltűnést keltett.¹

RIPORTER: Ki volt Karl Marx?

JÁRÓKELŐ: Á, ne kérdezzon tőlem ilyeneket!

RIPORTER: És miért ne?

JÁRÓKELŐ: Nincs nekem időm efféléket tanulmányozni.

RIPORTER: Biztosan hallott róla az iskolában.

JÁRÓKELŐ: Hát elég sokat hiányoztam.

MÁSİK HANG: Szovjet filozófus volt. A barátja volt Engels.

NŐI HANG: Ja, persze, politikus. És – hogy is hívják – Lenin, ja, Lenin műveit fordította magyarra.

RIPORTER: Tudna néhány szót mondani róla?

IDŐSEBB NŐ: Német volt, politikus, és azt hiszem, kivégezték.

RIPORTER: Meg tudná mondani, kiről neveztek el a Marx teret?

NŐI HANG: Karl Marxról.

RIPORTER: Ő hol élt?

NŐI HANG: Hát, amennyire tudom, részben a Szovjetunióban. Ott tanult egy ideig, és aztán, szintén egy ideig, Magyarországon. Ezt nem tudom annyira pontosan.

RIPORTER: Ön tudja, kiről neveztek el a Marx teret?

TÖBB HANG EGYSZERRE: Nem, mi Szegedről jöttünk. Szegediek vagyunk, nem tudjuk.

Sosem volt az olvasóközönség kedvence

Manapság, amikor a Marx tér, amelyet 1914 és 1945 között a háborús szövetséges Németország tiszteletére Berlińi térnek hívtak, napjainkban pedig a közelben lévő Nyugati pályaudvarra való tekintettel a Nyugati tér nevet viseli, csak csodálkozni tudunk azon, hogy milyen kevésbé lopta be magát a szocializmus atyja a Magyar Népköztársaság átlagpolgárának agyába és szívébe. Pedig róla neveztek el az ország számos terét és utcáját, az ő nevével ékeskedett a legelismertebb gazdasági egyetem, tanait minden főiskolán kötelező tárgyként tanították, és összegyűjtött művei 1985-ig negyvenhét kötetben jelentek meg (legalábbis Friedrich Engels műveivel együtt) – és mindezek ellenére sem lett soha az olvasóközönség kedvence.

Marx aligha gondolt milliók halálát okozó polgárháborúra, hatalmas titkosrendőrségre, brutális kollektivizálásra, kíméletlen cenzúrára és terrorra.

Kubista emlékművét, amely hírneves harcostársával együtt ábrázolja, 1989 után a Duna partjáról a város szélén álló híres szoborparkba száműzték, s bár ma már szabadon lehet róla beszélni, leginkább mindama rossz forrásaként emlegetik, amit a „kommunizmus”, „szocializmus” vagy „proletárdiktatúra” gyűjtőfogalmaival jelölnek. Kérdéses azonban, hogy kétes hírnevét valóban megérdemelte-e.

Marx valójában az ember ember általi kiszákmányolásán alapuló rendszer megszüntetését hirdette, és következtetése szerint azt a termelés koncentrációja (Konzentration der Produktion) fogja szétrobbantani. „Üt a tő-

¹ A szöveg eredeti, német változata a Neue Zürcher Zeitungban jelent meg.

kés magántulajdon végójára. A kisajátítótat kisajátítják.” Marx olyan társadalomról álmodott, amelyben „az egyének szolgálai alárendelődése eltűnik a munkamegosztásban”, amelyben „a munka már nem csupán az életet biztosító eszköz, hanem önmaga válik első életszükségletté” (Marx: *A gothai program kritikája*), és amelyben a „Mindenki képességei szerint, mindenkinek szükségletei szerint!” elve érvényesül. E gondolat megvalósulásának eszközeként a kapitalizmus és a kommunizmus közötti, átmeneti államformát gondolt el, amelyet „a proletariátus diktatúrájának” nevezett, anélkül hogy a konstitúciót vagy annak működési módját közelebbről kifejtette volna.

Egyenlőség és igazságosság

Az egyenlőség és igazságosság alap gondolata az emberiség legrégebbi eszméinek egyike, még ha nem is mint a jövőre vonatkozó elképzelés, hanem egy feltételezett, vélt boldog ősidőre való emlékezés, amint azt Ovidius is megénekelte:

*„S lett legelőbb az aranykorszak, mely nem
fenyítéstől
s törvénytől, hanem önként folyt becsületben,
erényben.
Félelem és megtorlás nem volt, felszegezett érc
bősz szót nem mutatott, a tömeg nem nézte
riadtan
esdve a bíróját, bírátlan volt kiki biztos.”²*

Ezt a múltat Campanellától és Morustól Fourier-ig és Owenig mindenki vissza kívánta hozni. A régi álmodókat képviselték a modern szocialisták is, többek között Proudhon, Louis Blanc, Bakunyin és Lasalle – egyesek radikálisabban, mások mérsékeltebben Marxnál, aki viszont bennük inkább ellenlábast, mint szövetségest látott.

Halála után Marx tanait a német munkásmozgalom számos vezető teoretikusa, köztük Karl Kautsky „izmussá” kanonizálta, a pragmatikusok, mint August Bebel, a szociál-

demokrácia és a Szocialista Internacionálé zászlajára tűzték. Az új ideológiát sem rendkívüli törvény, sem a sortűz nem tudta elűzni, és egyes, magukat szocialistaként definiáló pártok csatlakoztak is a polgári kormányzatokhoz, amit a tőke hajthatatlan ellenzői természetesen árulásként könyveltek el.

Az eredeti marxista tézisekről állandóan heves viták dúltak, az I. világháború kezdetével pedig az Internacionálé is felbomlott. A klasszikus szocializmus romjain emelkedett fel az orosz szociáldemokrácia radikális frakciója s vele együtt a „leninizmussal” kiegészített marxizmus, vagyis a hatalomátvitel és -megőrzés tudománya, amely a „proletárdiktatúrára” hivatkozik, amint azt Marx a német szociáldemokraták gothai programjának kritikájában megfogalmazta. Mindenesetre a mester aligha gondolt milliók halálát okozó polgárháborúra, hatalmas titkosrendőrségre, brutális kollektivizálásra, kíméletlen cenzúrára, a Gulagra, a terrorra, amely nemcsak az ellenségként beépült társadalmi csoportok, hanem a saját párton belüli „elhajlók” ellen is irányul.

Tudás helyett hit és remény

Amikor 1962 őszén tizenkilenc évesen a Moszkvai Egyetem történelmi karán elkezdtem tanulmányaimat, határozottan kiálltam a marxizmus mellett. Állásfoglalásom azonban sokkal inkább jelentett hitet és reményt, mint tudást és megértést. Ideológiai táplálékát a mi generációnk alapvetően azon „tudományos szocializmus” second hand műveiből kapta, amely időközben a szovjet vezetés programjának alapjává vált, és többek között ezt hirdette: „Az SZKP célul tűzi maga elé, hogy az elkövetkező húsz évben a nép olyan életszínvonalát érje el, amely magasabb, mint az összes kapitalista országban. A következő húsz év vonatkozásában célul tűzzük ki (...) a lakások, a közszolgálat és a városi közlekedés ingyenes használatát. A rá következő tíz évben túlszárnyaljuk majd az Egyesült Államokat az egy főre jutó ipari termelés mértékében, a második évtizedben – 1980-ig – pedig hazánk felülmúlja az Egye-

² Ovidius: *Átváltozások*. I, 89–150. Devecseri Gábor fordítása.

sült Államokat az egy főre jutó agrártermelés vonatkozásában.”

Legtovább a történelmi perspektíva ragadott meg, annak távlata, hogy a kozmosz idővel humánusabbá, élvezhetőbbé válik.

A reális szovjet állapotokkal való közvetlen találkozásom miatt e rózsaszínű perspektívákat nemigen tudtam készpénznek venni. Egyrésztől azonban tetszett benne, hogy a szovjet rendszer bizonyos sportos jelleget adott a nemzetközi osztályharcnak a „békés versennyel”, s ezáltal úgy tűnt, mérsékeli a háború veszélyét. Másfelől, és ez volt a fontosabb, e program – fennhézajása ellenére is – teljes egészében illett a társadalmi-gazdasági képződmények „őskommunizmus – rabszolgaság – feudalizmus – kapitalizmus – szocializmus/kommunizmus” marxi elméleteibe: kész útiterv, és még ha a történelmi fejlődés vonulata tizenöt vagy húsz év késésben volt is, ez engem kevésbé zavart.

Divatba jön a „fiatal Marx”

Tizenkilenc évesen időmilliomosnak éreztem magam. Ezenkívül képzeletemnek szárnyakat adtak a szovjet úrkutatás látványos sikerei, amelyekben a kommunizmus országa akkoriban valóban felülmúlta az osztályellenség nagyhatalmát. És amikor 1963 májusának végén az egyetem zsúfolásig telt aulájában megpillanthattam Fidel Castrót, egyszerűen hinnem kellett Marx gondolatainak diadalában, ahogyan azt az Utópia tropikus szigetén, 368 kilométerre az Egyesült Államoktól hirdették.

Azonkívül, hogy *A tőke* a vizsgaanyag részeként alaposan megizzasztott, tényleges ismerkedésem a marxi tanokkal csak a hatvanas években kezdődött el. Akkor már – az államhatalommal vívott konfliktusaim okán – szkeptikus voltam a jövőt illetően. A Szovjetunió és Kína közötti szakadék, a Varsói Szerződés hadseregének bevonulása Csehszlovákiába, a nyugati kommunista pártok különútja és nem utolsósorban a sztálinista terror dermedtő elhallgatása – amelyet én eredetileg és a hivatalos felfogásnak megfelelően az egyébként diadalmas építőmunka folyamatában el-

követett „hibának” tartottam –, mindez nem állt a szent, ám alig olvasott szövegekben.

Mindenesetre – számos kortársamhoz hasonlóan – én is a hamisítatlan eredetét kerestem. A „fiatal Marx” „reális humanizmusával”, az elidegenedés megszüntetésével és a porosz cenzúra éles hangú kritikájával divatba jött, ez utóbbi egyébként enyhébb volt, mint a szovjet vagy a magyar cenzúra.

Ám ennek ellenére legtovább a történelmi perspektíva nyűgözött le, a távlat, hogy a kozmosz, amelyben már nem éreztem otthon magam, és amely csupa egzisztenciális veszélyt jelentett az emberiség számára, idővel mégis humánusabbá, élvezhetőbbé, élhetőbbé válhat, úgyhogy a Marx által jósolt, a szükségszerűség birodalmából a szabadságba történő ugrás már az én életemben és az állam beavatkozása nélkül sikerülhet. Még a hetvenes évek közepén is, amikor pedig már nem definiálhattam magam kommunista-ként – ehhez nem-marxista olvasmányok is hozzájárultak –, ragaszkodtam valamiféle jövőhöz, mintha annak elvesztése a paradicsomból taszítana ki.

Marx szerzőként megmarad

Egy emberöltő választ el azóta a szovjet és a kelet-európai rendszerek összeomlásától, amelyek – még ha csak formálisan is – a legvégsőkig hivatkoztak a trieri bölcsre. Mi maradt meg a tanokból, amelyek fiatalságomat és felnőtt életem felét befolyásolták? Számomra az „izmus”, mindenféle „izmus” le-tűnt már. Mindenesetre Marxot – történelmi munkáit különösen – mind a mai napig értelmes és olvasandó szerzőnek tartom. És talán a jövőre vonatkozó túlságosan magas elvárásaimnak tulajdonítható, ha kijelentem, hogy a szocializmust követő világ semmivel sem lett békésebb, jobb vagy értelmesebb, mint magáé a szocializmusé.

„A lehető legjobb világok egyikében” élünk-e tehát, ahogyan azt Pangloss állítja Voltaire-nél? Életfogytig tartó jelenre ítéltünk? Nincs többé szükségünk jövőre? Szomorú lenne.

BENKŐ Gitta fordítása

A KETTŐS HATALOMRÓL

„Oroszországot, ész, nem értheted” – mondja a költő, és nem csak 1917 kapcsán. Hogy az érthetetlen Oroszország mit akar, azt persze nagyjából Ivan Groznij (Rettegett Iván) óta tudhatjuk: ahogy eurázsiai tetteitársától, Dzsingisz kántól eltanulta: hódítani akar. Egykor is, most is, mindörökké. Nem szép tulajdonsága neki, de nekünk, szomszédos ká-európaiaknak együtt kell élnünk ezzel. A száz év előtti orosz forradalom február és október közötti időszakát *kettős hatalom*nak nevezi a történettudomány, és a kettős hatalom a magyar történelem bizonyos időszakaiból is ismert – például 1945–48, mikor az MKP a hivatalos kormányzat részeként és feltesse énjeként működött egyszerre, 1988–89, mikor a korábban kormányzó MSZMP már, ellenzéke még nem tudott autonóm létezőként kormányozni, és a 2006–10 közötti időszak, mikor az ellenzéki Fidesz és szövetségesei (Jobbik, 64 Vármegye, labdarúgó-szurkolók) által kirobbantott zavargások béna kacsává (a nemzetközi politikatudományi nyelvben: *lame duck*) tették az amúgy legitim kormányt; a kettős hatalom gyakorlatáról való elmélkedés erősítheti helyzetünk mindenkori jobb megértését.

1917 februárjában polgári demokratikus forradalom győzött Szentpéterváron, többpártrendszer alakult, Ideiglenes Kormány alakult a mérsékelt eszer (szociálrevolucionyer) Kerenszkij vezetésével, de a Munkás- és Katonaküldöttek Szovjetjei is jelentős hatalmi bázisok voltak, noha kezdetben ezekben is mensevik és eszer többség volt; kettős hatalom alakult ki. Mi az a kettős hatalom? Miért veszélyes, milyen forradalmi vagy „forradalmi” változások köthetők, fonódnak hozzá? Hajoljunk közel! Vegyünk elő egy valódi kordokumentumot, *A Szovjetunió Kommunista (bolsevik) Pártjának Története. Rövid tanfolyam* című sztálinista párttörténetet, népszerű nevén és a továbbiakban: a *Krátkij kurszt (Kk)*. Az általam most tanulmányozott példány az ötödik kiadás (260 001–500 000 példány), a Szikra kiadása, Budapest, 1950. („Hlné elvtársnőnek az alapfokú politikai iskolán tanúsított jó előmenetelért. Pártvezetőség. Aláírás: Jäger Rózsi Bp. 1951. júl. 2.”) E könyv hírhedtségében *A Cion Bölcsseinek jegyzőkönyve* című, még a cári titkosrendőrség, az Ohrana által összeszerkesztett kiadványhoz mérhető. A *Krátkij kursz* először 1938 novemberében jelent meg, a Nagy Terror világszemlélete és hangütése mutatja rút orcáját benne, a Kirov-gyilkosságot (1934) követő perek, a *csisztka* mélysztálinista vokalizálása, mely a Népek Atyja haláláig (1953) fennmaradt. A *Krátkij kurszt* érdemes összevetni a kritikai szovjetológia alkotásaival, hadd legyen ez ebben az esetben elsősorban ifjúságom (80-as évek) tiltott történelmi diszciplínáinak oktatója, a „repülőegyetemi rektor”, Szabó Miklós előadásaiból vett néhány szemelvény. Hogy ízfokozóval hergeljem a kedélyeket, az ő megállapítása az orosz polgárháborúról, mely ugyebár az ún. „Nagy Októberi Szocialista Forradalmat” követte az időbeliségben, hogy az egy idegen pályán megvívott cseh–magyar háború volt. (A 18-as breszt-litovszki béke után a német és a német ajkú osztrák–magyar hadifoglyokat engedték el az oroszok, a fehér oldali Csehszlovák Légioról hallottunk harangozni történe-

lemórán, a TGM [Tomáš Garrigue Masaryk] utasítására elorzott cári pénztárról és a később abból alapított prágai bankokról is; a magyar internacionalistákról meg, ha máshol nem, Jancsó Miklós *Csillagosok, katonák* című filmjében.)

Milyen volt a kapitalizálódó Oroszország a XX. század elején? „Az orosz ipari munkások teljes egészében a paraszti társadalommal összefonódottan éltek. Nemcsak parasztokból lettek, hanem nyáron még haza is mentek aratni. (Még a húszas években is szezonszerűen termelt az orosz ipar emiatt.)” – mondja Szabó Miklós. A nihilisták (egyéni terrorral próbálkozó anarchisták) nyomán alakult forradalmi szocialisták vágyták a Nyugat viszonyait, a szervezett munkásságot, Plehanov megalakította az Oroszországi Szociáldemokrata Pártot, Lenin már ebbe kapcsolódott be. Utóbbinak a *Narodnaja Volja* merényletekkel operáló gyakorlatának személyes tapasztalata az volt – Lenin bátyját terrorcselekmény miatt kivégezték –, hogy az egyéni helyett a közösségi terroré a jövő. Amikor újra felvetődött a politikai reform gondolata, amely negyven éve elakadt, az orosz–japán háború (1904–05) ezt megakasztotta, éhség-lázadás-szerű forradalomba fulladt. Japán saját középkorából az 1868-ban kezdődő Meidzsi-restaurációval állt a nyugati fejlődés útjára, bő harmincöt évvel később egy európai nagyhatalmat, igaz, a leggyengébbet, Oroszországot megverte háborúban. Japán azonban nemcsak fenyegetés, de egyfajta példakép is volt orosz szempontból: lehetséges a gyorsított felzárkózás.

Milyen volt Oroszország harctéri szereplőként az I. világháborúban? „Az első világháború idején az orosz forradalmi irányzatot legerősebben az egykori moszkvai forradalmi tanács (azaz szovjet) volt elnöke képviselte. Radikális és baloldali szociáldemokrata volt, emigránsként a német újságokba Parvus álnéven írt. Furcsa politikát képviselt, ő is csak egy dolgot akart, forradalmat. Elképzelése már 1914 őszen az volt, hogy Oroszországot a háború majd ismét forradalmasítja, az jó, ha a németek oda minél jobban benyomulnak, mert akkor megbukik a cári rend-

szer. Alexander Parvus (Israel Lazarevich Gelfand) 1914 előtt Trockijjal is kapcsolatban állt, ő a *permanens forradalom* elméletének első megfogalmazója, Trockij-előd. Németország támogassa pénzzel az orosz forradalmi mozgalmakat: ha összeomlik a cárizmus, Németország megnyeri a háborút. Ennek érdekében a német szociáldemokráciában is háborúpárti irányzatot képviselt” (Szabó).

Hannah Arendt idézi a totalitarianizmusokról szóló alapművében a pánszlávista Pogogyint – a XIX. századi szellemi mozgalom, a pánszlávizmus a sztálinizmus–putyinizmus előfutára volt. „Hatalmas gépezet, amely egyszerű elvekre épül: *egyetlen* ember keze irányítja, aki mindenkor egyetlen mozdulattal hozza működésbe a politikát, bármilyen irányt és sebességet választott is. És nem pusztán mechanikai értelemben vett mozgás ez, mert a gépezetet teljesen át- meg áthatják hagyományos érzelmek: földi istene, a cár iránti alázat, határtalan bizalom és odaadás. Ki merészelne megtámadni bennünket, s ugyan kit ne bírhatnánk engedelmességre?” Ám a pánszláv pásztorábránd dallama harmóniát veszített. A keleti front 1916 végére összeomlott, a németek elfoglalták Lengyelországot és a Baltikum egy részét, a mieink is jól küzdöttek Galíciában (lásd az üvöltő przemysli oroszslánt a Margit híd budai tövében), az orosz hadsereg vereséget halmozott vereségre, míg „a cári udvarban a Raszputyin-féle szédelgők voltak a hangadók”. „A burzsoázia palotaforradalommal akarta megoldani a válságot” (Kk). Hogy Oroszországban az adott időszakban mennyire volt burzsoázia, és ez mennyire volt összevethető a klaszszikus nyugati polgársággal, persze fogas történet-szociológiai kérdés, de nem nyúlunk nagyon mellé, ha azt mondjuk: semennyire. Az orosz társadalmat, ahogy más megkésett társadalmakat is, nem a széles, kis-közepes tulajdonnal rendelkező középosztály, hanem az uralkodó réteg és az elnyomott, mélyszegény milliók közötti óriási társadalmi űr jellemezte. „Az 1917-es év a január 9-i sztrájkkal kezdődött” (Kk). Tüntetések Petrográdban és Moszkvában, Novgorodban és Baku-ban, melyeket „a mensevikek és eszerek a li-

berális burzsoázia szempontjából kívánatos keretek közé igyekeztek szorítani” (Kk), ám álságos, proletariátusellenes aknamunkájuk mocskos hullámai megtörték a valódi munkásérdeket képviselő bolsevikiek kőszikláján. A bolsevikiek a csőcseléket jelentették, vulgáris gondolkodású vezetőik közönségesen, de hatékonyan gondolták, hogy konkrét célfeladatokat kell adniuk vérszomjas és büdösszájú tömegeiknek. (Sztálin például azzal lett híressé, hogy kirabolta a tulai postahivatalt.) „Elkezdtek hirdetni az alja népnek, hogy bármelyikük valamely eszmény két lábbon járó, kimagasló, roppant fontosságú megtestesülésévé válhat, ha csatlakozik mozgalmukhoz” (Arendt), és ugyancsak a német-amerikai filozófus fogalmazta meg azt, hogy Lenin szerint a munkásosztály magától csak szakszervezeti szintű szervezkedésig juthat, ergo külső vezetésre van szüksége. A személyiség szervezetben való feloldódásához hozzájárul az eszköz és a cél közötti különbség elenyészése, hiába tette fel a kérdést Lukács György néhány évvel később morálicé, hogy „keresztülhazudhatjuk-e magunkat az igazsághoz?”, 1917 után ez már éppúgy nem volt kérdés, ahogy 1927-ben (Trockij bukása), 1937-ben (Nagy Perek), 1947-ben (totális ká-európai *takeover*), 1957-ben (szputnyik-sokk), 1967-ben (az „emberarcú szocializmus” Prágájára pillantó Brezsnyev ajkainak végső lefittyedése után), és ahogy a mai putyinista *fake newsos*, virtuálvalóságos, proxis és hibridháborús szurkovista álvilágban sem az: hazugság és igazság szinonimák lettek. 1917. február 26-án (március 11.) a politikai sztrájk és a tüntetések felkelésbe tornyosulnak, bár a régi rend fegyveres ereje a Znamenszkaja téren szétlövi a tömeget, de „Molotov elvtárs” (Kk), úgy is mint jamaicai koktélmixer, bolsevik közp. biz. irodavezető a fegyveres harc folytatására és provizionális forradalmi kormány megalakítására hív fel.

E ponton a *Krátkij kursz* váratlan sietősségre fordul, alig is esik szó az Ideiglenes Kormány megalakulásáról, a kormányfő Kerenszkij személyéről és kezdeti példátlan népszerűségéről, csak a Munkás- és Katonaküldöttek Szovjetjeiről, melyekben ekkor

egyébként még mensevik (szocdem) és eszer (szociálforradalmár) többség volt. Vizsgált szövegünk kétféle diktatúra egyidejű létezéséről beszél katonás tempóban: „a burzsoázia diktatúrájáról”, melyet a Kerenszkij-kormány képviselt, illetve a proletariátus és parasztság diktatúrájáról, ami a Munkás- és Katonaküldöttek Szovjetjeiben valósult meg. Kettős hatalom jött létre a *Krátkij kursz* erudícióban gazdag szerzői szerint, eddig a rossz hír; a jó hír meg az, hogy nem csak szerintük. Magyarra fordítva: öszirózsás felvilágosultak gyengécske agyaglábakon, párhuzamosan a még mutáló hangú Kun Béla flasztersöpredékével, későbbi „felfegyverzett bohémekkel” (Arendt); Cserny Józseffel, Szamueullyel. Amit a húsz év utáni párttörténet szerző szovjet munkacsoport (vajon később hányat öltek meg közülük?) úgy magyaráz, hogy az orosz proletariátus 40 százalékát besorozták, így sok kistulajdonos, mesterember, boltos került a gyárakba, hogy elkerüljék a katonásdít, „számukra idegen volt a proletárszichológia” (Kk). És a helyzet számbavételéhez azt se feledjük: háború dúlt még, és az ellenségnek is voltak érdekei. Maga a *Pravda* is német pénzből lett fontos propagandaeszköz; amúgy a wilhelminusok főleg áruval finanszírozták a bolsevikokat: a császári Németország egy skandináv külkereskedelmi vállalaton keresztül egyebek között gumi óvszert küldött nekik, nehogy ezen múljon a proletariátus diadala.

A forradalom *szmuta* volt, káosz, nagy, brutális össznépi vérvívás, fegyveres bahtyini karnevál, lincshangulat, „könyörgöm, akaszszuk fel!”, Carlo Ginzburg szerint „rituális fosztogatás”, mely az archaikus társadalmakban általános. „Ha meghal a király, a törzsfőnök, akkor elszabadul a pokol, mert a világrend érvénytelenné válik, és mindent szabad: rabolni, gyűjtogatni, ölni. A *szmuta* nem kímélte a hatalom egyetlen formáját sem, nemcsak a cári egyenruhának, de a cári hatalommal szinte egygyé vált pravoszláv egyháznak sem volt semmi tekintélye ekkor, a pogromok olykor az ortodox egyház tagjait is elérték” (Szilágyi Ákos a 444.hu-nak). „A frontról a katonák már egyértelműen bolsevik pro-

paganda befolyása alatt mentek haza a falvakba, otthon agyonverték a helyi potentátokat. (...) a falvakban a bolsevikok ellen lényegében egy erő léphetett volna fel, a pravoszláv egyház. De a pópáknak általában semmiféle tekintélyük nem volt, alacsony műveltségűek voltak, sokuk alkoholista. Továbbá, hogyan is tudott volna a pópa rendet tartani, ha a saját fia jött haza forradalmat csinálni?” (Szabó). *Volja*, akarát. Azt csinállok, amit akarok. Urat leckéztetek, úrnőt erőszakolok, fejemet egy vödör vodkába dugom, az önkény szabadsága, a népakarat (*narodnaja volja*) szabadsága, tatártempó, na de hogyan merítettek volna az összeműködés és kompromisszumkeresés rációjából és etikájából az Aranyhordától, mely az orosz állam egyik mindenkori történeti pillére?

A kíváncsi képzelet, álomszépítő történeti tudat tudja úgy, hogy 1916-ban a Limmat-parti Athénban, a zürichi Cabaret Voltaire nevű kávéházban, az óromániai zsidók által alapított legpункabb avantgárd mozgalom dadaistáinak felkent vezére, Tristan Tzara sakkozott a bolsevikiek felkent vezérével, Leninnel, mielőtt még a német hadvezetés leplombált vasúti kocsiban Finnországon át visszapaterolta volna Oroszországba zavargásokat előidézni, ellenséges katonai hatalmat gyengíteni. „Ha ezt a partit sikerül rekonstruálnom, tudom magam mihez tartani; odakint és idebenn” – írta erről a sporttörténeti eseményről Erdély Miklós a 70-es, 80-as évek fordulóján művészetelméleti írásainak egyikében. Lenin 1917. április 3-án (16-án) érkezett tehát német segítséggel a Finlandszkája pályaudvarra – később Churchill szerint a németek úgy engedték át Lenint Európán, mint a pestisbaktériumot –, ahol a Petrográdi Szovjet nevében a mensevik Cseidze és Szkobeljev üdvözölte volna, de a mi Vlagyimir Iljicsünk – kinek arcábrázolatjára már az oviból emlékszem, ott lógott a délutáni szundítóhelyiség falán kifogástalan öltönyében öklét határozottan az *Áprilisi Tézisek* kéziratára nyomva – rá se rántva a mensevikre, egy páncélautó tetejéről mondta el csatornatöltélek-stimuláló beszédét, dezavualta a hazai pártvezetés vonalát, kihirdette, hogy a bolse-

vik párt nem ismeri el az ideiglenes kormányt, majd elindult a Téziseket írni, mely írásműben a forradalomkiszajátítás eszköztárszerének kialakítási lehetőségeit veszi vizsgálódása kandi görcsöve alá. Vessük le a „szennyves fehéreneműt” (Kk), mondotta Lenin e tézisekben, magyarán kergessük el a demokratikus Kerenszkij-kormányt, vágjuk ki a menseviket és eszereket a szovjetekből, mint paraszt a taknyot, teremtsünk egyeduralmat. „Lenint valószínűleg Parvus hozatta haza a svájci emigrációból a leplombált vagonban. Azzal a programmal jött, hogy az orosz nép és az ország nem folytathatja a háborút, bár az antantbarát ideiglenes kormány azt akarta. Továbbá meghirdette, hogy az ideiglenes kormányt a pártja nem ismeri el. (...) Akkor a bolsevik párt még teljesen jelentéktelen volt, legfeljebb néhány száz emberből állt. A párt tagjai közt voltak egyrészt a nagyon hamar emigrációba kényszerült és nyugati országokban élő vezérek, a tekintélyes mozgalmi teoretikusok. Ezek többsége az orosz társadalom sajátosságaiából eredően zsidó volt, például Kamenyev (Lev Boriszovics Rosenfeld), Zinovjev (Grigorij Aronovics Radomilskij), Nyikolaj Ivanovics Buharin. Ehhez a típushoz tartozott Trockij (Lev Davidovics Bronstein) is, aki nem bolsevik, hanem egy félig mensevik, félig bolsevik, de szervezetileg nem hozzájuk tartozó forradalmi csoport vezetője volt. A hazai, belső szervezetet egy egészen másfajta elem alkotta, munkás gyakorlatilag nem volt közöttük” (Szabó). Hogy a többséginek mondott kisebbségi szocdemek, a bolsevikok hívják pártjukat Marx után szabadon *kommunistának*, a párt ezt pétervári városi konferenciáján elfogadta. Ezen a rendezvényen, a bő húsz évvel későbbi, tehát a kifejlődött formájában pompázó sztálinizmus interpretációja szerint már lerántották a leplet „Kamenyev, Zinovjev, Pjatakov, Buharin és Rikov és csekély számú követőik opportunisták, Lenin-ellenes vonaláról” (Kk). Az Ideiglenes Kormány folytatta harcát a fronton Németország és hazánk, Ausztria-Magyarország ellenében, ám erőfeszítéseiket sikerek nem övezték.

Az Ideiglenes Kormány július 7-én megelé-

gelte a szovjetek ortályoskodását, és parancsot adott ki Lenin letartóztatására. „Megg-szűnt a kettős hatalom. A kommunisták kongresszussal válaszoltak!” (Kk). Az SZK(b) P VI. kongresszusa július 26-tól augusztus 3-ig tartott. Lenin ismét illegalitásban, de jó elvtikéi segítő kezet nyújtottak, Sztálin, Szverdlov, Molotov, Ordzsonikdze humán interfészén keresztül a párttörténetírás nagy-könyve szerint ő irányította a kongresszust, kimondta a kettős hatalom és a forradalom békés szakaszának végét. „A trockista Preob-razsenszkij azt javasolta, hogy mutassanak rá, az országot csak akkor lehet majd a szocia-lizmus útjára irányítani, ha Nyugaton is proletárforradalom megy végbe.” Buharin a parasztság honvédő hangulatával érvelt, és *issue* volt, hogy Lenin megjelenjen-e „az el-lenforradalom bírósága előtt” (Kk). Kame-nyev, Rikov és Trockij mellett volt, hogy igen, ám ezt Sztálin elvtárs határozottan el-

lenezte, mivel akkor előkészítette már „a szo-cializmus egy országban” elméletét *vis-à-vis* a rivális Trockij „permanens forradalom” té-zisével, valamint Buharinnal szemben felhív-ta a figyelmet a parasztság osztálykülönbsé-geire, kulákok és agrárproletárok antago-nisztikus ellentétére és a két nagy társadalmi csoport közötti „ingadozó középparasztok” ideológiai ergyaságára (Kk).

Ekkorra már Kornyilov cári tábournok össze-esküvése is zigóta volt a rothadó ellenforra-dalmi anyaméhben. Ám az augusztus 25-i Kornyilov-puccs a maga „vad hadosztályá-val”, kaukázusi hegylakóival, jobbos kozákja-ival vereséget szenvedett a kronstadti matró-zokból, a fegyveres jampecokból álló bolsik-kal szemben (kik a sajtos pogi árát ekkor még nem merték emelni, mondjuk módjuk sem lett volna rá), „a Kornyilov-lázadás leverése egy csapásra feltárta és megvilágította forrada-lom és ellenforradalom erőviszonyait” (Kk).

Ménes Attila

HÁROM XXL-ES TOJÁS

Ha zimankós téli estén áthúlte a nagy-izületek, boka, térd, derék, kezdem érezni a vesémet, tüszentek, fújom az orrom, még adok magamnak időt, aztán lassan összecihelődöm.

Nyakam köré kanyarítom a sálamat, fe-jemre rántom a kapucnit, vállamon az öreg hátizsák. Másfél kilométer a nagykapuig, keresztül a réten, aztán a 83-as trolipótló-val az Orczy téri megállóig. Ott mélyet szippantok a benzingözös levegőből, és mintha láthatatlan erők üldöznének, nagyokat ugorva a dudáló autók közt átszla-lomozok a Baross utca páratlan oldalára. Akkor jönnek a kivilágítatlan átjáróházak, redves sugárzású bérkaszárnnyák, no go zónák keresztbe-kasul. Át kellene jutnom még ezen a poklon. A Mártikánál a kisbolt-

ban veszek vacsira egy kiló félbarna ke-nyeret meg három xxl-es tojást. Nem tu-dom, honnan szerzi be. Biztos vidékről. Az ember akkor csúnya, ha fél, de most hosz-szú idő után elmúlt a félelem. A lépcső-házban sokáig ég a világítás, percekig, to-vább, míg fölérek. Rángatom a vaskorlá-tot, mint ördög a kórót. Padlásszobám hi-degében az egylukú rezsón készre főzöm az xxl-es tojásokat. Míg a zubogó vízben egymáshoz koccannak, traccsolnak a méshéjak, arra gondolok, mennyi min-dent intéztem ma is, sikert sikerre halmoz-tam, nyert ügyem van, és az életemmel kapcsolatban minden rendben lesz. Jól be-laktam, elálmosodtam, nevetve magamra húzom a pokrócot, boldog vagyok.

Szép jó éjszakát!

Tábornokok és kadétek és burzsuj-járszalagra került mensevikek és eszerek mind pusztulásra és a történelem szemétdombjára ítéltettek, „a már-már halottnak tetsző Szovjetek valójában óriási ellenálló erőt jelentettek”. Persze az anarchisták, régi szokásuknak megfelelően, „a társadalom söpredékével, tolvaj és provokátor elemekkel keveredtek össze” (Kk), míg a bolsik persze tiszták voltak, mint üde májusi hegyi patak patyolata. Alakították a további szovjeteket, szakszervezeteket, zemsztvókat; kereskedelmi és ipari körök, munkásdalárdák és testedző egyletek révén az öntudatos proletárlétre készítettek fel magukat, és a Kontroll Csoporttal énekelgették, hogy „annál jobb itt, minél rosszabb”. Lenin ismét megérkezett Finnországból, oldal és ellenoldal gyülekezett, jobberkozákokat vontak össze Minszk és Petrográd körül, a petrográdi helyzet miatt Kerenszkij a kormány Moszkvába költöztetésének gondolata foglalkoztatta, az 1938-as megfogalmazás szerint „Kamenyev és Zinovjev elárulták Kerenszkijnek a fegyveres felkelés tervét, Trockij pedig dicsekvésből kifecsegte a felkelés időpontját” (Kk). „Lenin egyedül maradt azzal a véleményével, hogy gyors katonai puccsot kell végrehajtani mind a két fővárosban. Ha a kezükben lesz a hatalom, akkor majd kellő nyomás alá helyezik a kongresszust. Teljesen egyedül maradt, lényegében az egész pártvezetés Kamenyevtől, Zinovjevtől Sztálinig ellene volt, ők nem akarták a felkelést. Lenin erre kooptálta Trockijt az úgynevezett *kerületközi* csoporttal együtt a pártba, ugyanis Trockij szervezete beépült a kronstadti flottahelyőrségbe, és a flotta még használható katonai erő maradt. Lényegében be kellett hozni a tengerészeket Pétervárra, ők alkalmasak voltak arra, hogy a kozákokat, a tisztikárokat és az eszer párt női elit alakulatát (amelyik a Téli Palotát védte) legyőzzék. Felállították a puccsot előkészítő katonai bizottságot, a vezetője Trockij lett. A központi vezetőség néhány tagja részéről még volt egy kétségbeesett próbálkozás, hogy megakadályozzák ezt a kalandorságnak tartott próbálkozást. Kamenyev és Zinovjev cikket írtak, amelyben helytelenítették, hogy a

felkelést *akkor* hajtsák végre, azaz Gorkij lapjában, a *Novaja Zsiznyben* nyilvánosságra hozták a tervezett dátumot” (Szabó). De a nyomnyila, eltartott kisujjú, gombos cipős, ingadozó középpolgár Kerenszkij, ahelyett hogy lövetett volna, fülét-farkát behúzta, mint egy szemöldökszedő mai neonáci, és női ruhában az amerikai követség gépkocsiján elmenekült – amit Szergej Mihajlovics Eisenstein oly megkapóan vizualizált az *Oktyabr* című filmjében – „ismeretlen irányba, és sikerült egérutat nyernie”. (New Yorkban halt meg 1970-ben.)

1917. december 20-án *Összoroszországi Rendkívüli Bizottság az Ellenforradalom és Szabotázs elleni Harcra* néven megalapították a Csekát, a későbbi GPU, NKVD, KGB és a mai FSZB elődjét. Ők lettek a forradalomnak, elsősorban vörös lövészekből alakult, kisebb-

ségek, külföldiek (magyarok és kínaiak) bőven vettek részt a terrorcsoportban. Erről írja a repülőegyetemi rektor: „...az első polgárháborús évben a Vörös Hadsereg fele magyar hadifogoly, *internacionalista* volt. Nagy részük huszár, akiknek fontos szerepük volt, mert a lovasság tette lehetővé a vasútvonaltól való eltávolodást. Annyira lehetett eltávolodni a páncélvonattól, a mozgó erődtől, amekkora területet a lovasság ellenőrizni tudott; illetve erdős terepen csak a lovassággal lehetett támadni. (...) 1914 végén alapították [pánszláv alapon] a cári hadsereg *Česká družina* nevű katonai egységét, tagjai az Osztrák–Magyar Monarchia ellen akartak harcolni, a győzelem után pedig önálló cseh államot alapítani. A cseh és szlovák nemzetiségű hadifoglyok a háború alatt folyamatosan csatlakoztak a légióhoz. Mivel Ukrajnán keresztül nem tudtak volna hazajutni, a transzszibériai vasúton kelet felé vonultak. A birtokukba került orosz központi banki aranykészlet viszszaosztogatásáért és az általuk elfogott Kolcsak admirális átadásáért cserébe a szovjet

kormány beleegyezett, hogy Vlagyivosztokból angol és amerikai hajókon visszatérjenek Európába. Egyes források szerint a cári arany 1/8 részét megtartották, az lett a Prágában alapított *Legionárská banka* alaptőkéje. (...) Hogy a szovjet szocializmusban mikor következett be a thermidori, retrográd fordulat, mikor kezdődött a *nem teljes értékű* szocializmus? A nyugati, újbaldali felfogás szerint a kronstadti felkelés leverésekor, '21-ben. Trockij '27-re tette a thermidori fordulatot, a hivatalos álláspont, amennyiben egyáltalán elismert ilyesmit, '34-re, a moszkvai perek kezdetére. Én 1918 tavaszára, a *hadikommunizmus* bevezetésére teszem, hiszen ez a polgári viszonyok restaurációjának, az üzemek *hierarchikus* szervezete visszaállításának időpontja" (Szabó).

*

Napjaink sztártörténésze és publicistája, Anne Applebaum a *The Washington Post*-ban írta az évfordulóra nem minden jelenkortörténeti él nélkül, hogy a NOSZF bolsevik fegyveres puccs volt, mely a politikai ellenzék eliminálásán és tömeggyilkosságon alapult, s azt is állítja itt, hogy Donald Trump, Jarosław Kaczyński, Orbán Viktor vagy Nigel Farage politikáját hasonlíthatóan neobolseviknek tekintik. A Budapesten élő brit író-újságíró, Adam LeBor módszertani alapon vitatja ezt: választásokon szereztek hatalmat a mégoly visolyogtató politikát folytató említett mai politikusok; míg a berlini Dalos György a puccsista-bélyegre reagál máshol: „Puccsnak nem nevezném, hiszen nem a hatalmi szférán belülről indult, hanem a párhuzamos hatalomból (szovjetek, egyébként bolsevik többség nélkül). Amolyan parazita forradalom volt, a februári forradalom beváltatlan ígéreteiből profitált. Az adott napnak öt halálos áldozata volt. Az első kormány még koalíciós volt – bolsevik, eszer és baloldali men-sevik. A cenzúrát két nappal később vezették be, januárban pedig szétkergették az alkotmányozó gyűlést – ebből lett a polgárháború, amely több emberéletet követelt, mint az első világháborús orosz részvétel.”

A putyini Oroszország nemigen tud mit kezdeni a lenini örökséggel, Sztálinnal annál többet. Amit a centenáriumba a szokásos díszszemle mellé kitaláltak, az egy tévés miniszéria, a Szolzsenyicin-novellán alapuló *Vörös kerék*, mely azt járja körül, hogyan rohant Oroszország a végzetébe, amin a vén babonás ortodox és Gulag-túlélő hős a forradalmat érti, és kiterjedt konteót is vázol ehhez. A Szolzsenyicin-írás és a sorozat főszereplője a Lenint behálózó nemzetközi forradalmár, kalandor, zsidó és pénzember, Alexander Parvus, akinek a németek által elfogadott terve alapján valósítják meg az Oroszországot leterítő forradalmat. A „Parvus-terv tényleg létezett, csak hát nem ez valósult meg, hanem a *szmuta*. A sorozat alapján nem nehéz kijelenteni: Parvus = Soros tegnap. A finoman antiszemita vonásokat is tartalmazó mű egy sok évtizedes narratívát elevenít fel: nem lett volna semmiféle orosz forradalom, ha nem szövődik Oroszország elveszejtésére nemzetközi világ-összeesküvés” – mondja Szilágyi Ákos. Putyin tévéje tehát 2017-ben egyfajta *Jud Süss*-szel kedveskedett az ő kedves közönségének.

És itt a lényeg. Ne mondja senki, hogy a történelem nevetve ismétli önmagát.

FELHASZNÁLT IRODALOM:

A Szovjetunió Kommunista (bolsevik) Pártjának története. Rövid tanfolyam. Szikra, Budapest, 1951.

SZABÓ MIKLÓS: *A jó kommunista együtt ingadozik a Párttal. 1983–2013.* Szerkesztette: Jankó Attila, Szegedi Egyetemi Kiadó, Szeged, 2013.

HANNAH ARENDT: *A totalitarizmus gyökerei.* Európa Könyvkiadó, Budapest, 1992.

ANNE APPLEBAUM: *100 years later, Bolshevism is back. And we should be worried.* The Washington Post, 2017. november 6.

HORVÁTH BENCE: „*Mintha furulyázni próbáltak volna egy vadállatnak*” (Szilágyi Ákos-interjú) 2017.11.07. www.444.hu

SZERGEJ MIHAJLOVICS EISENSTEIN: *Oktyabr* (Moszfilm, 1927).

1917: FORRADALOM A TŐKE ELLEN?

Az állítás, hogy 1917 eseménye „forradalom” *A tőke ellen*, az *Il grido del Popolo* fiatal újságírójához, Antonio Gramscihoz kötődik. A forradalom folytonosságáért aggódó és a permanens forradalom gondolatával rokon-szenvező fiatalember azért fogalmaz így, mert úgy gondolja, hogy a „maximalista” bolsevik forradalmárok nem dogmákat vakon követő „marxisták”, hanem olyan szereplők, akik megragadták a „történelmi alkalmat”; Oroszországban Marx említett könyve amúgy is inkább a „burzsoák”, és nem a „munkások” olvasmányát jelentette.¹ Ezenkívül a szerző, kortársaival vitázva, nyomatékosan kijelenti, hogy az orosz események szempontjából a francia forradalom emléke nem jelent normatív vonatkozást, a jövőre nyitott bolsevik forradalmárokat nem a jakobinus elgondolások mozgatják, hiszen itt egy hiteles „proletár aktus” bontakozik ki, amely elvezet a szocializmus megszületéséhez.

Gramsci híressé vált megfogalmazásai a szerző azon korszakában nyernek formát, amikor még kevésbé ismeri a bolsevikok kemény belső vitáit, és terepismerete sem kielégítő: az a tény azonban bizonyos, hogy a későbbi meghatározó gondolkodó számára, aki

oly gondossággal írta körül az egyetértés és az erő sajátos párosulásának folyamatait a kapitalizmusban, a bolsevik magatartás mindvégig látóhatárt jelentett. Megfigyelhető, viszont, hogy az említett gondolata, már-már 1917 és *A tőke* szembeállítása, ma mennyi esetben félreértések forrása, miszerint a két aspektus kijátszható egymás ellen. Ha egykor, a reálszocializmus ideológusainak leegyszerűsített leírásaiban, 1917 a marxizmus történetmetafizikai betetőződésékként jelent meg, ma inkább azt látjuk, hogy egy *de*-bolsevizált, Lenintől mentesített Marx-kép jut érvényre, amelynek alapján nyugodtan félretehetőek azok a túlon túl nehéz kérdések, amelyek a forradalom és az erőszak, és egyáltalán a reálszocialista létezés kapcsán vetődhetnek fel. Marxot megtisztítani a bolsevik salaktól, purifikálni a forradalom lemerevedésében tetten ért bolsevikoktól, netalán elválasztani a bántóan sekélyes marxizmus-leninizmus ideológiai szövegeitől – nagyon is érthető ez a defenzív (de mégiscsak kényelembe ringató) manőver, hiszen a kommunista mozgalmat inkrimináló légiónyi megnyilvánulás ugyanúgy jár el, mint a reálszocializmus képviselői, azaz ugyancsak egy egyenes vonalú utat képzel el, amely Marxtól Leninig vezet, és egy eredendő erőszakteli hatalmi technológia kicsúcsosodását, az erőszak által szított forradalmi változtatás kiforrását jelzi.

Érthető ennél fogva az 1917-tel kapcsolatos elbizonytalanodás, és Marx megmentésének, távol tartásának kísérlete a történelmi terheket-bűnöket cipelő bolsevizmus kontextusában. Ám nem lehet mellőzni a tényt, hogy a bolsevizmus '17-es lendületét a marxi gondolkodás *időszerűsítlenítésére* tett kísérlet legjelentékenyebb formái között tarthatjuk számon, legalábbis a húszas évek második feléig, ameddig egyáltalán tart ezen lendületével. *Inaktualizációról* kell beszélnünk, hiszen a marxi gondolkodás tengelye *nem* az időszerűség megőrzése – ezért is módfelett félrevezető az a szokványos kérdés, hogy „aktuális-e még?”. E gondolkodás még mindig fennálló aktualitása egyúttal a *veresége*, a gyökeres átalakulás elmaradásának, a kapi-

¹ A. Bianchi, D. Mussi, Gramsci and the Russian Revolution, <https://www.jacobinmag.com/2017/04/gramsci-russian-revolution-lenin-tr>.

talizmusban rekedt élettermelésre vonatkozó transzcendencia meg-nem valósultságának a kifejeződése.

A filozófiát megvalósítani a filozófia megszüntetésének égisze alatt, ezt a gondolatot nem szabad mérsékelni: Marx itt a fölvilágosodásban gyökerező ambíció, az *önmaga határain túlmutató, önmaga sáncaiból kilépő, saját*

gyakorlatot úgy hozza összefüggésbe, hogy leszámol minden vonatkozó leegyszerűsítéssel: Lenin például, a Buharin könyvét glosszázó-kommentáló egyik jegyzetben kritikai szándékkal emeli ki a szerző azon mondatát, miszerint „az elmélet bebizonyítja a kapitalista viszonyok reprodukciójának lehetetlenségét”.² Csakhogy, folytatja, a „lehetetlenséget” egyetlen elmélet sem képes megragadni, a lehetetlenség és a lehetőség *gyakorlati* kategóriák, elméleti *el-döntetlenség* jellemzi őket... Buharin pedig ugyancsak nem érti a szóba hozott „dialektikus” viszonyt.

Az I. világháború kitörése után a hegei filozófia felé forduló Lenin nemcsak egy „filozófiai pillanatot”³ él át, hanem a politikára utaló állásfoglalásaiban is változás áll be: lényegében e „pillanat” kontextusában születik meg az oly sokszor félremagyarázott „konkrét helyzetekre” szabott „konkrét döntés” elve, amely az egyre összetettebbé váló konjunkturális dinamikában való stratégiai tájékozódás támpontjait firtatja. És mennyire félreérti a marxizmus történetét és dehonesztálását író Kolakowski⁴ az elmélet és a gyakorlat ezen viszonyát, amikor mind Marxnál, mind Leninnél azt kifogásolja, hogy reflexióik, megnyilvánulásaik híján vannak az előrejelzés aktusának, hogy gondolkodásuk csorbát szenved a prognosztika terén – mintha igazolt lenne ilyen vádakkal élni, mondjuk, Marxszal szemben, akinek a gondolkodása eleve kizárja a prognózis létjogosultságát a lehetőségként felszínre jutó, eldöntetlen jövővel kapcsolatban. És azt felróni Leninnek, hogy fellépései nélkülözték az előrelátás teljesítményét, a konstelláció mélységes félreismerését jelenti.

hatóképességére rákérdező elméletnek/reflexiónak ad *radikális* hangot. Nem véletlen, hogy a Marxot tolmácsoló hagyományban olyan különösen fontos az elmélet és a gyakorlat dialektikus értelmezése, amely az elméletet és a

2 N. Buharin, *Ekonomika prelaznog razdoblja (Ekonomika peregodnoga perioda)*, Zagreb, Cekade, 1983, 47.

3 *Les philosophes et la guerre de 14* (szerk. Ph. Soulez), Saint-Denis, Presses Universitaires de Vincennes, 1998.

4 L. Kolakowski, *Main Currents of Marxism*, Oxford, Clarendon, 1978, I, 107. III, 525.

Visszatérve, az eszményeket teremtő, értelmező ész, amely kritikai erejével, az önigazoló tekintély hatalmával lép fel a fennállóval szemben, és megsemmisíti a kritika tárgyát annak érdekében, hogy utat nyisson saját időszerűtlensége előtt, ez az itt tárgyalt orientáció lényege. Marx, és vele együtt Lenin is (akit persze kézenfekvő a bolsevik gondolkodás reprezentánsának minősíteni, és Antonio Negrivel együtt a Tarzusi Pál által megtestesített helyzettel körülírni⁵), ebben a felvilágosodás által meghatározott térben mozog, és, *mutatis mutandis*, mindketten szereplői annak a korszaknak, amelyet 1789 nyit meg, és amelynek ösvényein 1848, 1871 és 1917 képezik az útjelzőket. Ez nem töretlen ívet jelent, hanem meghaladások, transzformációk, konjunktúrák elegyét: nem Marx volt-e az, aki azt a témát tárgyalva, hogy *ki* a kommunista (és nem azt, hogy *mi* a kommunizmus), mégiscsak szembeszállt a felvilágosodás azon irányával, miszerint a „valóságnak” alkalmazkodnia kell az ész normatív előlegezéseihez, és a kommunizmust egyfajta kreatív, állandósult folyamatként írta le? És nem Marx volt az, aki átvette ugyan a jakobinizmus egyes fordulatait, például a testvériség jelentését (legalábbis bizonyos korszakaiban, így az ötvenes években),⁶ de a politikai gazdaságtan bírálatával, a kizsákmányolás nem-morális jelentésének kidolgozásával, meghaladta a felvilágosodás reflexív síkjait, így az észparancsokra támaszkodó idealizmust vagy az emberi jogok proklamációján alapuló kritikát?

1917 a felvilágosodást bíráló/meghaladó Marx örököse, történelmi *leágazása*, amely értelmezi-továbbgörgeti a radikális intenciót. A bolsevikok, Trockij domborította ki ezt az aspektust több ízben is, tanulók a történelem iskolapadjában, csak az elődök révén tehetek szert öntudatra. De Lenin is a párizsi kommünre hivatkozott különleges pillana-

5 Hogy nem kell kiemelni Lenint a bolsevikok köreiből, hanem szituálásra van szükség, mert nem felel meg a valóságnak, hogy csak Lenin érte tetten a forradalmi potenciált, E. Blanc 1917, *Did the Bolsheviks Advocate Socialist Revolution in 1917?*, <https://johnriddell.wordpress.com/2017/10/13/did-the-bolsheviks-advocate-socialist-revolution-in-1917/>.

6 É. Balibar, *Un jacobin nommé Marx?*, in *La crainte des masses*, Paris, Gallilée, 1997, 161.

tokban. És ez az örökség a modern értelemben vett *forradalom* jegyében áll, pontosabban éppen a felvilágosodás által érvényre juttatott forradalomfogalom kisugárzásában képzelhető el.⁷

A forradalom: a modern kortudat horizontja – Rousseau *Emiljében* olvashatunk arról, hogy az elkövetkező századot a mindenre kiterjedő forradalmak távlatában kell elhelyezni, Condorcet híres írása 1793-ból pedig a forradalom jelentéséről értekezik. De rögvest különböztessük meg a felvilágosodás révén felszínre hozott fogalmat a liberalizmus eljárásától, amely elfogadja, de bekerepezni⁸ és szabályokkal kívánja körülövezni, korlátozni a forradalmat – ellentétben a szocialista/kommunista beállítottsággal, amely a modernség belső hajtóerejét *fokozva* kívánja radikalizálni a forradalmat. „Végig menni”, „addig mozgásban lenni, készenléletet tanúsítani, amíg a burzsoá forradalom átnő a proletár forradalomba” – ezek a fordulatok gyakran olvashatók például Trockijnál (az „átnövést”, amely egyfajta biológiai metaforát sejtet, Trockij megkülönböztette az „ugrástól”, amely kalandorpolitikát feltételez⁹). A forradalom nem pusztán gyökeres változás, hiszen a modernitásban/kapitalizmusban minden a változás, a „kreatív destrukció” szerint történik: a forradalom a *reflektált* változás, a *meg-változott változás* közege. A permanens forradalom gondolata (a végletekig hajtott radikalizmus állandósítása, miszerint a sikeres forradalom csak a kezdetet jelenti), amelyet az 1924-től vádlottak padjára ültetett Trockijhoz szokás kötni, felszínre tör már Marx esetében is, aki viszont Proudhon-tól veszi át a fordulatot.

És ezen fordulatok kifejezik a forradalom, ezen alapvető modern beállítottság gyorsítá-

7 K. Griewank, *Der neuzeitliche Revolutionsbegriff*, Frankfurt/M, Suhrkamp, 1973. R. Koselleck, *Begriffsgeschichten*, Frankfurt/M, Suhrkamp, 2006, 240-252.

8 Balibar teszi fel a kérdést: vajon a forradalom fogalma eredendően burzsoá fogalom-e?

9 Az „ugrás” negatív fogalma Trockij esetében: a permanens forradalom nem ugrás, hanem a proletariátus vezérlésével végbemenő *rekonstrukció*, Trockij, *The Permanent Revolution and Results and Prospects*, New York, Pathfinder, 1969, 6. Lásd még az „ugrás” lenini fogalmát, D. Bensaid, *Leaps! Leaps! Leaps!*, in S. Budgen, S. Kouvelakis, S. Žižek (szerk.), *Lénine Reloaded. Towards a Politics of Truth*, Durham and London, Duke University Press, 2007.

sának az igényét, megmutatják a forradalomnak a liberális procedúrák kereteiből való kitépésének a szándékát. A forradalom a felvilágosodás perspektívájában: érvényre juttatás, implementáció, amely érvénytelenítésre ítéli e liberális procedúrák belső logikáját. A forradalom: *autoritás*, mondja Lenin, amely saját tekintélyével vág utat magának. A radikalizált forradalom képviselői szétfeszíteni kívánják a liberalizmus folyamatszerűen megvalósuló rendjét, méghozzá annak érdekében, hogy meghaladják a burzsoá forradalmak belső korlátjait, és megakadályozzák azt, hogy a forradalom menete kiszolgáltatassék a burzsoá életszervezés logikájának. Amikor Marx, az anarchistákkal párhuzamosan, nem demokratikus államot akar („szabad állam”?!), minthogy minden állam az osztályuralom kontextusában jut érvényre, és azt sugallja, hogy az állam nem külsődleges jellegű az osztályharc erőteréhez képest, akkor pontosan ezt az igényt tartja szem előtt.

Koselleck figyelmeztet bennünket arra, hogy a forradalom eredendően a *polgárháború* jelentését is magában foglalta: Marx nem véletlenül ejtette szóba a „polgárháború fogalmát” a brit munkásosztály története kapcsán, és nem tekinthető véletlennek, hogy Lenin a „forradalmi polgárháborúról” érkezett, sőt mi több, azt sugallta, hogy „inkább polgárháború legyen, mintsem imperialista háború”. A forradalom gyakran örvénylő folyamatai, beavatkozó jellegű megnyilvánulásai, amelyek magukkal ragadják az életforma egészét, érdekszöveteket tépnek fel, sebeket ejtenek, ajtót nyitnak a partikularizmus és az univerzalizmus ellentmondásainak áramlására. Ám az az elképzelés, hogy a forradalom modern problémája leegyszerűsíthető az erőszak kiterjedésére, nem több, mint rosszakarató inszINUÁCIÓ; az erőszak a forradalom „külsődleges”, „látható” megnyilvánulása, amelynek létesülő értelme a forradalom mozgásformáiból, alakulástörténetéből hámozható ki,¹⁰ és a forrada-

lom úgy bizonyíthatja hitelességét, hogy minél kevesebb erőszak alkalmazását juttatja érvényre. Voltaképpen az erőszak elvont elítélése helyett messzemenően figyelembe kell vennünk Robespierre nevezetes, *deszublímáló*, kijelentését: „Forradalmat akartok forradalom nélkül?”

Továbbá, a felvilágosodás óta a forradalom és a történelem viszonyát mélyen meghatározza a tény, hogy a forradalom az alapítás/konstitúció szituációját jelenti, amely nemcsak beleavatkozik a történelembe, hanem megszabja annak irányát. Vajon a forradalom a történelem egy továtűnő pillanata csupán, a történelem egy részeleme,¹¹ vagy éppenséggel a mozgásba lendült történelem *fel-tétele*, *mozgatóereje*, vajon a forradalom határozza meg a történelem temporalitását – több mint tünet, hogy a franciaországi osztályharcokról (1848–1850) író Marx azt fontolgatja, hogy az egyedüli „történelmi jog” a „forradalomhoz való jog”. Mindenesetre a forradalomnak a diszkontinuitásban megvalósuló eseménye lehetővé teszi a modernség korszakolását, az időbeli orientáció megformálását. Ugyanakkor a forradalom lehetőségterét a felvilágosodás óta kísérti a *felülről* való szervezethez való lehetőség, a burzsoá értelemben vett forradalom logikája, a Gramsci által passzív forradalomnak nevezett konfiguráció: Marx és hagyományának más képviselői, ennek okán kezdenek foglalatoskodni az osztály és a „tömegek” viszonyaival. És ezért összpontosítanak a „tömegek” különös kreativitására a forradalom ideje alatt, szemben a „tömegektől való félelem” évszázados gyakorlatával, a „csak alulról ne jöjjön a veszély” hagyományos félelmével. Jogosan, hiszen *éppen* alulról érkezik a veszély: a „szociális forradalom” nem a fent levők, az erőkcsökkenésből adódik, hanem a „gyengék” formát nyert erejéből.¹²

Nem (csak) a gyengülő hatalomtartók állapota, hanem a radikalitás *affirmációjára* vonatkozó beállítottság vet fényt a forradalomra.

10 Az erőszakra, amely mindig extrém jellegű, A. Badiou, *One Divides Itself into Two*, *Lenin Reloaded*, i. m. 13. Derrida a „nem-erőszak” fogalmát erőszaktelinek tartja: egyetértünk. Lásd az erőszak értelmezését a francia forradalom kapcsán: S. Wahnich, *In Defence of The Terror, Liberty or Death in the French Revolution*, London, Verso, 2012.

11 M. Henry, *Marx, Une Philosophie de la réalité*, Paris, Gallimard, 1976, 162.

12 B. Bosteels, *L'hypothèse gauchiste: la communisme à l'âge de la terreur*, in Badiou, Zizek (szerk.), *L'idée du communisme*, Paris, Lignes, 2010, 88.

Hogyan lehet tehát hangot adni azoknak, akik motivációi, mármint az a tény, hogy nem tudják többé gyakorolni az addig érvényben levő hatalmi/kényszerszerkezetre vonatkozó engedelmességet, a forradalom mozgatórugóját jelentik? Hogyan lehet teret adni azoknak, akik számára elfogadhatatlan a régi rend legitimációs ideológiája?

A konstelláció, a felvilágosodás kontextusában való pozicionálódás, azonban újabb kérdéseket szegez a radikális forradalmároknak: hogyan lehet az *immanens* kritika célpontjává tenni a burzsoá forradalomeszményből táplálkozó logikát, amely gúzsba kötheti a forradalom belső dinamikáját? Milyen is a *meghatározott tagadás*, hogy Hegel fogalmával éljünk, milyen is a fennálló tagadása, amelyet Marx a kettős kötés logikája alapján a feltételek transzformációjaként és az *önváltoztatás* konvergenciájaként írt le?

Amikor Marx a közvetítés és a megszüntetés közötti különbséget fontolgatja, akkor pontosan ennek az immanenciának a jelentésével szembesül. Ha a „tézis” és az „antitézis”, mármint a burzsoázia és a proletariátus a közvetítés ugyanazon a szintjén állnak, akkor a proletariátus és a burzsoázia között „közvetítés”, „kiegészítés” megy végbe, a proletariátus „közvetítődik” a burzsoázia által. Amennyiben viszont a közvetítés nélküli megszüntetés, a közvetítés hatalmától megszabadított *megszüntetés* kategóriája kerül előtérbe, akkor a burzsoáziát megszüntető, a burzsoázia nyűgétől, korlátozottságaitól megszabaduló, *önmeghatározó* proletariátus kategóriája nyer érvényt. Ezen esetben a proletariátusnak nincs szüksége többé a burzsoáziára, minthogy saját elemében mozoghat.

És ezen távlat felől szemlélhetők azok az oszcillációk, elmozdulások, amelyek Marxnál, de Leninnél is (és másoknál is) előfordulnak: Marx figyelmes olvasója ráakadhat a proletariátus azon fogalmára, miszerint a proletariátushoz rendelődik hozzá az a történelmi föladat, hogy a burzsoázia ellenében megmentse Homérosz, Dante és Shakespeare elévülhetetlen kulturális örökségét. Másutt viszont olybá tűnik, hogy a proletariátus „csak” továbbszövi azt a fonalat, amelyet a

burzsoázia immáron képtelen továbbmunkálni, de ugyanezen olvasó szembekerülhet *A gothai program kritikájának* radikális diszkontinuitás fogalmával, amely éppen a „megszüntetés” perspektívájában húz erős választóvonalakat a proletariátus és a burzsoázia között. Az *Állam és forradalom* kommentárokkal élő Leninje ugyancsak a diszkontinuitás logikát vallja, ám találhatunk olyan megnyilvánulásokat is esetében (pl. 1922-ben, a XI. kongresszus alkalmával), amikor úgy szól, hogy a forradalmat a burzsoázia nélkül nem lehetséges tovább folytatni, minthogy az „ő kultúrájuk nyomorúságos jellegű”, de „jelentékenyebb, nagyobb, mint a miénk”... Még az 1905 óta fennálló, és 1917 februárja után különösen felszínre jutó probléma, a kettős hatalom kérdése¹³ is vonatkoztatható a burzsoá és a proletár (a)szimmetria viszonylatára. 1917 februárja után ugyanis az ideiglenes kormány mellett léteznek a katonák és a munkások által felállított szovjetek, az alulról jövő forradalmi energia hatalmi alakzatai. *Egyfelől* ott van a mensevikek által mozgatott hatalmi forma, a „demokratikus reprezentáció” kiteljesedésére irányuló burzsoá orientáció, *másfelől* ott vannak a hatalmi kapacitások megerősödésének hiányában elsorvasztásra ítélt szovjetek, a proletárhatalom „csírái”, az alulról jövő tömegszervezetei, amelyek *in potentia* egy eljövendő nem-kapitalista társadalom alapjait képezik. Lenin ugyanezen év júniusában már azt hangoztatja, hogy a kettős hatalom jelenti a legfőbb gondot. Az általunk szóba hozott kategóriák alapján Lenin a tézis és antitézis *aszimmetriájáról* beszél, mint hogy a kettős hatalom konstellációja elhazudja a tényt, hogy a burzsoá és a proletárhatalmi kapacitások között nincs és nem is lehet egyensúly, hanem éppenséggel antagonizmus figyelhető meg. A forradalom megtartása, az emancipatív energia revitalizációja, a szovjetek autonómiájának megőrzése azt követeli, hogy a proletárhatalom ne álljon a burzsoá uralom által érvénye-

¹³ Lenin, *The Dual Power*, in *Collected Works*, 2011, Vol. 24, Progress Publisher, Moscow, 38-42. A. Negri, *Factory of Strategy*, 33 *Lessons on Lenin*, New York, Columbia, 2004.

sített közvetítések-kényszerek alatt, hanem a megszüntetés lehetőségével, a saját mozgásterre érvényre juttatásával éljen. Ezért szakítja meg a forradalom a burzsoá típusú evolúció folyamatát, és szünteti meg a burzsoá jellegű közvetítések rezsimjét.

Következésképpen: minden itt felidézett kérdés kérlelhetetlenül megjelenik 1917 vonzaskörében.

Mégis, maradt számunkra egy probléma. Vajon az itt kibontott érveléssel, amely a forradalom különös, korszakalkotó szerepét hangsúlyozta, hiánytalanul igazat adunk az egykori szereplőknek, akik, láttuk, a másoktól, az elődöktől való „tanulás”, az „olvasat” sajátos szerepét helyezték az önértelmezés középpontjába? Érdekes mód, a fölényeskedő módon gyalázó kritikák, amelyek a forradalmat rászedésként és fondorlatos puccsként ábrázolják, szinte ugyanezt a képletet követik: Lenin nem más, mint a keleti-orosz Robespierre, a szovjet fenevad, a „megvesztegethetetlen” alakjának a keleti válfaja, azaz a rossz ismétlés-gépezet, a hagyománnyá merevedett erőszakparadigma ismételt kivetülése.

A bolsevikok: a félresikerült francia jakobinizmus keleti szálláscsinálói-házigazdái? Egy szóval megkerülhetetlen a kérdés: vajon az októberi forradalmat tényleg bevonhatjuk a démonikus ismétlés, az ismétlési kényszer ezen logikájába? Nem értünk ezáltal egyet (történetesen) a mindenfajta forradalom delegitimációját szajkózó, gátlástalan értelmezőkkel? Nem egy eleve elvetélt mozgásrendbe illesztjük bele ezáltal a bolsevizmust?

Nem utolsósorban azért is arra kényszerülünk, hogy szóba hozzuk a problémát, mert az általunk tárgyalt hagyomány egyik főszereplője-mestergondolkodója, mármint Karl Marx, közismert fordulata szerint az, ami először a tragédia, az másodíziglen a bohózat formájában jelentkezik – az ismétlés kérdése egyébként is különös erővel vetődik fel az esetben.¹⁴

De egy pillanatra sem az ismétlés redukált változatát tartottuk szem előtt akkor, amikor 1917-et bevontuk a forradalom modern dina-

mikájába, és amikor azt mérlegeltük, hogy a bolsevikok a felvilágosodás örökébe léptek. Az ismétlés alatt Marx sem valamilyen mechanikus ekvivalencia-elvet értett. Minden ismétlés egyszerismind elmozdulást, eltolódást is jelent. Tisztában vagyunk azzal, hogy milyen kontingens konjunktúrák, előreláthatatlan tendenciák jutnak érvényre az októberi forradalom kapcsán, persze mindig a strukturális meghatározottságok környezetében: elvégre Lenin stratégiai-taktikai teljesítményei pontosan ezen kontextusban mutatkoznak meg. *Egy biztos: 1917-nek nincs semmi köze a bohózatához, a tragédiához annál inkább.*

*

1917-re rávetülnek 1914 sugarai, nem érthetjük meg 1917 nem várt eseményét, a forradalmat, amelyet maguk a bolsevikok is egyfajta csodának tartottak, ha mellőzzük azokat a tényeket, amelyeket a világháború kitörése von különös fénybe. 1914: magaslati pont, ahova érdemes feljutni, mert távlatából sok minden belátható. Trockij például úgy gondolta, hogy a háború kitörése megakasztotta ugyan a forradalom kitörését, de aztán fel is gyorsította a forradalmi mozgalom kiérlelődését. Az állammal kapcsolatos érvelések és reflexiók sokasodása, az állam problémájának felértékelődése, nem független a háború dinamikájától: Lenin sokat tárgyalt, ám sokszor félre is értett¹⁵ 1917-es áprilisi tézisei, amelyek leszűrlik a háború tanulságait, felméri a lehetőségeket, az állam erejének elsajátítását nevezik meg a forradalom szívének, Buharin pedig még 1920-ban is, amidőn az átmeneti kor gazdaságtanával foglalkozott, az állam és a háború viszonylatát, a kapitalizmus/állam/háború hármasszerkezetét minősítette központi problémának. És 1914 homloktérbe való emelése akkor is megfelel a valóságnak, ha 1917-et össze kell kötnünk 1905 forradalmi kísérletével is, amikor már Oroszországban voltaképpen kialakultak a forradalom csírái, hiszen ekkor már olyan kollektív hatalomformák bukkantak fel,

¹⁴ P. L. Assoun, *Marx et la répétition historique*, Paris, PUF, 1978.

¹⁵ L. Lih, Kautsky, Lenin and April Theses, *Weekly Worker*, 2010, január 14.

amelyek majd 1917-ben, másfajta feltételek közepette, tudnak csak erőteljesebbé válni. Először ott látjuk a világháború által felszínre kerülő tendenciákat, amelyek, megállapítottuk már, Lenint a hegeli filozófia látszólagosan legelvontabb kérdéseiben való elmélyedésre sarkallták, és egy komplex, többfajta lehetőséget magában foglaló politikai dinamika előlegezésére kényszerítették – Rosa Luxemburggal ellentétben, aki a *Kommunista kiáltvány* történelmietlen osztálymodelljének, lényegében a nagy leegyszerűsödésnek, azaz egy mindent eldöntő antagonizmusnak a bekövetkeztét várta. Amikor a kordianoszta-stratégia Lenin 1917-ben az *Állam és forradalmat* írja, akkor azt konstatálja, hogy a világháború sajátos összetettséget hozott létre, amelynek egy nagyon fontos vonása, hogy a „legelőrehaladottabb országok” „katonai fegyházakká” alakultak át. Sőt mi több, az a gondolat, hogy az osztálykonfiguráció állandóan változik, hogy az osztálykonfliktusok változásnak vannak alárendelve, és hogy ezen transzformációk állandó figyelmet, fogalmi készenléteket igényelnek, a bolsevik gondolkodás belső részévé vált, amelyet különféle formában ismételték olyan hangadó szereplők, mint Trockij, Buharin vagy Zinovjev. Ezen *összetettségen* belül bomlik ki a konjunkturális „alkalom”, amely próbára teszi a „politikus művészetét”, aki „helyesen ítéli meg a pillanatot” – ez jól mutatja a lenini gondolkodás főcsapását.¹⁶

Lenin figyelmét különösen felkeltette a kapitalizmus azon szerkezeti logikája, amelyből az egyenlőtlen fejlődés jelentésköre sarjadt. (Trockij előbb akadt rá a kérdéskörre,¹⁷ jelesül már a XX. század elején, viszont folyamatosan korrigálta ez irányú gondolatait.) Ám ahelyett, hogy belemerülnénk a sokszor tárgyalt kérdéskörbe, amely a marxi gondolkodásnak az orosz viszonyokra vonatkozó

útkeresését láttatja,¹⁸ fontosabb, hogy hangsúlyozzuk: világossá vált, hogy az egyenlőtlen fejlődés értelmezéséből fontos stratégiai döntések születhetnek a bolsevik vonalvezetés szempontjából. Megannyi kérdéskör, dilemma, energikus vita belátható ebből a perspektívából, például a sokat emlegetett munkás-paraszt együttműködés: elegendő lenne csak belátást nyerni a húszas évek pergő vitáiba, amelyek a kultusszá emelt Leninnek a háborús konjunktúrában kifejtett nézeteit fessegetik.¹⁹ Azok a kiterjedő viták, amelyek azt tették tárgygyá, hogy a proletariátus (parasztságra támaszkodó) diktatúrája *vagy* a proletariátus és a parasztság demokratikus diktatúrája,²⁰ ebből a perspektívából magyarázhatók. Vagy azok a disputák, amelyek azt taglalják, hogy 1917 (burzsoá forradalomként bemutatott) februárja és 1917 októbere vajon egy esemény két része, egy eseménylánc két fokozata, vagy a folyamatosság erőteljes megtöréseinek darabjait fogja össze, ugyancsak az egyenlőtlen fejlődés strukturális logikájának szemszögéből világítható meg. Amikor a hatvanas években tartott előadásaiban a jeles történész, a Trockij-monográfia és más kihagyhatatlan könyvek szerzője, Isaac Deutscher²¹ úgy nyilatkozik, hogy 1921 után kilúgozódik a forradalom burzsoá vonatkozása, akkor nemcsak amellet tör lándzsát, hogy 1917 februárja és októbere egy szátra fűzhető fel (dacára a különbségeknek), hanem értelmezni igyekszik az egyenlőtlen fejlődés jelentéseit.

A lenini gondolat nem úgy vonatkozik a forradalmi lehetőségre, mint a marxi, amely a megszerzett érettség okán anticipálja a forradalom kifejtését²²; Leninnél a politikai hata-

16 Lenin, „Baloldaliság” – a kommunizmus gyermekbetegsége, Bp., Kossuth, 1971, 33., 128.

17 M. Pröbsting, Capitalism Today and the Law of Uneven Development: The Marxist Tradition and its Application in the Present Historic Period, *Critique*, 2016, 44, 4, 381-418. J. C. Allinson, A. Anievas The uses and misuses of uneven and combined development: an anatomy of a concept, *Cambridge Review of International Affairs*, 2009, 1. A törvény különféle értelmezéseiről, Trockij, Permant..., i. m., 148.

18 N. D'Elia, Concerned about Capitalist Development: Karl Marx and Max Weber on the Fate of Russia, *International Critical Thought*, 2017, 7, 3, 385-401.

19 Azért ne felejtjük, hogy a parasztkérdés megjelenik már Marxnál is, mégpedig fontos pontokon, pl. *Osztályharcok Franciaországban 1848-tól 1850-ig*, Bp., Kossuth Könyvkiadó, 1976, 31. Sőt mi több, Marx beszél a parasztok „szabadjára engedett tulajdonfanatizmusáról”.

20 Noha kérdés, hogy e vitának akkora jelentősége lett volna, mint azt a trockista hagyomány állítja, L. Lih, Democratic Revolution in Permanence, *Science & Society*, 2012, 4, october, 447.

21 I. Deutscher, *The Unfinished Revolution*, Russia 1917-1967, Oxford, 1967, 21.

22 Lásd a Marx és Lenin közötti különbségek pontos kifejtését, I. Viperelli, Crises, révoltes et occasion révolutionnaire chez Marx et Lénine, *Actuel Marx*, 2010, 47, 27-42.

lom megszerzése, így a szovjethatalom affir-mációja teszi lehetővé az érettség kifejlődését (ez az itt kétszer is említett „csíra” jelentése). Az „érettség” és a „forradalom” megfordított sorrendje nem véletlen, hírt ad azokról a különbségekről, amelyek jellemzik a vonatkozó fellépések eltérő kontextusait, és különböző temporalitásokat tesznek tárgyá. Marxnál, amint láttuk, a forradalom a feltételek transz-formációjának és az önváltoztatásnak az egy-beesését jeleníti meg, Lenin viszont a vívmányt megtestesítő faktumból, a létrehozott-fenntartott szovjethatalom reprodukciójából vezeti le az „éretté válást”, a *saját cselekvéseinek következményeiből* tanuló forradalmi eljárást.

A saját radikális fellépés következményeinek folytonos számbavétele, a következmények szűrése-verifikációja, a konklúziók levonásának gyakorlata, ez jelenti ezen orientáció kiiktathatatlan dimenzióját. A forradalom: a megismerés tisztítótüze, episztemológiai laboratórium. A bolsevikok elméleti készenléte folytonos, az elméleti törekvésekben való meggyökerezettség sziklaszilárd: az a tény, hogy Buharin (nem lényegtelen tény: a *Filozófiai arabeszk* című megrendítő végrendelet írója) a Trockij-féle permanens forradalom körül folytatott vitában a bolsevizmust egyszerűen a tevőleges dialektikával azonosítja, sokat mond. 1917 szemügyre vehető, mint egyfajta forradalmi *kairosz*, de a meglepetésszerűen kibomló lehetőséget kitarító elméleti munka, összeszedettség és a rekapituláció igénye előzte meg: a *kairoszt* ki kell érdemelni. Vitathatók a szereplők által létrehozott egyes konceptuális értelmezések, persze: például Marx távlatából megkérdőjelezhető azon lenini korösszefoglalás-korszakolás, mármint az imperializmus mint a kapitalizmus utolsó lépcsőfoka, amely a marxizmus-leninizmusféle monopolkapitalizmus-konceptió magjait is elvetette. Tudniillik bírálatra szorul a korszakolás alapja, miszerint a konkurenciát felváltja az állam és a monopólium érdekszövetsége, hiszen ez a periodizáció egyoldalúan a csereforgalomból hüvelykezi ki a kritériumot, és félreérti a konkurencia jelentését, annak közvetítő mivoltát a ka-

pitalista felhalmozás kapcsán. A kapitalizmus korszakolását nem lehet a csereforgalom váltakozásaihoz horgonyozni, az imperializmus nem külön etap, hanem immanens lehetőség-kifejlet. Marx ezt a vádat fogalmazhatná meg a bolsevik imperializmussal szemben, és igazat adhatnánk neki. Nem beszélve arról, hogy e gondolat tápot ad annak a vádnak, miszerint a bolsevik hozzáállás hipertrofikusan kultiválta a szervezeti kérdést, és egyfajta szervezeti szocializmus építésén fáradozott, végzetesen összekeverve az aszociáció és a szervezet fogalmát.²³

De függetlenül attól, hogy a monopolkapitalizmus létének gondolata milyen szerepet játszott a bolsevik önértelmezésben, a bolsevik konceptuális eltökéltség töretlen, abban a tudatban ténykedik, hogy az egyenlőtlen fejlődéssel jellemezhető kapitalizmus, az átmenet instabilitása, a forradalom konjunkturális fordulatai elméletért kiáltanak – legalábbis mindaddig, amíg él a forradalom lángja, hiszen utána már csak a rezsimek ideológiai megnyilvánulásai maradnak. Még a baloldalon is megfogalmazódnak időről időre olyan szemrehányások, miszerint a fanatizmus, vagy a „régisocialista eszményekbe” való beleszédülés, megakadályozta a belátásokat: ezek a vádak mégiscsak abba a véleménybe torkollnak, hogy alkalmadtán vagy nem volt elegendő a tudás, vagy nem tudták gyümölcsöztetni a létező tudásformákat. Például a piaci szocializmus szószólói, még az itt már említett, amúgy kiváló Deutscher is, azt vetítik bele a kényszerek okán bevezetett hadikommunizmus korszakába, hogy e periódusban a bolsevikok saját eszményeik kiforrását pillantották meg: különösképpen a militarisan kikényszerített egalitarizmus, a „materiális ösztönzés” tiltása tűnt fel számukra, mint a magasra srófoló, egeket ostromló eszmények kiteljesedése az adott korban. Egy szóval, végzetes módon beszorultak az eszményeik zsákutcájába, még hozzá akkor, amikor ugyanezen eszmények csődöt mondtak, és amikor fel kellett volna ismerni a piacban rejlő ösztönzéseket és készítéseket.

23 Erről, J. Bidet, *Théorie du droit, de l'économie et de la politique*, Paris PUF, 1999.

Az eszmefanatikus címkéjét sokan ragasztanak a bolsevikokra: az azonban bizonyos, hogy az említett vádakkal ellentétben pontosan tudták, hogy a hadikommunizmus kényszermechanizmusainak a terepe nem a megigazult szocializmus világa – a kétségbeesés²⁴ hangjai, a tragikus állapot tudatosításának kifejeződései tanúskodnak erről. A bolsevikokat sújtó kényszerhelyzetek szaporodtak 1918 óta, ennek megfelelően intenziválódtak a dilemmák is: emlékezzünk a bevezetett gabonamonopóliumra és szétágazó tolmácsolásaira, valamint az államkapitalizmus lenini elméletére. Nem arról van szó, hogy a bolsevikok képtelenek voltak felülvizsgálni az irányadó gondolatokat (ráadásul a *razverstka*, a hadikommunizmus központi mechanizmusa, mármint az élelmiszer-elosztás racionalizációja nem is bolsevik lelemény volt, már korábban is létezett), és nem kellene az erőltetetten a piaci szocializmus felé lökött Buharint sem kijátszani a bolsevik főárammal szemben. A bolsevik orientáció tudott az 1917 után regrediáló folyamatokról, folytonosan értelmezte a visszafejlődés processzusait, úgy vélte, összegezve a háború óta kialakult tendenciákat, hogy az új ország az államkapitalizmus keretein belül működik, de ez az államkapitalizmus valamifajta „küszöbön állást” jelent.

A bolsevik meggyőződés lényege, hogy a kor *lehetőségtérben* áll. Olvassuk el csak, mit ír Buharin említett könyvében: amennyiben a kapitalizmus megérett arra, hogy államkapitalizmussá alakuljon, úgy megnyílt a lehetőség, hogy kapuk nyíljanak a kommunizmus előtt. A bolsevikok az *átmenet* értelmezői. Számtalan kétségbeejtő jel gyülemlik számukra, de a dialektikus lehetőség a szocializmusba való átfordulásra (vagy átcsapásba, hogy még egy ismert metaforával éljek) még mindig fennáll: az állami kapitalizmus fogalmát itt nem lehet egybemosni a későbbi fogalommal, amelyet inkább tévesen, mint pontosan, de John Maynard Keyneshez szoktak

kapcsolni, és amely alapvetően a kapitalizmus intelligens megmentésére vállalkozik a fasizmus és a szocializmus ellenében. Itt viszont az államkapitalizmus racionalizációs mechanizmusa egy kikerülhetetlen lépcsőfok abban a kísérletben, amely arra törekszik, hogy az ember kicselezhesse a társadalmi kényszer mechanizmusait, amelyeket a természetesnek kikiáltott piacból vagy a feltételezett emberi természetből lepárolt hierarchiából vezetnek le, és hogy az emberi *ön*rendelkezés jusson érvényre.

Továbbá, a háború kapcsán ott tapasztaljuk az etablirozott szociáldemokrácia fegyverletételét a világháború kapcsán felizzott nemzeti érülethömpölygés előtt, amit szokás az azal az opportunistá érvvel védeni, hogy ezáltal megőrződött a munkásosztály intézményes befolyása. A szocialista pártok (az olaszok kivételével) azonban felsorakoztak az inter-imperialista harcban ütköző nacionalizmusok mellett, letépve a szocializmus internacionalista burkát és szembemenve a XIX. század radikális kézműveseinek és munkásainak világlátásával. Ahhoz, hogy az internacionalizmusban rejlő univerzalizmus a gúny tárgyává vált a XXI. század elején, a szociáldemokrácia, minden történelmi-modernizációs teljesítménye ellenére, hozzájárult. 1917 (sokat ócsárolt) internacionalizmusa viszont felveszi a hagyomány fonálát, és revitalizálja azt, amit a hatalomba betagolódtott szocialista pártok elveszejtésre ítélték. A jelzett évben a katonák-munkások kollektív fellépésével egy olyan ország lépett a színre, és jelentette be magát a világban, amely jelképesen kiiktatott minden területi és nemzeti aspektust a nevéből:²⁵ itt maga az internacionalizmus állami szinten történő megvalósítása-deklaratív kihirdetése jelentette az alapítás aktusát.

Az internacionalizmus, amúgy, Marx esetében is villogott, hovatovább esetében olyan állításokat is olvashatunk, miszerint egy nemzeti forradalomnak (adott esetben a franciának) „el kell hagynia a nemzeti talajt”, és

24 L. Lih, *Bolshevik Razverstka and War Communism*, *Slavic Review*, 4, 1986, 673-688. Uő., 'Our Position is in the Highest Degree Tragic': Bolshevik 'Euphoria' in 1920, in *History and Revolution* (szerk. M. Haynes, J. Wolfreys), London, Verso, 2007, 118-138.

25 P. Anderson, *Internationalism: A Breviary*, *New Left Review*, 2002, 14, mar-apr.

„meg kell hódítania az „európai terepet”.²⁶ Ráadásul Marx az idevágó elemzésében egy „világháborúval” egybeeső „proletárforradalmat” előlegezett, ami a későbbi fejlemények fényében prófétai (nem előrejelző) gesztussal ér fel. Mind Marx, mind Lenin determináló jelleggel ruházta fel a nemzetközi dinamikát a „válság intenziválódása” (Marx) vagy a forradalmi „alkalom” (Lenin) megjelenése kapcsán. Marx azonban közismert módon ingadozott az internacionalizmus jelentései kapcsán, még ebben az idézett mondatban is csupán az „európai” gyökerű horizont tűnik fel, és kénytelenek vagyunk emlékezni azokra a nyomokra a marxi szövegekben, amelyekben az európai hovatarozású civilizatórikus küldetés képezi az igazolás tárgyát.²⁷ A bolsevik internacionalizmus, immáron egy nem csupán anticipált „világháború” kellős közepén, a meglódult imperialista háborúk világában, a gyarmattartás újdonsült formáit sokszorozó konstellációban, a nacionalizmus és a kapitalizmus hatalmi konfigurációi közötti átfedések tudatában, következetesebbnek bizonyult. A bolsevikok felismerték az internacionalizmus polemi-kus-forradalmi erejét és nélkülözhetetlenségét a kommunizmus szempontjából. Számtalan esetben Marx felől bírálhatók a bolsevizmus teljesítményei, itt azonban fordított sorrendben kellene haladnunk.

Amint tudjuk, ezt az internacionalizmust a hatalomra jutott sztálini ideologikus masinéria („szocializmus egy országban”) behajtott a szovjet birodalmi igába, és a Komintern vagy a Kominform csupán az internacionalizmus pislákoló visszfénye lehetett.²⁸ Az „egy országban” megvalósuló sztálinista birodalom a forradalom romjai alá temetett mindent, ami valaha is internacionalizmusként létezett: a szisztematikus megrendszabályozásban megvalósuló rezsim nem lehet internacionalista. Nem mintha ezzel kimerítettük volna a bolsevikoknak a nemzeti síkon megvalósuló ténykedését, az internacio-

nalizmus realizációjának a kísérleteit. Legalább ne felejtjük a tény, hogy Lenin milyen módon kapcsolta össze a nemzeti önrendelkezés programját a proletárforradalom realizációjával – egy kissé túlfeszített, de mégiscsak figyelemre méltó könyv²⁹ például párhuzamba állítja a liberális nacionalizmusnak az etnicizmusra vonatkozó ellenességét a bolsevikok hasonló irányulásával.

1914 majd árkokat váj a szociáldemokrácia és a bolsevizmus között: az utak fokozatosan elágaznak. Ugyanakkor Lars Lih, aki sokat tett azért, hogy lebontódjék a hidegháború folyamán megrögzült Lenin-kép, figyelmeztet arra, hogy ne maradjunk az idevágó mítoszok foglyai. Hiszen szinte minden oldalon elhallgatják, hogy a bolsevikok milyen hosszú ideig lojalitást tanúsítottak a német szociáldemokrácia nézetrendszerére iránt, és hogy Lenin mennyire hű volt Kautsky híres képletéhez (a „szocializmus és a munkásmozgalmak szintézise”), valamint a „szociáldemokrata katekizmushoz” (Kautsky), és hogy még a konfliktusok formálódása után is különös tekintélyként, hivatkozási alapként tisztelte az 1914 előtti Kautskyt. De még fontosabb az a tény, hogy a standardizált Lenin-tolmácsolás egy olyan ideologizált képet szorgalmaz, amelyben a *Mi a teendő?* és más könyvek írójára fölényes-lenező módon pellengérez ki a „spontaneitásban megmaradó kisburzsoá jellegű lázadást”, továbbá lekicsinyli a „lázadást” vagy a lázadás-sztrájk lokális alakzatait, mint az „ökonizmus”, a „reformizmus” változatait. Így lesz Lenin, a bolsevik élenjáró a spontaneitás amorf keretei közé rekedt munkásokkal szemben az intellektuális vezérszerep, a professzionális forradalmárok-prókátorok ünneplője, akik tekintélyelvű módon és kívülről csempészik be az osztálytudatot a tévelygő munkásosztály agyába. Csakhogy ezzel kiselejtezódik az a Lenin, aki arra sürgeti az értelmiségi szereplőket, hogy tanuljanak a „tömegek” tevékenységeiből, aki egyáltalán ama „spontaneitást” (így az önmegalapozó, önfelhatalmazó szovjeturalom kapcsán) a tanulás kivételes forrásának

²⁶ Marx, i. m., 76.

²⁷ L. Pradella, *Imperialism and Capitalist Development in Marx's Capital*, *Historical Materialism*, 2013, 21.2, 117-147.

²⁸ Erről kimerítően, F. Claudin, *History of the Communist Movement from Comintern to Cominform*, London. Penguin Books, 1975.

²⁹ Ch. Cheng, *The prospects for liberal nationalism in post-Leninist states*, The Pennsylvania State University, 2007.

tudja, és aki 1917 forгатagában azon aggódik, hogy a bolsevikok lemaradnak az elszabaduló események mögött; eltűnik az a Lenin, aki persze a forradalmi „ugrásban”, a kollektív hatalmat megtestesítő önszerveződő szovjetek új helyzetbe hozásában pillantja a leglényegyet, de nem becsüli le a „reformokra” utalt spontaneitást, hanem azt fontolgatja, hogy a forradalmi „ugrás” által létrejött helyzet hogyan írja át az erőteret, és az „ugrás” és a „reformizmus” közötti viszonylatokat, ami magában foglalja a tényt, hogy a „reformizmus” a forradalom szolgálatába állítódik, vagyis irányt nyer; és ezáltal szem elől tévesztjük a tömegek részvétele és a párttevékenység-szervezet közötti dialektikán, a forradalmi szubjektivitásformák alakításán fáradozó forradalmárt. Lenin 1917-et a konjunkturális dinamika, az „alkalmakat” létrehozó *folyamatok* és az *esemény* (a „forradalom”) relációjába vonta be. Ennek semmi köze nincs a gyakran emlegetett puccshoz, hiszen itt egy létező hatalmi forma afirmációjáról van szó, az „ugrás” az az esemény, amely a „folyamatokból”, az *immanenciából* nő ki.

A szervezet, a párt tevékenysége („párt-tudattól” a „párt-szervezethez vezető út” ott található Marxnál is), a párt révén megvalósuló akaratformálás könyvtárnyi értelmezést váltott ki, és valóban a politikai akarat, az akaratmegfeszülés autonómiájának megtestesülését vetíti ki, de ez nem jelenti egyben a szocio-ökonómiai tényezők félretekését, ahogy a politika önreferencialitásának gondolkodói feltételezik. Mert csakugyan, számolnunk kell a politika *többletével*, hiszen a (bolsevik) politika gyakorlásához, a forradalom megteremtéséhez nem bizonyul elegendőnek a munkásosztály vagy az osztályharc *szociológiai* létezése: a pártforma nem pusztán a munkásosztály létének kifejeződése, hanem azon túlmutató tevékenység, amely egybeszövi a szervezet és a stratégia vonatkozásait.³⁰ Ám ez nem azt jelenti, hogy a szervezet stratégiája, Lenin lemond a politikán túlnyúló tényezők, értsd a gazdasági aspektusok, értelmezéséről: hogyan is tehet-

né ezt egy olyan személy, aki részese volt a bolsevikok számára elsőrangú problémának számító élelmiszerkínálat-politikának, és hogyan is tehetné ezt egy olyan szereplő, aki mindennek ellenére ortodox marxista, azaz Marx lojális követője maradt? Így csak az a következtetés adódhat számunkra, hogy a szervezet, a forradalomnak irányt adó politikai párt nemcsak a történelem és az elmélet között, hanem a gazdaság jelentései között is szituálódik.

*

Hogyan lehet bírálni a bolsevizmust? Nyikolaj Bergyajev, a szemtanú, a Szovjetunióból kiutasított filozófus, a bolsevikok egyik legnagyobb szabású bírálója írja: „A kommunizmus... társadalmi-gazdasági rendszerben van egy jó adag igazság is, amely ráadásul a kereszténységgel teljes mértékben összhangba hozható, vagy legalábbis jobban összeegyeztethető, mint a tőkés rendszer, amely e szempontból a kereszténység legnagyobb ellensége. A kommunizmus jogosan bírálja a kapitalizmust... A kommunista szellem, a kommunista rabság hazugságát csak azok a keresztények leplezhetik le, akiket egy pillanatig sem gyanúsíthatunk azzal, hogy a tőkés világ érdekeit védelmezik”.³¹ És aztán *Az orosz eszme* című könyvben ezt olvashatjuk: „A kommunizmust meg kell haladni, nem megsemmisíteni”, minthogy a kommunisták emlékeztetik a keresztényeket orientációjuk elfeledett lényegére.³²

Meghaladta-e valaki a kommunizmust? Vannak-e még olyan keresztények, akik „egy pillanatra sem” védelmezik a „tőkés világ érdekeit”? Bergyajevet nem szokás olvasni, főképp nem figyelmesen. Maradjunk annyiban, hogy 1917 ízig-vérig antikapitalista forradalom, amelynek forgószele megrendítette a létező társadalom minden támasztékát, végigsöpört a világon, és hatalmas kísérletet testesített meg, amelynek célja, hogy „kidobja” a régi társadalom „szennyét” – ismét

30 J. Balso, *Être présent au présent*, in *L'idée du communisme*, i. m., 32.

31 Ny. Bergyajev, *Az orosz kommunizmus értelme és eredete*, Századvég füzetek, Bp. 1989, 197.

32 N. Berdyajev, *The Russian Idea*, New York, Macmillan, 1948, 250.

Marx szava ez, aki úgy gondolta, hogy a forradalomra éppen azért van szükség, hogy eltűnjön az a bizonyos „szenny”. 1917 fordulata, forradalmi vívmányai átalakították a nemek közötti viszonyokat, értelmet adtak a szociális és nemi egyenlőségnek, megváltozott jelentéseket kölcsönöztek a tulajdonnak, denaturalizálták a társadalmi hierarchiát, felforgatták a kényszermechanizmusokat, új fénybe helyezték a kizsákmányolás tényét vagy a munka folyamatát, és újfajta tájékozódást vezettek be a történelem naptárában, utat engedtek a kollektív teremtőkészség előtt. 1918 februárjában az új hatalom sokkolta a nemzetközi pénzügyi köröket, amikor kategorikusan visszautasította az orosz adósság visszafizetését – a mai, adósságra vonatkozó harcok ősmintáját pillanthatjuk meg itt.

És a kommunizmus megjelent konkrét-történelmi *lehetőségként*, egy új történelem anticipációjaként, annak ellenére, hogy pontosan tudjuk, hogy 1917 legfeljebb a burzsoázia erejének meggyengítését, és nem a kapitalizmus felszámolását eszközölte ki. Hovatóvább, amennyiben egy pillanat erejéig a jelenbe ugrunk, úgy azt látjuk, hogy 1917 kudarcától egyenes sugárút vezet a mai diadalmas posztoszocialista neoliberalizált kapitalizmushoz: aki a haladás logikájára utaló meggyőződés alapján gondolkodott, az kénytelen volt észrevenni, hogy felcserélődött a sorrend, minthogy a neoliberalizált kapitalizmus következett a szocializmus után – egyeseket ez a tény a ciklikus történelem-szemlélet felújítására ösztönözte.

Az 1989 utáni korszak ideológiai szólamai még azt is elnyomják, hogy a talpra állított „szocializmus” milyen mélyreható szocializációs és modernizációs teljesítményt nyújtott. A rövidség kedvéért két cikket említek. Vicente Navarro, a Johns Hopkins egyetem tanára összehasonlította a jóléti szocializmus és a jóléti kapitalizmus egészségügyi indikátorait, és nagy hatást gyakorló írásában azt a következtetést érhetjük tetten, hogy a szocializmus javára billen a mérleg nyelve.³³ Minqi

33 V. Navarro, Has Socialism Failed? An Analysis of Health Indicators Under Capitalism and Socialism, *Science & Society*, 1993, 1, 6-30.

Li, a nevezetes kínai disszidens, Tienanmen szereplője, ma amerikai közgazdász, egy adatokban bővelkedő, átfogó, sok mindent megforgató cikkben bizonyította nemrég, hogy a szocializmus képes jobban kielégíteni az emberi szükségleteket, mint a kapitalizmus, és történelmi távlatokban nézve a szocializmus nem alsóbbrendű a kapitalizmushoz képest a gazdasági növekedés ösztönzésében.³⁴ Továbbá a „szocializmus” reális elensúlyt képezett a kapitalizmus korlátlan térhódításával szemben (lásd a posztszovjet korban terjedő egyenlőtlenséget a korábbi egalitarizmushoz képest³⁵), és a mimetikus versenyben a kapitalizmust önkorlátozásra, a jogok kiszélesítésére, szociális engedményekre szorította. Moshe Lewin, az ismert történész egykori cikke emlékeztet bennünket azokra az időkre, amikor a Szovjetunió teljesítményeit dicsőítették.

Kétség nem férhet hozzá, hogy ezek figyelemre méltó aspektusok, amelyeket a ma uralomra jutott ideológia ellenében kell érvényesíteni. Ám nem másítják meg 1917 eseményei *vereségének*³⁶ a tényét. A vereség méretei ijesztők. 1917 eseményét persze beárnyékolja az a tudat, hogy a reálszocializmushoz a pervertált hatalmi gépezet, a pártoligarchiák dominanciája, a párt és az állam fúziója, a pártállam depolitizációs mehanizmusai, a forradalmi impulzusok eltorzítása, valamint az önlegyőző forradalmárok szenvedéstörténete, a tönkretett forradalom jelentése tapad. Olyan tendenciák ezek, amelyek besötétítették a későbbi forradalmakat (spanyol, jugoszláv, kínai) is: 1917 tragédiája meghatározta a XX. század ösvényeit.

Amennyiben magyarázatokat keresünk, úgy bizonyos, hogy a Trockij-legendárium, amely a sztálini érához az elhajlás, a degene-

34 M. Li, The 21st Century: Is There An Alternative (to Socialism)?, *Science & Society*, 2013, 77, 1, 13, 10-43.

35 D. Ruccio, From Oligarchs to Soviet, <https://anticap.wordpress.com/2017/08/16/from-oligarchs-to-soviets-and-back-again/>.

36 Itt nincs mód arra, hogy tárgyaljam a győzelem/vereség és a forradalom viszonylatának a kérdését, pedig roppant fontos. Kihívó kérdés: mennyire akarják a forradalmárok a győzelmet? Hogyan is értsük azt, amikor Badiou szétszakítja a forradalom és a győzelem igénye közötti kapcsokat: szenvedjél még egyszer vereséget, csak jobban..., a XIX. század és a bolsevikok közötti különbségekről e tekintetben, J. C. Milner, Rereading October 1917, *Crisis/Critique*, 2017, 4.

ráció jelentéseit társítja, és a bűnbeesés pillanatát kívánja tetten érni, aligha elégíthet ki bennünket. Ha mindössze ez a fejlemény, mármint, egy feltételezett degeneráció forogna fenn, akkor 1917 aligha okozna fejtörést számunkra. Maga Trockij, minden rokonszenves vonása, figyelemre méltó megnyilvánulásai (például Freud vagy Céline kapcsán), valamint bámulatos intellektuális remeklései ellenére, a sztálinizmust előlegezi *ante litteram*. (Az csupán utólagos spekuláció tárgya lehetne, hogy mi történt volna akkor, ha Trockij jutott volna hatalomra – vajon ugyancsak egy „sztálinizmusra” kellett volna-e számítani, ám az ismert brutális erőszak-eszkaláció, horrorisztikus erőszak-multiplikáció nélkül?)

Egy pillanatra sem felejtethjük, nyilván, hogy a bolsevikok többszörös, iszonyatos kényszer prése alatt munkálkodtak, így sajátos kényszerekkel szembesültek a polgárháború kapcsán kialakult élelmiszerhelyzet, de különösen a rájuk erőltetett „európai polgárháború” okán is. Megint csak az itt már többször szóba hozott Deutscher élt ezzel a fogalommal Traveyan-előadásaiban,³⁷ utalva arra, hogy a forradalom által kiváltott pánik folytán az európai és nem-európai hatalmak a nemzetközi jog minden szabályát felrúgva avatkoztak be az eseményekbe, egyúttal gerjesztve a háború folyamatait, és igazolva a forradalmi impulzusok letörésére irányuló, Európa-szerte megvalósuló megrendszabályozásokat (tudjuk, a jelentékeny revizionista, Ernst Nolte is alkalmazta e fogalmat, még hozzá annak a tételnek a bizonyítására, hogy a náci uralom csak replika volt a szovjethatalom erőszak-technológiájához képest). Meghiúsítani minden forradalmi potenciál kibontakozását, nem megengedni, hogy a forradalom, a bolsevik orientáció megvesse a lábát Európában, ez mozgatta az olyan szereplőket, mint a hadügyminiszter Churchillt vagy a katonatiszt de Gaulle-t, akik részt vettek a háború továbbvitelében. (Deutscher pe-

dig egészen a II. világháborúig követi ezen „európai polgárháború” folyamatait.)

Filozófiailag a bolsevikok helyzete megegyezik a tragikus választások szituációjával: folytonosan tragikus jelentésekkel átítatott kényszerekkel konfrontálódtak. Olyan választások kontextusában álltak, amelyek egyszerre szembesítették őket két vagy több legitím, ám egymást kizáró, ellentételező, konfliktusos lehetőséggel – nem belemélyedve a tragédia bonyolult jelentéstörténetébe, azt mondhatjuk, hogy ezt nevezzük tragédiának.

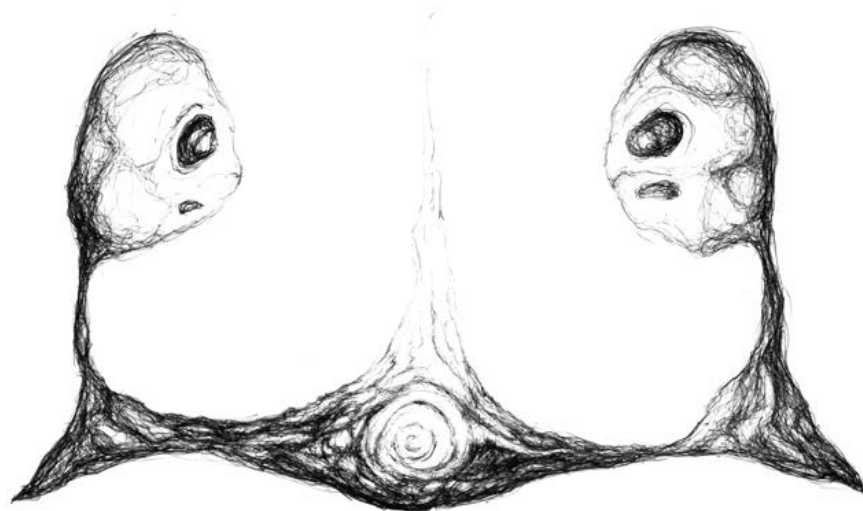
Mi mindenesetre nem egy bűnbeesést, egy regresszív fordulatot vagy egy perszonalizált elhajlást kívánunk meglátni 1917-hez képest, hanem folyamatokat, szekvenciákat látunk,³⁸ amelyek eleve létező tendenciákat felerősítve vezettek el a sztálinista kollektivizáció rezsimjéhez. Althusser a „sztálini devianciában” a II. Internacionálé posztumusz bosszúját látja, miszerint az „ökonómizmus” és a „humanizmus” párosa kikel a sírjából, és visszaveszi azt, amit Lenin és a többiek eloroztak tőle. Mi inkább a jelentős forradalmár-elméletírónak, a bolsevikok későbbi bírálójának, Karl Korschnak az álláspontját tekintjük minimális kutatási programnak.³⁹ Korsch világosan leszögezi: sem az elhajlás, sem a restauráció mintája nem jelenthet vezérfonalat 1917 utóélete kapcsán, és azt is egyértelműen közli, hogy a XX. század első antikapitalista forradalma nem jutott el a szocializmushoz – ez akár egy kis adalék is lehet ahhoz a széles körű vitához, amelyet a szovjet rezsím természetéről folytattak az elmúlt században. Mondjunk nemet, folytatja Korsch, arra a gondolatra, amely korszakokat pillant meg a forradalomban, és inkább azt figyeljük, hogy 1917-et már a kezdet kezdetén (később sem lankadó) osztályharc robbanása

37 Erről L. Canfora, *Democracy in Europe*, Blackwell, 2006, 159. Egy másik friss könyv, T. Ali, *The Dilemmas of Lenin*, London, 2017, 272. Lenin azt mondta, hogy a bolsevik állam csak azért maradt fenn, mert az „imperialista ragadozók” két részre szakadtak.

38 Bőséges irodalom áll a rendelkezésünkre, három könyvet választottam. A kronstadti felkelésről még mindig figyelemre méltó (az olyan anarchista klasszikusok mellett, mint A. Berkman vagy V. M. Eikhenbaum), I. Getzler, *Kronstadt, 1917-1921*, Cambridge, 1983. Kortárs mű, Ch. Miéville, *October*, London, Verso, 2017. Egy kritikai, a forradalmat nagyon nem kedvelő mű, ám érdekes részletekkel, O. Figes, *Peoples Tragedy, A History of the Russian Revolution*, 1996.

39 K. Korsch, *State and Counterrevolution*, Gesamtausgabe, 07. Marxism, Aufsätze und nachgelassene Schriften 1938-1956, Offizin-Verlag Hannover, 2010. Uő., *Politische Texte*, Frankfurt, a/M, 1974.

fémjelzi. Nem a „szocializmus építésére” vonatkozó ideológiai küzdelmekből, hanem a szakadatlan, újraíródó, újraformálódó osztályharcok konfigurációjából vezethetők le a fejlemények (az Alkotmányozó Nemzetgyűlés feloszlata, Kronstadt rettenetes tragédiája, a szakszervezeti vita, a NEP stb.), ez Korsch eltökélt materialista elemzésének kiindulópontja. És már 1917-ben jegyezzük a „*polgári ellenforradalom*” folyamatait – Korsch itt majd az olasz anarchistától, Luigi Fabritól kölcsön-

vett korátfogó fogalmat közvetíti számunkra: *a megelőző ellenforradalmat.*

Nem mintha Korsch lenne az első, aki különös jelentőséggel ruházná fel az ellenforradalom fogalmát: ő maga is kritika alá veszi Marxot, aki úgy látta, hogy a forradalom zөгzugos útjai az ellenforradalom tisztítótüze révén nyernek formát. Itt az 1917-től a harmincas évek végéig terjedő időköz kerül az ellenforradalom által meghatározott térbe: idetartozik a bolsevikokat a kezdettől fogva szorongató „polgári ellenforradalom”, az 1917 forradalma ellenében felvonuló *status quot* őrző hadviselés, a hadi kapitalizmus, és idevág a *fasizmust mint a megelőző ellenforradalom kiváltképpeni formáját* elfogadó-dicsérő

európai-kapitalista hatalmi beállítottság. Csakhogy a megelőző ellenforradalom kérdőjel nélküli győzelméhez tartozik 1917 utóélete is, ami visszamenően rávetül 1917-re is: Korsch ott a legkeményebb, ahol arról értekeznek, hogy „1917 munkásállama”, az „antikapitalista forradalom” a totálissá váló megelőző ellenforradalom *eszközüvé* silányult. Korsch ugyan megérinti a lapos totalitarizmus-elméletek kedvenc szölamát, a „fasizta” és a „kommunista diktatúra” konvergen-

ciáját, ám a megelőző ellenforradalom gondolatával mégiscsak másfajta perspektívát nyújt a hidegháborúban virágzó totalitarizmus-elméletekkel szemben. És Korsch implicit aggodalma, miszerint a XX. század *állandósítja a megelőző ellenforradalmat*, mint a forradalmat preventíve megakadályozó konszolidált-hatalmi stratégiát, telibe talál: mi, a neoliberalizált kapitalizmus lakói, látjuk, tapasztaljuk ezt.

Bárhogy is legyen: az 1917-re vonatkozó

emlékezet nem szűnik meg szubverzív lenni. A bolsevizmussal küszködő Simone Weil fontolgatja a „forradalom mítoszával” kapcsolatban: nem kis dolog, hogy amikor az embert a magány terheli, és nyomorúságosan érzi magát a kényszerek okán, akkor azt hihetjük, *ellenszerként*, hogy a történelem a mi oldalunkon áll.⁴⁰ Ám a történelem legfeljebb pillanatokra állhat a mi oldalunkon, teszem hozzá.

40 S. Weil. Méditations sur l'obéissance et la liberté, *Ouvres complètes*, Paris, Gallimard, 1991. „...a forradalmi tudatot utoléri a forradalmi instrumentalizmus. A melankólia a forradalmi tudat szerves része, ismerjük a szomorúságot a projektum megvalósulatlansága okán, ugyanakkor a *projektumról mégsem lehet lemondani*”, J. Habermas, Volkssuverenität als Verfahren. Ein normativer Begriff der Öffentlichkeit, *Merkur*, 1989, 6.

EGY PORCELÁN- FAUN DÉLUTÁNJA

„*Tak revoluce se vodkládá na neurčito.*”
Josef Škvorecký: *Zbabělci*

„*(...) a forradalmat bizonytalan időre
elhalasztották.*”
Josef Škvorecký: *Gyávák*¹

Ajánlás: *Minden kedves rokonomnak*

Elfojtások és felszabadulások

Hallgatom Debussy *Egy faun délutánját*, újra- és újraízlelem azt a bizonyos teljes kettőséget, *total ambiguity*, mondja Leonard Bernstein, amelyhez e viszonylag rövid darabtól, „*crazy modern music*”, teszi hozzá a Mester, már csak egy rövid ugrás hiányzik.

Mindez még Meissenben jutott eszembe, a porcelánfigurák európai mekkájában. Gyerekkoromban sokszor hallottam ezt a szót: nipp és a nippék. *Jaj, a nippet óvatosan, nehogy eltörjön!* És nem utolsósorban: *Még Anyutól maradtak ezek a nippék.* Meg kell mondanom, hogy a porcelángyárban azért megilletődtem: mennyi szakértelem, milyen ügyesség kell a porcelánból készült dísz tárgyak elkészítéséhez, és milyen különös történet ez az egész! Ám meg kell mondanom, hogy gyerekkoromban nem szerettem a nippet, és kamaszkorom előrehaladtával csak fokozódott bennem egyfajta spontán, intuitív, majd egyre határozottabb ellenérzés a nippékkel szem-

ben. A porcelánfigurák világa: az ebédlők, hálók és az úgynevezett nappali szobák modern vitrines szekrényei vagy régi almáriukok, tele a fehér vagy színes állóképekkel: irreálisan színezett állatkák, táncosnők és zenészek, többnyire hegedűsök, akik az örökévalóságnak vannak megformálva. A szomszédságukban előforduló állóórák hálásan asszisztálnak az örökléthez – hiszen csak látszólag jelzik az idő múlását. A monoton bim-bam pontosan az ellenkező célt éri el: „Már hat óra van.”

A porcelánfigurák némán állnak, s minden jel szerint a fő céljuk, hogy díszítsenek, hangulatot és nyugalmat nyújtsanak a modern világ zajában megfáradt polgároknak, hogy otthonosan érezzék magukat a veszélytelen tárgyak között. Látszólag az a fő céljuk, hogy tetszenek, anélkül hogy bármilyen érdek fűződne hozzájuk. Azonkívül még *emlékeztetnek* is valakire, például a szülőkre, akiktől örökségként került vagy maradt a figura, vagy egy eseményre, gyakorta eljegyzésre, házasságra, születésnapra. Ugyanakkor bennem mindig is élt a gyanú, hogy eme két nyilvánvaló szerepük mellett valami beléjük épített intenció is rejlik a látszólag üres testekben. Meissenben eszembe is jutott, ahogy jártuk a műhelyek, részlegek bemutatótermeit, hogy felkutassam, hol építik beléjük ezt a titkos funkciót. De azután rájöttem, mert ott nem volt idő gondolkodni, ráadásul egy mozgalmas kalandot kellett megélnem a meissen belvárosban, és az éjszaka még sok meglepetést tartogatott számomra (mintha tudta volna a város, hogy hadüzenettel jöttem), hogy a valódi titkuk nem anyagi természetű. Az álló és néma figurák rejtélye éppen az, hogy *nem* mozognak, és némák, s ha van küldetésük, van *missziójuk*, akkor pontosan az, hogy megállítsák az időt, s ezzel együtt csöndet, nyugalmat *parancsoljanak* a magánszféra falai között. Én azonban nőtem és nőtem, és lassan úgy éreztem magam, mint a bálna *Az ellenállás melankóliájában*. Szinte napról napra nőtt bennem a vágy, hogy ne hagyjam magam foglyul ejteni, ne hagyjam, hogy belém fojtsák a szót. Akárhová menünk látogatóba, mindenütt a nippék.

¹ Ford. Zádor András. Bp. Európa, 1998. 11. o.

Nálunk, talán érdemes kitérni rá, a porcelánok mellett még üvegek is voltak, mert születésem után pár évig egy üvegyár szomszédságában laktunk. A szomszédok úgynevezett *cipszerek* voltak, szepességi németek, emlékszem egy névre, nagyon tetszett, *Notarius*, az őseik alapították az üveghutát a Máramaros hegysége alatti erdőkben. A szüleim ott dolgoztak, és persze valahogyan hazakerült a kis pohárcák, vázák és serlegek egy-egy példánya, amelyek csak ünnepi alkalmakkor kerültek forgalomba, hogy a vendégek kedvébe járjanak. A nevelőnőmtől aztán, amikor majd húsz év múltán visszalátogatunk, én is kaptam egy szép, úgynevezett vésett borosüveget – nagyon félek még elővenni is... Viszont a mai napig nem kötöttem békét a porcelánfigurákkal. Úgy éreztem, hogy ezek a figurák nagyon sokat láttak, tanúi voltak olyan dolgoknak, amelyekről nem volt szabad beszélni, különösen nem a gyerekek előtt. A zárt ajtók mögött én is hallottam, mert egy kicsit hallani akartam, hogy miket beszélnek nagyszüleim. *És akkor... '44-ben, ... aztán '56-ban* és a többi varázsszámok – a többit aztán alig lehetett hallani, vagy csak elmenekültem, nehogy tetten érjenek.

Azért mégis nagyon különös ez. Voltak szobák, különösen ahol még megmaradt a 19. század hangulatából valami, vagy csak bizalmat éreztem magam körül és az adott közegben, kedves és barátságos családoknál a porcelánokat sem éreztem olyan fenyegetően csöndesnek. Ilyenkor a feltálat tea vagy sütemény is ízzel telt meg. Némelykor, például a szomszédban, egy kedves kislánynál, akivel nem volt szabad barátkoznom, mert „szegények” voltak, és valamiért „gyanúsak”, nagyon jól éreztem magam – és valóban, egyszerű, tisztaszívú embereknek tartottam őket, alig volt porcelán, és volt egy régi komód, amelyben a mindenféle ruháit tartotta, s amelyre az volt írva: *Amor Vincit Omnia*. Ebből csak egy szót értettem akkor, a többit próbáltam kitalálni.

De alig vártam, hogy a világot lássam... Ha jobban belegondoltam, és mindennap ezt tettem, ezért vártam 1983–84 hideg és éhes romániai telén a kivándorló-útlevelet is, és

1984–85-ben már az Alföld forró hagyma- és kukoricaföldjein a táviratot, amelyben végre-valahára tudatták, hogy felvettek az egyetemre. Akkor kezdődött az igazi felszabadulás. Vonatra szálltam az egyetemi város felé, és egy évig nem mentem el nyíratkozni. Később hasonlatosnak éreztem magam ahhoz, ahogy Danilo Kiš leírta Karl (Gregorijevics) Taube távozását Esztergomból, amely már csak a hasonló sorsú, talán Don Quixote-i figurákra leselkedő kockázatok miatt is érdekes olvasmány.

Forradalmak és forradalmárok a szomszédban

A vilájárásnak lehet egyfajta sajátos értelme: lehetőséget nyújt körbejárni azt a helyet, amelyet az ember szülőhazájának tekint, amelyet jól ismer, s amellyel bármilyen problematikusan is, de azonosul. Ez egészen más, mint könyvekből megismerni a környezetet. Mert hosszadalmas és nem éppen veszélytelen kalandokból megtanulható, hogy hogyan néznek reá – „ránk” – a szomszédban. Amellett nyilván pontosítani lehet azt a képet is, amely amazokról, „róluk” él. A legfontosabb tanulság talán az, hogy szertefoszlanak a kollektív képeknek az akár pozitív, akár negatív, de rendszerint leegyszerűsített ábráik. Lassan, de biztosan lehámlik „róluk” az a megkeményedett kép (ami a *sztereotípiá* szó eredeti jelentésére utal), amely egy olyan öntőformára hasonlít, amelybe hajlamosak lehetünk mindenkit beleszuszakolni – tehát ennek alapján megítélni. A szomszédolás nyomán (amelynek a helyi nyelv ismeretével és számtalan beszélgetéssel kell társulnia) individuális nevekkkel, színekkel és kalandokkal telik meg, konkrétabb alakot nyer az adott világ. Ha egyedi, szubjektív megközelítésben is, de élő világgá válik.

Az egyik legérdekesebb vonatkozása a szomszédokról alkotott képeknek éppen a legérzékenyebb pontot érinti: a forradalmakat, és ezzel összefüggésben a hősiességet és az erőszakhoz való viszonyt.

A világba vetettségem egyik állomásán, mintegy húsz évvel azt követően, hogy lebo-

nyolítottuk a saját kis forradalmainkat Szege-
den, egy Elba-parti városban volt alkalmam
rácsoálkozni, hogy mennyire más egy társa-
dalom, mint ahogyan azt filmekből és olvas-
mányokból érzékeltük. Ma is sajnálom, hogy
annak idején nem utaztam többször Cseh-
országba, különösen 1989 során. De aztán sok
mindent megtudtam, sok mindenivel talál-
koztam, beszéltem fiatalokkal és idősekkel,
sőt a nagy generáció némely tagjával is.²

Mindent egybevetve nyilván sokat lehetne
beszélni arról, hogy a csehek maguk hogyan
reflektálnak magukra. Röviden, mint ismeres-
tes, két archetípust szokás megkülönböztet-
ni, amely dichotómia a nagycsehség és kis-
csehség fogalom párral Jan Patočka nyomán
vált elméletileg is megalapozottá, közismert-
té. A megkülönböztetés természetesen nem
azonos a nagypolgár-kispolgár ellentéttel,
sem a burzsoá-citoyen fogalom párral, noha a
nagycsehség jelentésköre közelebb áll a *ci-
toyen* erkölcsi világához, míg a kiscsehség a
kispolgár fogalmához, vagy ahogy helyben
mondják, a kisvárosiak (*maloměšťák*) figurájá-
val. A fogalmi tisztázás bonyodalmaik elke-
rülendő, érdemesnek mutatkozik röviden
vázolni három olyan modellt, amelyek a for-
radalom értelmezésének kontextusában ins-
pirációt nyújthatnak a további olvasáshoz.

Első tételben a cseh (részben csehszlovák)
politikai identitás atyjának tekintett Tomáš
Garrigue Masaryk alakját és az 1917-re vo-
natkozó forradalomértelmezését idézzük fel.
Nyilván könyvtárakat töltöttek meg a róla
szóló traktátusok. Itt csak a *Világforradalom
1914–1918*³ című kötetének néhány tanulsá-
gára, illetve egyetlen epizódra koncentrálnék,
nevezetesen a politikai tekintély kiépíté-
sének kérdésére. Masaryk a tekintély kérdé-
sét egy különös epizód kapcsán tárgyalja.
Nem egészen véletlen, hogy Masaryk az orosz

forradalmak időszakát Oroszországban és
Ukrajnában éli meg. Nevezetesen 1917 tava-
szán Pétervárra utazik, majd igen nehéz kö-
rülmények között, a bolsevik forradalom kel-
lős közepén is igyekszik kiépíteni és a Nem-
zeti Tanács irányítása alá vonni a cseh légiót.
Egyik legfontosabb feladatának tekinti, hogy
személyes kapcsolata legyen a katonákkal,
meglátogatja a frontvonalakat, szervez, agi-
tál, és a leendő csehszlovák állam harmadik
pillérén dolgozik. Közbe kell vetni, hogy a
csehszlovák állam első, erkölcsi alapját –
szimbolikusan – éppen Genfben, a Husz Já-
nos emlékére rendezett konferencián vetette
meg előadásával (az egyik legfontosabbat
éppen 1915. július 6-án tartotta), második
szinten a politikai és pénzügyi intézménye-
ket alapozta meg Londonban és Párizsban
(1915–16), természetesen az elejétől fokozott
figyelmet fordítva a nyilvánosságra, a sajtó-
megjelenésre, az európai médiában dúló
frontvonalakra. Végül, 1917–18-ban a min-
den állam számára elemi jelentőségű hadse-
reg kiépítésére összpontosított. Nincs hely a
részletekre, röviden tehát a kulcsjelenetre
koncentrálunk: a tekintély kérdésére. Masa-
ryk számára is világos, hogy a demokratikus
értelemben vett politikai tekintély a hadsereg
keretei között bizonyos paradoxont jelent.
Két nyilvánvaló ok miatt: a hadsereg par
excellence az erőszak gyakorlására szakosított
szervezet, másrészt mint hierarchikus struk-
túra a feltétlen tekintély elvén alapul. S szin-
te természetesen szokás venni, hogy a had-
seregben belül is a tekintély bizonyos – lehető-
leg minimális – erőszakot követel. Masaryk
nyilván tanulmányozta a valóban erős had-
seregeket, különösen a forradalmi katonasá-
gok történetét, azok kezdeti kiépülését is (pl.
amerikai és francia forradalmi, honvédő had-
seregek). Mint mindenkor, most is az erköl-
csi alapvetésre összpontosít – éppen a hadse-
reg struktúráján *belüli* erőszak maximális el-
kerülésének céljával. Ehhez három feltétel-
nek kell teljesülnie: a katonáknak valóban
önkéntesen kell vállalniuk a részvételt, amely
lényegében a legnagyobb áldozatot követel-
heti. Az *önkéntesen vállalt önfeláldozás* mellett
egy másik elv a *lojalitás* érvényesítése. Masa-

2 Tegnap este, 2017. november 17-én elmentem megnézni a városunk-
ban egy nem hivatalos megemlékezést: a színház előtt egy fiatal, vi-
dám zenekar játszott, a szomszéd ház falára a '89-es Vencel teret ve-
títették ki, s közben szövegeket olvastak, az idők tanúja szólt. Érde-
kes lett volna, de a szöveget csak négy-öt méteren belül lehetett ér-
teni, olyan halk volt. Talán nem akarták zavarni a várlakókat – gon-
doltam végül. Barátaim aztán meséltek saját Vencel tér élményeiről.

3 Masaryk, Tomáš Garrigue: *Světová revoluce. Za války a ve válce
1914–1918*. Praha, 1925. Magyar kiadás: *Világforradalom 1914–
1918*. Bp., Európa Kadó, 1989. Ford. Bába Iván.

ryk részletesen tárgyalja, hogy ezt a két elvet egy harmadik, közvetítő elv révén sikerül érvényesíteni: ez pedig az előjáró(k) és különösen az *egységet megtestesítő, reprezentatív vezér személyes példamutatása*⁴. Masaryk nem fél a vezér szó használatától, de jól tudja, hogy ez pusztán funkcionális szerep, és nem perszonális. (A későbbi Masaryk elnök tárgyalását elnapoljuk.) Tehát nem a vezér személyének istenítésén alapul, hanem éppen fordítva: meg kell mutatnia, hogy a vezér is egy közülük, aki példát tud mutatni, és helyzeténél fogva még erősebbnek kell lennie. Masaryk ezt a következő értékek és elvek gyakorlati megvalósításával éri el: személyes példát mutat bátorságból, tehát nem fél a közös ügy érdekében az utcára vinni a bőrét – és ezt a szentpétervári, a moszkvai forradalom napjaiban, ahol éppen megfordult, intézkedett és szervezett, szó szerint kellett érteni. Egy további ilyen erény az őszinteség, amely transzparenciát és megbízhatóságot nyújt. Harmadikként lehet említeni a higgadt, megfontolt ítélőképességet, hiszen adott esetben a szigorú, de igazságos ítékezés mintegy a stabilitás garanciáját biztosítja azok számára, akik engedelmességre esküsznek.

Masaryk már több ponton emlegette, hogy republikánus és demokratikus modellt kíván megvalósítani a jövőben, ami nem csupán politikai formákra vagy pusztán formális technikákra vonatkozik. Egy demokratikus világ modelljét vizionálta, próbálta a gyakorlatban is kidolgozni, amely egy új, önmagát egyszerre ősi és fiatalnak tekintő nemzet és a még ősi, de elöregedettnek tekintett, új kezdetre áhító Európa számára minta lehet. Masaryk számára a *világforradalom* fogalma éppen azért releváns, mert erkölcsi világot teremt. Számára az általánosan értelmetlennek és egy világ végének tekintett első világháború *megváltását* csak az jelentheti, ha forradalomként értelmezik. Egy régi vi-

lág tudatos felszámolását pozitív céllal kell felruházni, egy új világ, egy új Európa építésének szándékával. A régi világ lerombolása számára szimbolikusan is, de elsősorban Ausztria, a Habsburg Monarchia felszámolásának feladatát jelenti – érdemes volna hosszabban idézni azokat a fejtegetéseket, amelyekben Ausztria morális megítélését taglalja. Természetesen a bomlás egy hosszú és belső folyamat, tehát nem egy ember vagy néhány ember aknamunkájának az eredménye. Az erkölcsi bomlás az, ami által a vesztébe rohan, hiszen az egyik bűn a másikat vonja maga után, és ezek a végletekig gyengítik a rendszert (számunkra felrémlik Redl ezredes kalandja is, Egon Erwin Kisch és nyilván Szabó István feldolgozásában). Az erkölcsi bomlás a megérdemelt vereségbe és széthulláshoz vezet. Hasonló az értékelése a cári Oroszországot illetően is (s mint ennek egyenes ági örökösét, a bolsevik szovjet bukását is ez alapján jövendöli), ami alapos indokot szolgáltat számára a cseh ruszofil – és különösen a háború elején a cár atyuska iránt táplált – illúziók csillapítására. A pusztulás tehát önmagában is bekövetkezhet, de a megváltást – mint ahogy az egész értelmetlen háborús pusztítás számára is – az adhatja, ha egy új világ programjával tudatosan cselekszenek. Masaryknak bizonyos csaldással kellett tapasztalnia, hogy a nyugati hatalmi köröknek még katonai tervekre is alig vagy nagyon lassan és bizonytalanul futja, nemhogy összehangolt, egységes politikai programra. Jellemző az is, hogy az Oroszországhoz fűződő viszony végig kétséges és fölöttébb kétes értékű. Ebben a tanácsalanságban Briand kedvezően fogadja Masaryk tervét, nyilván nem elhanyagolható mértékben a francia érdekek lehetőségeit is felismerve, de majd a Wilson-terv és az amerikai beavatkozás lesz az, ami végre konkrét iránytűt mutat a bizonytalan Európának⁵. Mint ismeretes, Európa ezzel reménytelenül a második vonalba került, és ezzel a megújulás is a további kataklizmáig váratott magára.

4 Az értelmezés Hannah Arendt tekintélyfogalmára épít, amelyet különösen az *On Violence* c. munkájában körvonalaz. Legalább ennyire fontos Kant esztétikáinak tekintett kritikai művének arendti értelmezése is, különösen a „példaszerű érvényesség” vonatkozásában. L. Arendt, Hannah: *Előadások Kant politikai filozófiájáról*, ill. *A képzelőerő* (L. Uő: *A sivatag és az oázisok*. Bp, Gond-Palatinus, 2002. (Saját fordításom).

5 Természetesen itt nem állhat szándékunkban a háború összefüggésében felmerülő személyek és programok értékelése.

Visszatérve a cseh alkotókra, a nagycsehség és a kiscsehség vonatkozásában még egy személyes jellegű megjegyzést kell tennem. A Masaryk–Beneš-párhuzamról van szó. Edvard Beneš kevésbé ismerem, és kevésbé érdekel, Masaryk személyes formátumban és intellektusában is jóval magasabban áll. De mintha a tárgyalt dichotómia ez alkalommal érvényesíthető volna. Röviden: Masaryk számára Beneš óriási segítség volt. Beneš a háború folyamán jelentkezett nála a nemzeti ügy szolgálatára, és az akkor már tekintélyes professzor és politikus elismerően nyilatkozik róla. Számomra ugyanakkor egyértelműek a különbségek, amelyek később végzetesnek bizonyultak. Dióhéjban a két alkat: Beneš szolgálatra jelentkezik, nagy tudású, mondja a mester, szorgalmas és lojális. A másik oldalon viszont azt látjuk, hogy Masaryk számára 64 évesen egzisztenciális döntés volt, 1914 végén, amikor elhatározta, hogy családját otthon hagyva emigrál, és élet-halál harcot vállal az akkor még megkérdőjelezhetetlen Ausztriával szemben. Beneš tehát roppant szorgalmas és lojális, végrehajtja az utasításokat, noha önállóan is képes cselekedni. Masaryk ezzel szemben valóban önállóan kezdeményez: államot alapít, hadsereget szervez, és egy nagyon határozott morális világ alapjait helyezi le, amelynek külpolitikai orientációi világosak és egyértelműek. Ezzel szemben Beneš tehetetlensége, lavírozása egyenesen vezet ahhoz, hogy kiszolgáltatja magát Sztálinnak. A háború után kiderül, hogy csupán imitálja az első elnök tekintélyét – egyértelműen 1944–45-ben. Minden elképzelés híján, viszont mintegy a győztesek magaslatából cselekedett. Agresszív, de kicsinyes és céltalan bosszút kívánt állni a nemzet valamennyi „ellenségén”: talán paradox, a németek és magyarok mellett a szlovákok megbüntetését is kérte Sztálintól. Egyéb szempontok is vezérelhették a generalisszimuszot, de a szlavofilizmus jegyében a szlovákoknak való megbocsátást tanácsolta. A vég, 1948, az igazság pillanata Beneš számára. Alig fél évvel éli túl a februári puccs-forradalmat.

Mint ismeretes, és említettük, Patočka fogalmazta meg a nagycsehség és kiscsehség

fogalmi ellenpárját, amelyet történetileg a fehér-hegyi csata utáni társadalmi és kulturális változások elemzése révén diagnosztizált. Mondani sem kell, szintén ismert, hogy magatartásával 1977 elején a nagycsehség példászerű érvényességével szolgált a nemzet számára, valójában az ellenállók egy kisebb, de hősies csoportja számára. Mindazonáltal egy bizonyos kritikai észrevételre szeretném felhívni a figyelmet. A prágai származású, már 1948-ban Amerikába emigrált filozófus, Erazim Kohák fordításaival és szövegkiadásával nemcsak értelmezést nyújtott, de Nyugaton is megismertette Patočka nevét, műveit. Koháknál ez a fajta dichotómia – a részleges elismerés mellett – az 1969 utáni cseh társadalom válságának keserű tapasztalatára épül, amely voltaképpen a cseh társadalom gyenge pontjait mutatta meg a Husák-rezsim idején. Szerinte ezek a gyengeségek, amelyek mintegy ismétlődnek a válságok idején, nem feltétlen jellemzők a nemzet mindenkori egészére, mintegy szubsztanciális dichotómiaként.⁶

Akárhogy is, egy dolog bizonyosnak látszik: amennyiben valakit az identitás kérdése foglalkoztat, legjobban teszi, ha a művészeti és kulturális megnyilatkozások felé fordul. A cseh irodalom gazdag tárházából szintén példászerű érvényességével hívja fel magára a figyelmet egy talán kissé méltatlanul alábecsült szerző és közéleti szereplő. A kelet-csehországi, sziléziai határon fekvő Náchodból származó Josef Škvorecký Magyarországon vélhetően azért is kevésbé becsülik, mert a talán legismertebb munkája, a számára korán névjegyet biztosító *Pléhkatonák* nem a legerősebb munkája, ugyanakkor ennek révén, mint ahogy saját hazájában is, többnyire a „könnyed cseh humor” kategóriájába sorolják – mellékesen elismeréssel nyugtázva – egy-két komolyabb művét is. A trilógiának tekinthető *Gyávák – Csoda – Az emberi lélek mérnökei* és az ezekhez fűzött, mintegy utóiratnak tekinthető *Hétköznapi életek* összességében a második világháború alatti és utáni csehországi társadalomról nyújt roppant

⁶ Kohák, Erazim: „The Other Philosopher”. In: *Hearth and Horizon. Cultural Identity and Global Humanity in Czech Philosophy*. Praha, Philosophia, 2008. 165–194. o.

széles panorámát, nem mellékesen az emigráció világáról is. Mint ilyen, talán egyedüli a közép-európai irodalomban. A könnyű kalapos, a tenorszaxofon mögé rejtőző, swinges Škvorecký, illetve alteregója, Danny Smiřický arra is kitűnő példát szolgáltat, ho-

veli, hogy természetesen saját magát sem kíméli a kritikától. A helyzet ironikus értelmezéseként hozzátehetjük, nem hiába, hogy az 1950-es években szocializálódott: képes volt önkritikát gyakorolni. Ám ne feledjük, hogy Škvorecký maga is aktívan részt vállalt a cseh kultúra átmentésében, fennmaradásában az emigrációs években. Ebben a kontextusban külön is ki kell emelni, hogy Torontóban, oldalán Zdenka Salivarovával – aki feleségként nyilván még kevésbé állt reflektorfényben –, a '68 Publishers megalapításával segítette az otthoni kalitkában őrlődőket. Apropos, Zdenka Salivarová: ki hallott már arról, hogy nő is lehet a nagycsehség képviselője?

Természetesen lehet példákat sorolni. Itt egy rövid kitérőt kell tenni Lengyelországba. Egy lengyel szerző, Mariusz Surosz egy nyomós esszékötetel igyekezett cáfolni azt a sztereotípiát, amely a „*pepici*” nyelvi alakzatban a lengyelek számára a cseheket valóban mint kiscseheket jeleníti meg. Fontos megjegyezni, hogy a kötet – jóllehet sokszor felületesebb és pontatlan – számos női hősré összpontosít, miközben igyekszik bemutatni a cseh történelem drámai figuráit.⁷

A sztereotípiákra már csak azért is vissza kell térni, mivel a magyar és cseh „alkatok”, pontosabban a magunkról és egymásról alkotott képek különös divergenciát mutatnak – és

éppen a forradalmak vonatkozásában. Mint említettük, éppen a forradalmak és az úgynevezett nemzeti karakterek, pontosabban sztereotípiák összefüggéséről is szólnak.

Ezen a ponton említenünk kell Bibó Istvánt, aki a forradalmak jövője célját, szemben a múlt romantikus erőszakpraxisával, a demokratikus alkat megerősítésében látta, amelyre egy igazságosabb és egészségesebb társadalom épülhet – amit közel láttunk Masaryk politikai és erkölcsi nézeteihez. Bibó

⁷ Surosz, Mariusz: *Pepici. Dramatické století Čechů polskýma očima*. Praha, Plus, 2011.

gyan mosódhat el a kiélezett kiscseh és nagycseh közötti határvonal. Škvorecký nem csupán megrajzolja a cseh kisvárosok polgári életvilágának buktatóit, árulóit, kisebb és valódi hőseit, de árulkodó képet nyújt a prágai tavasz reprezentatív hőseinek magatartásáról is: a híres írókongresszus karikatúrája szertefoszlata azon illúziókat, hogy 1968. augusztus 21. előtt a később piedesztálra emelt értelmiségi kiérdemelte volna a „nagycsehség” érdemkeresztjét – a mártírium, beleértve a kényszerű emigrációt, tette naggyá az akkori szereplőket. Škvorecký hitelét nö-

számára is a demokratikus politika pillére a nyílt, őszinte párbeszédre épített méltóság és tekintély. Erazim Kohákkal abban is egyetértének, hogy ebben alapvető jelentősége van a protestáns etikának és hagyománynak, amelyet mintegy Max Weberrel párhuzamosan, Masaryk és Bibó egyaránt hangsúlyoz.

Bibó István politikai antropológiája még egy további szempont miatt is érdekes, ez pedig a kollektív, a közösségi élmény fogalma. A forradalom, mint ismeretes, Bibó számára is alapvetően pozitív jelentést hordoz, egyrészt a felszabadulást, illetve a szabadságjogok kiterjesztését eredményezi, másrészt egy közösség, adott esetben a modern nemzet megszületését teszi lehetővé egy katartikus élmény által. S miközben köztudomású, hogy a magyar hagyományban a forradalmaknak alapvető a jelentőségük, s ez kétségtelenül számos pozitív elemet hordoz, mégis elgondolkodtató, hogy ez a fajta hőskultuszt megjelenítő autosztereotípa a magyar közgondolkodásban a hetero-sztereotípiákban is megjelenik (lásd „a román puliszka nem robban”). Mindez azonban másként tükröződik a magyarokra vonatkozó sztereotípi-

ákban. Vessünk csak egy pillantást a magyarok önképére, amely a politikai és kulturális identitás letéteményesének tekintett köztéri szobrokban testesül meg. A magyarok önképére jellemző figurák a szent király karddal (Szt. István, Szt. László), a honvédó politikus karddal (Rákóczi, Kossuth és a többiek) és a költő karddal (igaz, mint ilyen, Petőfi kivételnek mondható, de számszerű képviselőjében a leggyakoribb figura a Kárpát-medencében). Különös ironia, hogy ezeket az emlékműveket nagyrészt még a millennium (poszt- és lásd Bibó: hamis) romantikus eufóriája jelenítette meg az úgynevezett történelmi Magyarország szinte valamennyi településén. Trianon után ezek az emlékművek nem feltétlen maradtak a helyükön – mintegy bosszúból az elszenvedett vélt és többnyire valós sérelmekért. A jelen szoborállító kampánya nyilván a romantikát imitálja, mintegy figyelmeztetve mindenkit az eredeti (és ilyen értelemben „legitim”) állapotra, egyszerűsmind emlékeztetve, hogy a nemzet ötvözi a politikai és a kulturális mozzanatokot (az alapító királyok *szent* attribútumának is megvan a maga politikai és kulturális vonatkozása). Ér-

Ménes Attila

GÖDÖRŐR

Fiatal pasi voltam, kellett a pénz. Minden nap bejártam eladó sorba került könyveimmel a nagyobb antikváriumokat, de az üzlet pangott. Így, jobb dolgom nem lévén, elvállaltam egy gödöröri állást a Keletitől enyhén délnyugatra, a Rákóczi torkolatában. Akkoriban még reméltem, hogy megoldódik a helyzetem. A gödör a hetes busz ideiglenes megállója mentén terült el, lucskos tavaszon színültig teli kásás hólét olvasztó langy záporosóval. Őrhelyemen, az utcafront alatti nyolc szint mélységben elvégeztem a napi férfiintimtornámat, majd a csapnál szépen fogat mostam. Ott kellett

ülnöm déltől nyolcig egy sárga sezlonon, akkor jött a váltás, az a buldogharapású nő, akinek nagyon tetszettem. Soha nem történt semmi, senki nem akarta elrabolni a gödröt, én meg csak fáztam és unatkoztam ott csíkos zoknijaimban.

Néhány hónap munkaviszony után az egóm kezdett kifejleszteni egy gödörőridentitást, gödörőr vagyok, gödörőrnek szült engem az én anyám. Én magam vagyok a gödör, mely süllyed, egyre süllyed.

Akkor kaptam egy jobb állást, de azóta tudom, hogy kell vigyázni a bűdös nagy semmire.

demes volna elemezni e kampány instrumentalizáló és több mint gyanús karakterét: az egész arra hivatott, hogy egy budapesti hatalmi csoport lépéselőnyre tegyen szert a helyileg kialakult érdekképviseletek fölött, ugyanakkor a belpolitika terepén egy olyan (a Bibó-értelmezés jegyében zsákutcás és hamis) narratívával uralja a közéletet, amelynek vonatkozásában a politikai ellenfelek – saját hibájukból! – nem tudnak hiteles módon megnyilvánulni.

Harmadik szempontként, magyar vonatkozásban is, érdemes megfontolni egy látószólag irodalmi vonatkozású perspektívát. Örkény István *Tóték* című drámája évtizedekkel ezelőtt roppant népszerűségnek örvendett, nemcsak színházban, hanem Fábry Zoltán feledhetetlen rendezésének és a szereplők felülmúlhatatlan játékának köszönhetően is. Bizonyára felkutatható, hogy volt-e olyan interpretáció (bizonyára volt), amely olyan irányban mozdult, amely szerint a magyar forradalmiság egyik mozgatóereje a kommunikációképtelenség: egyszerűen a meghunyászkodó félelem attól, hogy a konfliktusokat bátran, nyíltan, ám a másik méltóságát tiszteletben tartva meg lehessen beszélni, s ezáltal a feszültségeket feloldani. Hiányoznak erre a formulák, hiányzik a bátorság – még ma is csak bizonytalanul alakul ez a típusú kommunikációs forma. Az urambátyámos politikai kultúrát, amelyet a kommunista pártgyakorlat is fenntartott, illetve a 2010. évi „fülkeforradalom” (ne feledjük: *forradalom!*) reprezentatív személyiségei is az ősi hagyományok jegyében ápolják. A hamis narratíva és a cselekvésképtelenség csapdájában vergődő (jórészt állami intézményekben dolgozó vagy állami támogatástól függő) értelmiség képtelen kiutat találni.

Véleményem szerint Bibó híres és már közhelyszerű mondata, hogy demokratának annyit jelent, mint nem félni, erre az alapvetően köznapire is vonatkozik. Nem csupán a politikai cselekvésre, akár az önfeláldozás bátorságára utal, hanem arra, hogy tudjunk – és merjünk – egyenesen kommunikálni, a másik méltóságának elismerésével. Amint Örkény jeleneteiben az elfojtott fe-

szültség a végső és értelmetlen, brutális leszámoláshoz vezet, hasonlóképpen vezetnek a beszélgetések is kisebb-nagyobb hisztérikus jelenségekhez vagy szélsőséges esetekben kataklizmatikus robbanásokhoz a kommunikáció elmaradásából és az elfojtásból fakadó feszültségakkumuláció következtében.

Akárhogy is, sokszor találkoztam már a kérdéssel, hogy vajon a magyarok tényleg olyan büszkék-e 1956-ra – hiszen mégiscsak elég sok erőszakos jelenet, a lincselések képei is bejárták a világot. Nem véletlen, hogy leggyakrabban a csehek hozzák fel ezt a kérdést. Érdekes ez, hiszen amellet, hogy igyekszem meggyőzni őket arról, hogy noha sajnos ezek a képek csúfítják, mégsem ez határozta meg a forradalom összképét, igyekszem felhívni a figyelmüket arra is, hogy a szovjet propaganda, illetve a csatlós csehszlovák kommunista párt propagandája játszott rá a magyarokról élő sztereotíp képre. Ilyen szempontból nyitottságot tapasztalok – de hát szükség van arra is, hogy valaki odamenjen, és türelmesen magyarázzon (sok egyéb mást is). Másfelől hozzá kell tenni, hogy utóbb – s különösen akik jártak Magyarországon – nagyon sok pozitív élménnyel gazdagodtak. Az egyik idős barátunk szívesen emlékszik arra, hogy ingyen lakhattak és étellemezést kaptak az 1968. augusztus 21. utáni napokban a római-parti kempingben, amikor a határzár miatt nem tudtak hazatérni. Ezek is olyan élmények, amelyek a közép-európai közösségi élményt pozitív vonatkozásban erősítik, és segítenek legyőzni a sztereotípiákat, amelyek a néha humoros vetületükön túl alapvetően mégiscsak a manipuláció talajára biztosítanak bőséges trágyát.

1917 és a történelem vége

Végül térjünk vissza 1917-hez és oroszországi kalauzunkhoz, T. G. Masarykhoz. Két megfigyelésére támaszkodnék a további érdeklődés inspirálására, illetve most csak utalnék röviden ezekre.

Az első: az orosz, illetve bolsevik barbarizmus – amellyről csak annyit, hogy Masaryk ebben a pravoszláv egyház, illetve később az

agitprop osztályok segítségével tudatlanságban tartott holt lelkek tömegének és az uralkodó elit politikai kultúrájának folytonosságát látja. Szemtanúja annak, és elgondolkodtató, ahogyan elemzi a politikai elit elleni lázadást, amely nemhogy javított volna, hanem csak rontott az amúgy is siralmas helyzeten. (A folytonosság jegyében a mai állapotokról tanúskodik éppen archetipikus ábrázolásával a *Leviatán*, Andrej Zvjagincev 2014-es filmje.) A barbarizmus azonban nem csupán annak tulajdonítható, hogy valóban sikerült a nincsteleneket ráuszítani az elitekre, kihasználva a hatalmi vákuumot, a parasztok évszázados földéhségét és az azonnali béke követelményét. Masaryk tetten ér egy mélyebb réteget is: a nihilizmust, amely a bolsevikoknak abból a fogyatékoságából eredt, hogy radikális, de valójában csak negatív programjuk volt: „csupán negatív forradalomra futotta”. A vonzó, sokak számára pozitív elvek mögött nem létezett világos program sem az állami adminisztráció számára, sem az egyenlő, mérsékelt jóléten, egyszerűségi érdekek és nem a pusztá loja-

litáson alapuló újraelosztó rendszer kiépítésére. A tudatlanság és a szakértelem hiányának körülményei között a káosz centralizált uralása csak erőszakkal történhet. A bolsevizmus nihilizmusa az első pillanattól nyilvánvaló volt az éles szemű megfigyelő számára. De akkor mi volt a cél?

Ezen a ponton T. G. Masaryk egy másik észrevételére utalunk. Itt kénytelenek vagyunk röviden idézni:

„1917-ben Lenin célja valójában nem az volt, hogy a kommunizmus elveit és eszméit Oroszországban valósítsa meg, hanem hogy Oroszországot felhasználja ezen ideálok európai megvalósításához vagy legalább e folyamat felgyorsításához. Erről Lenin gyakran elmondta a véleményét.” (T. G. Masaryk: *A világforradalom 1914–1918*. 200. o.)

Európa bevételeinek hatalmas programja részben sikerrel járt, és minduntalan visszaterő célnak tűnik. Kétségtelen, az Európával szembeni *ressentiment*-ban van némi jogos sértődöttség is, amiért a büszke Nyugat csak lenézni tudja a bocskoros keleti tömegeket és azok parvenü urait. S ne feledjük, hogy az

Ménes Attila

Ő

Lopni, ölni, véresen rabolni amúgy nem lenne éppen ildomos, de most, a világháborúban hallgatnak a múzsák, gondolta, ez nem zene. Néha a hangok távolodnak, máskor fenyegetően, szúrósan közelednek, ez ellen nincs mit tenni.

Az ember belül hús, kívül lélek, és innen, kívülről kezd meghalni, a belső részek csak később, fokozatosan rothadnak el. Nem mindenki hal meg azonban. A félélet is élet. Már az is nagy lépés: eljutni a születéstől a gondolkodásig és az értelmes beszédig. Kenyérgalacsinokkal dobálózni. Milyen biztonsággal és saslátással röppült biciklijé vázán keresztbeülő akkori örök szerelmével éjfélen az ódon Boldogság

utca páratlan oldalán. Később, a sötét sarkokban, kifolyik egy véletlen gyerek, gondolta. Úgy kellett rángatni a vállánál az asszonyt, hogy ne mozogjon, tűrjön, ne nyüssítsen, álljon egyenesen. Mosolyogjon! Több energia kell a fennmaradáshoz. Rá valahol még szerelem vár.

A legnagyobb félelem, egyben bizonyosság, hogy végül koldusbotra jut, kell a pénz kenyérre, ott ül borotvátlanul egy kopott lépcső alján, ahol a nyelvet sem érti, előtte a műanyag fogmosópohár alján kevés a csörgés. Ugyanitt, a szürke cementlépcső tövében alszik majd a szatyraival, pokrócával, játékszerként odavetve a vad elemeknek, ahol rá az örök szomorúság leselkedik.

oros, és ami nagyon nem ugyanaz, az oroszországi kultúra szerves része az európainak – még ha számos tekintetben eltér is attól, nyilvánvaló, hogy megtermékenyítően hatott rá. A Kreml urai egyrészt alaptalanul, másfelől jogosan hivatkoznak arra, hogy már nem egyszer megmentették Európát a fel-fellángoló imperialista örülettől. Másfelől – mi tagadás – jogosnak tűnik az a védekezésük is, hogy a Nyugat sem kevésbé képmutató, ha ideológiával kell fedeznie imperialista erőfeszítéseit. És ezt lehetne folytatni a végtelenségig.

Az igazán érdekes talán a két szempont összekötése lehetne, ami egy kérdést szuggerál: ha valóban ilyen primitív, *barbár* a bolsevizmus és általában az orosz politikai kultúra, hogyan lehetséges mégis, hogy befolyása alá tudja vonni a nyugati, úgynevezett fejlett politikai kultúrákat, s akár kiterjesztheti szuverenitását Közép-Európa jelentékeny részére. Valóban pusztán csak arról van szó, hogy a derék, ártatlan Közép-Európát elrabolja Kelet? Ez persze ismét csak távolabbra utal, itt egy rövid fejtegetéssel kell lezárunk.

A Kreml titkos fegyvere ugyanis erősebb a nyugati világ csillagászati csúcstechnológiájánál. A nyugati világ félelmeivel és gondolkodásával vagy gondolkodásának hiányával képes operálni. Az elitekkel, amelyek a pártharcok és az ideológia (manapság már csak a természetes pénzhőség) foglyai, és a tömegekkel, amelyek félelmeik és közhelyes, kritikátlan gondolkodásuk foglyai. A 20. század már megmutatta, hogy milyen könnyű a legnagyobb géniuszoktól a kevésbé vagy akár nagyon értelmes, normális emberekig szinte mindenkit csapdába ejteni. Vagy kihasználva a fogyatékoságainkat, és jobb esetben a rossz lelkiismeretet – ami elvileg, erkölcsileg rokonszenvesebb lehet, de hát ugyanúgy a pokolba vezet.

A Kreml titkos fegyvere korábban jórészt a politikai és kulturális eliteket vette célba. Az utóbbi években a *social media* megannyi csatornája révén jóformán demokratikus keretek között sikerült forradalmakat véghezvinni azáltal, hogy közvetlenül elérik a politikai életben szürke, passzív, de újabban radikalizálódó választói tömegeket, amelyek véletlenül éppen most borultak ki az elitekre, és az általuk uralt politikai, kulturális és

média-„felépítményre” – nem függetlenül az 1989 utáni évtizedek, különös hangsúllyal a „válság” kezelésének politikai „eredményei” miatt.

Nem mellesleg ezért is csodálkozom, hogy a liberálisok csodálkoznak, hogy elszabadult a felvilágosodás eszméivel szembeforduló populizmus. Nyugodtan lehet „kritikai elméleteket” gyártani, mint pl. a poszt-faktum és a többi, amelyek alig haladják meg a káromkodás eufemisztikus formáját. Ám huszonöt-harminc éve vajon nem ők prédikálták a posztmodern megváltást?

És egyáltalán, mikor lesz vége a történelem végének?

A jelek szerint most. És ez a *most* tragikus és nagyon hosszú, vég nélküli folyamatnak ígérkezik. Mert az idő folyékonyvá válik, feloldódik a referencia alapja: sem a kezdet, sem a vég nem mutatkozik meg jelként.

Attól tartok, a modern és annak utójátéka, a posztmodern utáni kor időtlen lesz, egy örök most, mint egy porcelánfaun délutánja. Meissenben, a porcelángyárban – magam is meglepődtem – egy spontán mosoly futott arcomra, amikor az egyik vitrinben megláttam a híres „szentháromságot”: Marx, Engels és Lenin irodaasztali változatát, természetesen fehér porcelánbűszjtjét. Ott csak egy-egy mintapéldány volt, a hagyományos elrendezésben: kb. nyolc centiméterre egymástól, kicsit harántállásban, hogy ne legyen olyan katonás. Szokás szerint elolvastam a feliratot, de már elfelejtettem. Nem a neveket. Hanem hogy hány millió példányban gyártották őket a Német Demokratikus Köztársaság idején.

Egy ideig tűnődtem, arcomra fagyott mosollyal. Végül arra a belátásra jutottam, hogy minden hiába, végül úgyis a porcelánfaunok győznek.

Postscriptum

Csak azt ne halljam, s különösen ne egy porcelánfauntól, hogy tetszettek volna forradalmat csinálni.

Ám ha egyáltalán lehetséges kiutat találni, akkor azt – ám legyen: számomra – a zene jelenti. Mert a zene: egyéni és közösségi, meditáció és gyógyír, a pillanat és örök.

És kérem, kérve kérem, ne feledjük Škvorecký könnyű, swings kalapját.

Tatár Sándor

MÓRICKA SZÓT KÉR (KAP)

Tán minden kőben ott van a szobor.
De szoborból a kő elillan.
Céldod csak színleg vándorol –
ne keresd semmid máshol,
hidd el, amit úgyis tudsz: minden itt van.

Szíjak surrognak, jár a gépezet.
Te megszoktad e zajt; életnek hívod
– egyhangúságába látsz tarka képeket;
csak azt vágnád olykor ismerni, aki erre
(ahogy sikerült) megtanított.

A szóban, meglehet, már mondat él.
A mondatban pedig vers szunnyad.
A *végeken* lehet bármilyen zord a tél.
A szeretet nem ígér semmit; hogy van, épp elég
– a halál belefulladás.

ÚJ-FÓTI (ÚJMÓDI?) DAL*

Sötét a láthatár itten,
Kenyeres?
Már a sör sem ízlik netán,
Se feles??
A bor nem lesz az ínyedhez
Hűtelen;
Nem hagy el se lopva, ládd, se
Hirtelen.

A hazát, kikre bízva lón,
Kifosztják?
S ezt még helyesli is álnok
Bizottság!?
Zsíros tolvaj ereszt itten
Nagy pohot,
Ki az átkosban is koncér'
Kapkodott??

Megmaradt teneked, lásd, a
Nóta, bor,
S koppanhat holnap, aki ma
Jót tarol!
H'jába tömik szalmával a
Fejeket,
A bor biz tisztánlátással
Fenyegét!

Tömjénfüstbe burkolózott
Ordasok,
Kikre gonosz méreg, és nem
Bor hatott;
Mint ördögöt, üldözik a
Szellemet?
Nem ily tábor – nagy pohár bor
Kell neked!

A szerelem ugyan bizony
Csalfa tán?
Ne mérgeledj te párodnak
Alkatán!
Szolgálja víg kedvedet ku-
lacs, pohár;
Úgy dédelget a bor, hogy nem
Csapodár.

Sanyargat vagy un talán az
Asszonyod?
Többet akar, mint mit eddig
Megerszokott?
Palack-szájról nem fogy sosem
Ki a csók,
Soha nem kell bánkódnod, hogy
„Hiba vót...!”

Kelj te csak a búbánattal
Birokra –
A bor mennyivel jobb, mint a
Boróka!
Az élet talán nem mindig
Koronás,
De mindig van egy mentsvár:
A borozás!

FEL A LELKEKKEL!

Az asztaltükrön szavak táncikálnak,
Mint játszi nimfák vagy mint száz szirén;
Itt nem terem meg a madáchi bánat,
És sosem fogyik el az oxigén.

Itt – ha jelen van – vígad csak a század,
Mint részeg méh a porzón és bibén;
Nektár és bor itt rőt szakállat áztat –
De utána mi jön majd, kérdem én ...

De miért gondolom, hogy van utána?
Jövőt várni: micsoda csökevény!
Számítsunk AIDS-re, tébolyra, uránra,

Vagy a mámort kioltó szép halálra,
Mely habkönnyű és rózsás, mint e költemény
– El fog bírni az Úrnak nagy lapátja.

* Vö. ...rösmarty: Fóti dal

SINKÓ ÉS KRLEŽA MOSZKVÁBAN*

2017. március 15-én Budapesten „Az eltűnt baloldal nyomában” című fórum végén egy fiatal ember a közönség soraiból felállt, és azt a kérdést tette fel, hogy nem lehetne-e a baloldal témáiról, amelyek őt is nagyon érdeklik, oly módon beszélni, hogy közben mellőzzük a „baloldal” szót. A fiatal ember kérdésének hátterében bizonyára az a felismerés állt, hogy ez a fogalom ma Magyarországon szinte használhatatlan, félreviszi az olyan izgalmas témák, mint a „munka” és a „kenyér”, a társadalmi igazságosság, szabadság és a szolidaritás problémájának szavá tételét, eleve elrontja egy lehetséges disputa kontextusát. Azt gondolhatta ez az átlagos fiatal ember, hogy a „baloldal” kifejezés, vagyis ez a régi metafora kiégett, vagy azt, hogy magyarul súlyos ráfogásokkal, hamisításokkal terhelt és csorba is, és érzékelhette azt is, ahogy lehúzza a szót a történelmi gravitáció. A „kommunizmus”, „marxizmus”, „szocializmus” fogalmakat bizonyára csakúgy használhatatlannak vélte, és könnyen meglehet, hogy a „szabadság, egyenlőség, testvériség” hármasát sem bírta a szájára venni. A fogalom-

* Annak az előadásnak a szerkesztett változata, mely 2017. március 27-én hangzott el Budapesten a Sinkó Ervin halálának 50. évfordulója alkalmából a Mazsihisz szervezésében lezajlott konferencián. Az idézett szövegek forrásai: Miroslav Krleža: *Izlet u Rusiju*. Novi Liber, Zagreb, 2013., Sinkó Ervin: *Egy regény regénye*. Moszkvai naplójegyzetek 1935–1937. Forum, Újvidék – Magvető, Budapest, 1985.

leváltásokat azonban mégsem ejthetjük meg, ha eszmét óhajtunk cserélni, hanem inkább talán vissza kellene hódítanunk a fogalmakat – amennyiben ez lehetséges.

Erre kínál alkalmat példának okáért a két elejétől végig és velejéig baloldali író, Miroslav Krleža és Sinkó Ervin opusa. A sok érdekes hangsúlyt és variációt épp az köti össze kettejük esetében, hogy baloldaliak voltak – idézőjel nélkül –, más szóval a kapitalizmust meghaladó, annál jobb, igazságosabb, szebb társadalmi rend eszméje, lehetősége és gyakorlata motiválta őket életben és irodalomban egyaránt. Igaz, hogy ez önellentmondás, mégis *egy lehetőség evidenciája* sodorta őket végig a XX. századon, vagyis, ahogy Sinkó írta a rá jellemző pátosszal 1935-ben, „a XXI. század és az utána következő századok előrevetett, hatalmas, intézményekből és arcokból rám nevető, megfogható teljessége”.

Mi pont ebből a XXI. századból nevetünk most vissza rájuk, csak épp nem úgy, ahogy ők képzelték: ironikus, sőt cinikus, mindenestre *nem* felszabadult nevetéssel. Ha az ő perspektívájuk hibás volt, akkor a miénk is az – az utólagos tudással felruházott, kiábrándult és kiokosodott szemlélők és szenvedők pozíciója. Két olyan művet szeretnék most elővezetni, melyek szépírói erényeiknél fogva lehetővé teszik, hogy egy kicsit eltekintsünk a nagy okosságunktól, és megpróbáljuk fogni azt az „élő adást”, amit ezek a jól megírt művek közvetítenek a szocializmus első két korszakából, a fő helyszínről, Moszkvából. Mindkét esetben azon frissiben készült jegyzetekről és naplóról van szó. Krleža 1925-ben tartózkodott majdnem öt hónapig Moszkvában és egy meg nem nevezett északi városban, Sinkó pedig tíz év múlva, 1935-ben érkezett Leningrádba, onnan Moszkvába ment, ahol két évet töltött el. Szerencse, hogy nem akasztották fel őket. Mindketten azon melegében papírra vetik, amit látnak és gondolnak, amin tanakodnak, amit hitetlenkedve néznek, Krleža újságcikkek és esszék, Sinkó pedig privát napló formájában.

Krleža szövegeinek gyűjteménye, a *Kirándulás Oroszországba (Izlet u Rusiju)* könyv alakban 1926-ban jelent meg először Zágráb-

ban. A *Megérkezés Moszkvába* című nyitó szöveg Proust jegyében íródott – akiről Krleža kiváló esszét publikál majd ugyanebben az évben –, és arról szól, hogy a moszkvai színek, szagok és zajok szinesztéziás élménye mély melankóliára ragadtatja az érkezőt; ezzel azt jelzi Krleža, hogy civil költőként lép be a „Kozmopolisba”, nem pedig mint forradalmár vagy politikus. Olyan riporter ő, aki, mint írja, jelen akar lenni abban a másik, friss időben, amikor még a bibliai napok káosza uralkodik, és a fény a szemünk előtt válik el a sötétségtől. Csakhogy Prousttal ellentétben Krleža az érzéki benyomások szárnyán nem a múltba, hanem a jövőbe repül, méghozzá nem Utópiába, hanem a megvalósulófélben lévő avantgárd szocializmusba.

Noha erről egy szót sem ejt, az utazása meg volt szervezve: Lunacsarszkij oktatásügyi népbiztos fogadta, és színházlátogatásokat, kirándulásokat szerveztek számára, részt vett a Komintern plénúmán, sőt valószínűleg egy besúgót is ráállítottak. („Szergej Mihajlovics a felettes rendőri szervnek jelentést írt rólam, miszerint alaposan kifaggatott arról, hogy miként vélekedem az orosz emigrációról, és milyen benyomásokat szereztem Oroszországról.”) Krležának az volt a célja, hogy cáfolja a Horvátországban és másutt is terjedő különféle „hazug, tendenciózus híradásokat” az új államról, és hogy megvédje „az orosz koncepció logikáját” a publicisztikus mendemondáktól. A saját szemével akarta látni azt, amiről addig csak olvasott és képzelgetett. Az utcára volt kíváncsi, meg arra, hogy milyen is az „új társadalmi tudat”, mi fán terem az eleven népi szolidaritás meg a híres internacionalizmus. Hidat akart verni az eszmei szférából a Reálisba, a Valósba – az ő szavai ezek –, és ellenőrizni a saját képzeletét, hiszen a fantáziáját meglovagolva már 1917-ben Leninnek szentelte *Kolumbusz Krisztof* című drámáját. Később törölte ezt a dedikációt, amivel a sors iróniájaképp azt ejtette meg, aminek az ellenkezőjét jósolta: tudniillik korábban azt írta, hogy Lenin sohasem fog arra a sorsa jutni, mint Napóleon, akihez szóló dedikációját Beethoven törölte az *Eroica* éléről.

Krleža tudni akarta, igazak-e a hírek, melyek terrorról és éhínségről számolnak be. Irodalmi és poétikai törekvések is indíttatásul szolgáltak: egyrészt így akart válaszolni Stanislav Vinaver polgári-liberális szemléletű író *Orosz menetek* című, 1924-ben napvilágot látott útirajzára, melyben a szerző a vörösök és a fehérek harcát két terrorizmus egymásra fenekedéseként látta, és szörnyülködik a forradalmon, másrészt pedig a korabeli széplelkű, művelődéstörténeti reminiscenciákkal zsúfolt útleírásokra reagál, például Crnjanski „érzelmes utazásaival” szegezte szembe a maga angazsált úti prózáját. Az elkötelezettség ellenére mégis elfogulatlan, jobban mondva érzéki szemléletre törekedett, mint írja, az atmoszférára, a „klímára”, az emberekre, a hangoltságokra kíváncsi.

A könyv utolsó szövege azonban nem eszé, hanem inkább tanulmány, címe: „Az orosz forradalom jelentősége az imperializmus keretei között”. Ez egy, a marxizmus és a leninizmus alapos ismeretéről tanuskodó, számadatokkal érvelő gazdasági-politikai elemzés, melynek végkövetkeztetése: „Mindez nem jelenti azt, hogy a kommunizmus megvalósult, azonban anarchiáról sincs szó. Mindez azt jelenti, hogy van itt Kapitalizmus, csak hogy állami, mégpedig abban az országban, melynek gépezetét az Internacionálé kormányozza. A felhalmozás az internacionális gépezet érdekeit támogatja, és noha a bürokrácia veszélye és gazdasági válság fenyeget, az egész gép mégis a Megvalósulás felé rotál.” Ugyancsak szakszerű írás a *Leninről*, melyben jól elmagyarázza a leninizmus jelentőségét az első világháború és a gyarmatosítás kontextusában, és harcát „a kispolgárság, a nyárspolgárság” meg a „nemzetközi pénzügyi nehéztüzérség” ellen abban a korban, amikor a nemzetközi tőkefelhalmozás eljutott az „evidens örület” fázisába.

Így ír: „A polgári Európa a jelek szerint valóban süllyed. Nem csak arról van szó, hogy a teljes nemzetközi politika az elvekkkel és eszmékkel űzött szegyetelen kereskedéssé vált, hogy prostituálódott az anyagi hatalom kedvéért, hanem arról is, hogy szellemi téren is mindenütt ugyanaz a hullámzó nyugtalan-

ság, fölszökő pulzus és felindultság jelenik meg szimptomaként, mint amit az üres profit hajszolása okoz. A művészet iparosodott, és a szépségért való romantikus rajongás helyett ma árut gyártanak. Neuraszténia, hisztéria és pornográfia mint áru a neuraszténiás és hisztérikus fogyasztók számára”, és a többi, a polgári Európa bírálata a gazdasági tényektől az arisztokratikusan dekadens, szexualizált és dekoratív művészetig és „a nagyvárosok ormóttan bankházainak eklektikus építészeti értelmetlenségéig” mindenre kiterjed. Talán már ebből a néhány rövid idézetből is kiviláglik, hogy Krleža kapitalizmuskritikája nem időszerűtlen, és nem szimpla agitáció az, ahogy gondolkodik.

Ezzel a kapitalista értelmetlenséggel szemben képviseli számára a leninizmus „a logika és az ész politikai tervét” meg az „ész győzelmét”. A két objektivitásra igényt tartó elemzés ellensúlyozza az egész könyv radikálisan szubjektív, expresszionista tónusát, és számokkal kívánja bizonyítani azt a tényt, mely „130 millió lakost és a földgömb egy hatodát” számlál, és ami mindösszesen az, hogy az októberi forradalom elméletből gyakorlattá változott. A másik oldalon pedig ott a következő világegés veszélye, amit Krleža már 1925-ben, a *Mein Kampf* megjelenésének évében regisztrál, és ami, mint írja, légi háború lesz, és mérges gázzal történik majd, és olyan dimenziói lesznek, hogy abból az eljövendő katasztrófából nem fog többé felépülni az emberiség.

Krleža a szociáldemokrata indíttatás után, a szociáldemokráciában csalódva – akárcsak Sinkó – a kezdetektől, 1919-től részt vesz a horvát kommunista mozgalomban, annak legális és illegális tevékenységeiben, mégpedig aktívan. Az első kommunista agitátorok egyikeként – mint Sinkó – előadásokat tartott Leninről, s hatvan év múlva az egyik utolsó jugoszláv kommunista is ő lesz, ők lesznek. Mindketten vezető jugoszláv titoista értelmiségiként hunyják le a szemüket, mint a kommunista politikai és kulturális establishment megbecsült tagjai. Mindketten polemikus alakok voltak, a vita volt az életemük, a konfliktusokat és a vizsályt majd csak idősebb korukban kerülük.

Krleža oroszországi beszámolója a sztálini korszak hajnalán nem propagandisztikus, nem is naiv, hanem okos apológia, elgondolkodtatón, polivalensen lelkes híradás, és nem kiábrándulástörténet, hanem sokszólamú, polemikus, rendkívül változatos, a műfaji besorolás alól kitérő szövegkompozíció. Angazsált írás; Lenin és a leninizmus jelentőségét fénymetaforákkal érzékelteti, és a szövegdinamikával közvetíti a lendületet,

amelyet Moszkvában tapasztal. Megszólaltatja azonban az új deklasszáltakat, az új veszteseket is, akiket összetört a forradalom, az elszegényedett arisztokratákat, megjeleníti a templomokban keresztet hányó szegény tömeget. A *Leninizmus a moszkvai utcákon* frenetikus szöveg, friss riport a Lenin-kultuszról, amit ma röhögve olvasunk, Krleža stilisztikai remeklése azonban nem pamfletcélzatú, hanem a csodálkozástól az elképedésig feszülő skálán az Újjal való első szembesülés hökkenetének ad hangot. Csak kóstolóképpen idézek egy picit a saját fordításomban – ez nem paródia, nem satíra, hanem expresszionizmus, bújtatott iróniával és humorral megszóva:

„Vlagyimir Iljicszet nézheted a cukrászdákban csokoládéból vagy krémből formázva, a tortákról meg a süteményekről az ő műveiből vett idézeteket nyalhatod. A virágüzletekben az ő arcmásában gyönyörködhetsz piros meg fehér virágokból komponálva, a könyvesboltokban őt látod a fedőlapokon, a bazarban ő a játékszer. A gyerekek kirakós kockájából Lenin élete áll össze, gimnazista napjaitól, amikor fölakasztották a fivérért, a történelmi jelentőségű forradalmi tömeggyűlésekig a moszkvai Tyeatralnaja téren. A trafikokban és a filatelisták boltocskáiban őt láthatod bélyegekből összeragasztva, őt nézegetheted a bankok kalendáriumain, a kávéházak itallapján és az üzletekben, amint

fölemelt ököllel fenyegeti a tőkét, vagy áttekinthetetlen tömegnek szónokol az államkapitalizmusról meg a NEP-ről. A textiltoltokban az ő alakját komponálták meg tarka ruhaanyagokból, az éttermekben ő a vignetta a korsón, a borbélynál ő a cégér levágott hajtinceskből összezsírulva. Összetákolták Lenint patkókból és csavarokból, megformázták viaszból és zsírból, ő a képeslap és a váltó, a reklám és a pártprogram. Vele kezdődnek a vezércikkek, vele nyitják meg a politikai gyűléseket s az előadásokat, s ha megnézel egy színielőadást, a kísérőd nem arról a bizonyos színházról vagy annak a bizonyos színháznak a színészeiről fog mesélni neked, hogy művészileg mennyire jelentős művészek ők moszkvai vagy orosz viszonylatban, hanem arról, hogy onnét, arról a színpadról egyszer Lenin is beszélt. Itt kocsikázott egyszer végig az utcán, itt állt azon a történelmi napon, amikor elindult Kolcsak, ott feküdt betegen, amott látták utoljára...”

Éppen Sinkó Ervin fogalmazta meg találóan Krleža prózájáról szólva, hogy benne „maga a realitás bontakozik ki úgy, hogy ön-maga szatírájaként hat”.

Krleža remek körképet ad a gazdag moszkvai színházi életről, a hagyományos és az avantgárd színházról, az „érzelgős Csehov” helyett (a később kivégzett) Mejerhold avantgárd produkcióira voksolva, „a forradalom és a dadaizmus szintézisét” affirmálva. Az avantgárd iránti kíváncsiság, az avantgárd stílusgyakorlatok által nála a hagyományos humanista emberkép erőteljesen transzformálódik. Olyan dialogikus, polifonikus, rétegelt prózát alkot, mely többféle olvasói felfogást megenged, nem erőlteti rá a véleményét az olvasóra. Ebben a prózában nehezen bogyozható szét az esztétika, a politika meg az ideológia, mivel egymást konstruálják és dekonstruálják.

Krleža útikönyvének szubjektuma avantgárd szubjektum, akinél az ironia, a groteszk, a hiperbola az antiesztétizmus jegyében áll, miközben a szinesztéziás hajlama máig eleven esztétikai effektusokat eredményez. Nem mellékes az sem, hogy sok humorral ír: nála Lenin holtában, azaz múmia

mivoltában is agitál, a feltámadása harsogó parolák formájában zajlik.

Sinkó és Krleža kapcsolata 1939-ben vette kezdetét, majd később, a háború után bontakozott ki. Bizonyára beszélgettek a szovjetunióbeli élményeikről is...

Sinkó 1953-ban, húsz év távlatából szerkesztette meg, foglalta keretbe, kommentálta 1935–37-es moszkvai naplójegyzeteit az *Egy regény regényében*, ami a magyar dokumentáris próza jól formált remeke. A visszaemlékező reflektáltság, amit az önmagára visszatekintő szubjektum tesz hozzá a naplóhoz, valódi irodalmi művé avatja a nyers szöveget. Ezzel az egész magyar kunista, bolsevik emigráns forradalmár írónemzedék becsületén esett csorbát orvosolja, szemléletessé téve a kontextust, amelyben a lehetetlennel határos volt irodalmi értéket létrehozni. Erre ő sem volt képes, utólag azonban az *Egy regény regényével* új műfajt fabrikált, és akárcsak Krleža, többdimenziós szöveget alkotott.

Sinkó boldogan érkezik Moszkvába, ahova nem csak látogatóba szeretne menni, nem is intellektuális vagy politikai turista ő, hanem otthonra akar találni a feleségével a hatalmas országban, amelybe reményeit fektette, és melynek létezése garanciául szolgálna neki arra, hogy a világnézete helytálló, és addigi politikai és intellektuális törekvései értelmesek. Mint Krležának, a leninizmus neki is radikális cezúrát jelent, szakítást a régimódi polgári európai kultúrával, valami teljesen újat, az Új Ember megjelenését, amihez hozzákapcsolja a saját élete – vagyis az életük, hisz a feleségével, Micivel ketten vannak – újrakezdését. Párizsban olyan instrukciókat kapott, többek között a „villeneuve-i öregembertől”, Romain Rolland-tól, amelyek a leghatározottabban eltanácsolták őt bármi kritikától, és a „pozitívnak lenni mindenestül” parancsát vésték belé. Ebben a konstrukcióban a kritikának pont olyan szerep jut, mint a sátáni kísértésnek, aminek ellent kell állni.

Sinkóéknak fogalmuk sincs arról, hogy a sztálinista zsarnokság kiépülésének időszakában érkeztek meg az áhított birodalomba – a „sztálinizmus” fogalma akkor még persze nem létezett –, teljesen gyanútlanok, pedig

ekkor már túl vannak a magyarországi vörös terroron és a fehér terroron, a munkás-szak-szervezetekben meg a haszonszerzésre, gyűlölködésre is kapható munkásokban való sorozatos csalódásokon. Sinkó túl van a krisztianus korszakán is – viszont nincs túl a humanizmuson, a nagybetűs Új Ember, az Igaz Ember keresésén, s emellett ő is, mint Krleža, aki „az orosz koncepció logikájáról” beszél, a proletárdiktatúra logikai úton való igenlését, a történelmi szükségszerűség törvényeit affirmálja. Noha tizenöt éve *Az út* című vallo-másában azt írta, hogy „egymással ellenséges rögeszmék egymást pusztító tébolydottjai” az emberek, ami antropológiai belátásnak sem volt kevés, később az *Optimistákat* írva ismét felülkerekedett benne az optimizmus, majd a francia marxista-leninista humán értelmiség hatására – tegyük hozzá, hogy negyven év múlva Danilo Kiš még mindig küzd majd velük – még jobban felvöröslik benne a Szovjetunió mint a vágy tárgya.

Aztán két év múlva, kiebrudalva, azzal a felismeréssel távozik Moszkvából, hogy „förtelmes, hazug, embertelen” a Szovjetunióban uralkodó rendszer, és felteszi a kérdést, hogy vajon ez a „marxizmus csődje”-e. A folyamat, amit Sinkó átél, fájdalmas kiábrándulás és apokaliptikus abban az értelemben, mint egy teljesen más Valóság, az „egészen más” feltárulása. A kognitív disszonancia szikrák hány. Ismét Párizsba érkezve, Sinkó nem talál vagy nem fogad el az értelmiségtől segítséget ahhoz, hogy gyötrelmes és az eszét is kínzó tapasztalatait felismerésekké érlelje, és politikai hitének az egész struktúráját át-komponálja. Heves ellenkezésbe ütközik, amikor kialakítja a szocializmus elfajulásának, a forradalmi erőszak rendszerszintű megszilárdulásának, „az elsorvasztási és el-torzulási folyamatnak” a gondolatát.

Sinkó írásának egyik erénye az őszinteség, ami ebben a prózában nem pszichés, hanem gondolkodói minőség. Képességei határait feszegetve igyekezett átgondolni azt, ami megesezt velük. A védelem, védekezés, igazolás és önigazolás köréből próbál kitörni. Ebben felülmúlja Krležát, aki elméletekre támaszkodva summázza kirándulásának gondolati

szerkezetét, és az élményszerűségbe ülteti el a gondolatait, amelyek ambivalens gubancát nem bogozza ki. Sinkó kibogozza, mégpedig, mint mindig, most is drámaian, egzisztenciális és etikai töltettel. Sinkónál, s ez gyönyörű nála, az etikai kérdésnek mindig van a szöveget is súlyozó egzisztenciális tétje, amivel elkerüli az okoskodást, és szembe-megy a saját doktrinárságával. Ez a belső konfrontáció teszi izgalmassá a szövegeit, és időtállóvá is, hiszen ne feledjük, hogy az értelmiségi pályán valamennyien többé-kevésbé doktrinerek vagyunk, elméletekre hallgatunk, nézeteket veszünk át, sőt gyakran ideológiákat követünk. Sinkó idős koráig viselte a kockázat súlyát; mint írja: „amire az életem teszem, arról kiderülhet, hogy nem hivatás, hanem rögeszme, nem a következetes harcos, hanem a makacs bolond útja, mely eltévesztette teszi az egész életet”. Ennek latolgatásával együtt jár a magyarázkodás, a mentegetődzés, az önigazolás, és Sinkó ezekre a mechanizmusokra is hajlik pró és kontra. A következetlenség vádját kivédendő olyan konstrukciókat formáz a saját szellemi, politikai életéről, melyek korrigálásába végül belefárad. Az „élete eltévesztettségének” ilyen szintű és fokú mérlegelése, amit nem csak az *Egy regény regényében* művel, máig őrzi szellemi habitusának parazsát. Az írás által éri el azt a „szuverén valóságot” – az ő szava –, ami vágykép gyanánt végül az *Egy regény regényében* is fölvetődik. Ismétlem: a „szuverén valóság”, amire Sinkó vágyakozott, az írásműveiben megvalósult.

Moszkvai naplójegyzeteit kommentálva, Sinkó azért küzd, hogy mindennek ellenére épnek tudhassa a sok szálból font hivatásérzetét. Ez a visszatekintés idejében mindenekelőtt az *irodalmi írásra* vonatkozik, azzal a fönntartással, hogy a saját magának fölállított követelmény szerint annál jobb, minél szorosabban összefügg az írás a társadalmi folyamatokkal, vagyis mindig úgy jár el, hogy kitörjön az egocentrikus vonatkozásokból, „a monológból mit életformából”, amit kibírhatatlannak érez. Ekképp definiálhatnánk talán az „angazsált” írást, és ebben az értelemben volt Sinkó végig elkötelezett író,

Moszkvában is, holott a jugoszláv életszakaszát kivéve mindig szenvedett az elszigeteltségtől meg a visszhangtalanságtól.

Nem szabadult meg azonban Sinkó soha az út és a cél pátoszától, ez pedig „az emberi igazság győzelme”, amihez az „igazi sebekből igazi vérrel vérző” emberekkel való szolidáris együttműködés vezet el. Sinkó pátoszformái – ezeket Krleža kezdettől fogva iróniával, humorral, vitriolos szarkazmussal és a színesztéziáival két vállra fektette – külön elemzést érdemelnének. Nyelvi készségei nem segítették őt a pátoszformák feloldásában – ha gondolatban talán igen, nyelvileg nem kérdőjelezte meg őket, és így a „szolidaritás”, a „hit” és az „igazság” bonyolult komplexumait és komplexusait is leegyszerűsítette. Más szóval nem kísérletezett azzal, hogy a saját „életfeladatát”, vagy amit annak hitt, a hitét és az ideológiáját felforgassa.

Az *Egy regény regénye* vezérfonala az *Optimisták* magyarul és más nyelveken való kiadása, motorja tehát az írói becsvágy és a kenyérkereset, a professzionális „szovjet” íróvá válás, ami lehetővé tette volna számukra a radikális újrakezdést. Ez az érdekvezéreltség megakadályozta Sinkónál azt az elfogulatlan szemlélődést és a kritikai helyzetfölmérést, ahova Krleža mégiscsak eljut, a terjengős szöveget azonban felruházza egzisztenciális hitelességgel, ami a gyakran patetikus szövegformáláson is átüt, és különleges minőségként jelenik meg. Durván szólva Sinkó jóval kevesebbet hazudik, mint Krleža, aki viszont esztétikailag átütő erővel hamisít. Sinkót az ethosza megakadályozta abban, hogy íróként olyan frenetikus és frappáns legyen, mint a horvát kollégája, szövegei ellenben tanúsítják az etikai és világszemléleti mozgások és konfliktusok feszültségeit.

Érdekes tanulságokkal szolgálna, ha Sinkót politikai írónak tekintenénk, és megpróbálnánk számba venni a politika, a politikusság különféle értelmezéseit az opusában, amelyben szakadatlanul összeütközésbe kerül a gyakorlati politika és a politika mint olyan eszmény, mely a társadalmi gondok humanus célzatú megoldását jelenti. Ez a konfliktus belsővé vált nála, tematizálja is gyakran.

Hosszú politikai konfliktussorozata pont azért tanulságos, mert Sinkó nem fut, nem futtatja ki magát sem az áldozat, sem a győztes pozíciójába, hanem végigcsúszkálja a XX. század bő első felét ezen a pályán is, akár csak Krleža, akinek ez irányú története horvát nyelven sokkal jobban fel van dolgozva.

Ma, a poszthumanizmus korszakában, amikor összeomlott a baloldali világnézet, érdemes lenne azt is kikutatni, hogy Sinkóék mit értettek „humanizmus” alatt, és hogyan dolgozták fel ennek szakadásait a baloldalon. Hogy a jobboldalon hogyan művelték ezt, az világos, hiszen ott a „nemzeti” az az esszenciális fogalom, mely mindent visz és fedez. Sinkóék számára a „humanizmus” összetettebb és változékonyabb eszmekomplexum volt – noha Sinkó gyakran készpénznek veszi –, mely állandóan átfogalmazódik, és az aranyfedezete is mindig ki van téve a sinkói „erkölcsi kétségeknek”. A „Szovjetunió mint a humanista gondolat eddigi legfejlettebb gyakorlati megtestesítője” – ez Sinkó kifejezése – rettentő sorsot példáz, és egy egész nagy baloldali metaforika és tropika is sorsjátékot játszik itt. Kérdés, hogy ez a hagyomány miként viszonyul a zsidó-keresztény tradícióhoz. Nem lehet komoly arccal olvasni, amikor Krleža a Lenin-mauzóleumba látogatva a múmiát halott Krisztusként ábrázolja, akinek, föltámadván, vörös csillagok hagyják el a száját.

Miközben a színtiszta kommunista irodalom, ezt Sinkó is többször elismeri, kívül esik „mindennemű esztétikai mértéken” és olvashatatlan, Sinkó opusa ma is izgalmas, hiszen nem engedelmeskedik az „esztétikai politikáknak”. Az elterjedt vélekedésekkel szemben, hogy Sinkó írása magyartalan lenne, állítom, hogy Sinkó igen jól ír, és ha a pátoszformulákat meg a mozgalmi közhelyeket elviseljük és bíráljuk, retorikailag és poétikailag is további olvasásra kínálkozik. Az ember nyughatatlansága a stílus elevenségét, a szöveg belső vitáját hozta magával. „A felelőség emelkedett tudatát” szerencsére nem követi a stílus emelkedettsége sem az élethelyzetek, sem a tipródások, kételkedések leírásakor.

KIRÁNDULÁS OROSZORSZÁGBA

Leninizmus a moszkvai
utcákon
(1925)

– részlet

Tolsztoj írja Moszkváról, hogy minden orosz ember érzi a város anyai jelentését, s még a külföldiek is, akik nem tudják, hogy Moszkva az „orosz anyácska”, megérzik a város asszonyi jellegét. Tolsztoj szerint Napóleon is érezte Moszkva nőiességét: „Cette ville asiatique aux innombrables églises. Moscou le sainte! La voilà donc enfin, cette fameuse ville! Il était temps!”¹

Miután 1812. szeptember 2-án, reggel tíz órakor megszemlélte Moszkvát a távolból, Napóleon magához intette a tolmácsát, Lelorme d'Ideville-t, és azt mondta neki: „Une ville oocupée par l'ennemi ressemble à une fille qui a perdu son honneur!”² Aztán a kí-

¹ Ez az ázsiai város tele van számtalan templommal, a szent Moszkva! Íme, végre itt van ez a híres város! Végső ideje volt!

² Az ellenség által meghódított város olyan, mint a megbecstelenített lány.

séretéhez fordult, és megparancsolta nekik, hogy vezessék elébe a bojárokat: „Qu'on m'amène les boyards!”³

Két teljes óra elmúlt, mióta Bonaparte kiadta a parancsot, a főnemesek azonban sehol. A bojárok elmenekültek a városból, melyet optikai csalódás következtében Bonaparte „megbecstelenített lánynak” látott, voltaképpen azonban akna volt az, mely porrá és hamuvá fogja változtatni a karrierjét.

Minden polgár, minden nyugati utas, aki ma megérkezik Moszkvába, várja a bojárokat, a bojárok azonban elmenekültek a városból, se hírük, se hamvuk. És miközben Moszkva ma a nyugat-európai optikai csalódásnak köszönhetően „megbecstelenített lánynak” látszik (a kommunárdok szerint), pont, mint Bonaparte esetében, voltaképpen most is akna, melynek mennydörgése még emberöltőkön át visszhangozni fog.

Semmi nőies nincs már ebben a városban, mely zászlóival és paroláival a kortárs európai és nemzetközi politikai aktivizmus szintézisét jelképezi a világháború romjain, mely 1914-ben alapjaiban megrázta a polgári civilizációt.

Moszkva ma a leninizmus kovácsműhelye, melyet számtalan dekoratív eszközzel leninizáltak. A pályaudvarok csarnokaiban Lenin-szobrok magasodnak, s az utas, amint orosz földre lép, azonnal Leninnel találkozik számtalan variációban. Lenin mozgalmos pózban, mint tiszta feszültség és kirobbanó temperamentum, mint zászlóvivő és a vihar hírnöke, mint tengernagy a hajóorrban, mint a minden szavának hipnotizáltan engedelmeskedő tömeg vezére; ott bőségszaruból szór aranyesőt az ipar megújulására, itt vörös bársonyba ágyazott érméről szemlél miniket tar tatár koponyájából a két ravasz, sötét szeme s az érzéki alsó ajka. Úgy jelenik meg a kirakatokban, a plakátokon és a zászlókon, a mozivásznakon és a reklámokban, a villamosokon és a templomfalakon, a paloták homlokzatán, mint a mai Moszkva korifeusa, mint a moszkvai politikai propedeutika prédikátora, mint hős vezér, akiről Nyugaton

³ Vezessétek elém a bojárokat!

azt írják, hogy meg akarja alkotni Moszkvából a „Harmadik és Utolsó Rómát”.

Lenin a moszkvai falak gránit alapköve, Lenin ott röpköd a homlokzatok fölötti timpanonokon, a moszkvai házak Lenin-idézetekkel vannak teletűzdelve, mint a dzsámik a Koránnal. Sört iszol egy étteremben, véletlenül a söralátétre téved a tekinteted, melyen Lenin tézise olvasható a gyarmati kérdéstről: *Ma a földgolyó öthatoda a tőke rabszolgája! Az világ egyetlen szabad hatoda a Szovjet Szocialista Szövetségi Köztársaság.*

Kószálsz az utcákon, s az egyik sokemeletes lakóépületen megpillantod, ékes ósláv cirill betűkkel betonba vésve: *A forradalom vihara letör minden ellenséget.*

A Szűzanya templomán, ahol Šulek és Gaj fohászkodtak az Úrhoz, s ahol Rački esperes ámuldozott az orosz nép vallásosságán, Marx tézise díszileg Lenin parafrázisában: *A vallás a nép ópiuma.*

A jelszó, mellyel Marx megsemmisítette a metafizikai narkózis minden báját, az *Ateista* című folyóirat szlogenjévé vált. Ezt a folyóiratot a Szovjet Ateista Szövetség adja ki, s ezer meg ezer példányban hordják szét a nagy teherautók Moszkva-szerte, ponyvájukon ugyanezzel a jelszóval.

Megállsz a városközpontban, tekinteted megpihen egy domborművön, melyen dühödött oroszán bóg: *Minden nagy eszme pánikot szül, mely akár az oroszlánüvvöltés.* Az egyik kőről gigantikus ököl fenyeget ormóttan erejével, alatta a fölirat: *Ha igazad van, vágj oda,* a vörös vásznon pedig, mely tarka kínai reklámszalag gyanánt lobog az út fölött, ez áll: *Iljics mondta: ne feledkezzetek meg a gyerekekről,* egy másik plakát pedig a cselédlányoknak magyarázza Lenint: *a ti kezetekben van Oroszország sorsa.*

Vlagyimir Iljicszet nézheted a cukrászdákban csokoládéból vagy krémből formázva, a tortákról meg a süteményekről az ő műveiből vett idézeteket nyalhatod. A virágüzletekben az ő arcmásában gyönyörködhetsz piros meg fehér virágokból komponálva, a könyvesboltokban őt látod a fedőlapokon, a bazárban ő a játékszer. A gyerekek kirakós kockájából Lenin élete áll össze, gimnazista napjaitól, amikor fölakasztották a fivérére, a

történelmi jelentőségű forradalmi tömeggyűlésekig a moszkvai Tyeatralnaja téren. A trafikokban és a filatelisták boltocskáiban őt láthatod bélyegekből összeragasztva, őt nézgetheted a bankok kalendáriumain, a kávéházak itallapján és az üzletekben, amint fölemelt ökölrel fenyegeti a tőkét, vagy áttekinthetetlen tömegnek szónokol az államkapitalizmusról meg a NEP-ről. A textilboltokban az ő alakját komponálták meg tarka ruhaanyagokból, az éttermekben ő a vignetta a korsón, a borbélynál ő a cégér levágott hajtincsekből összezsirizelve. Összetakolták Lenint patkókból és csavarokból, megformázták viaszból és zsírból, ő a képeslap és a váltó, a reklám és a pártprogram. Vele kezdődnek a vezércikkek, vele nyitják meg a politikai gyűléseket s az előadásokat, s ha megnézel egy színelőadást, a kísérőd nem arról a bizonyos színházról vagy annak a bizonyos színháznak a színészeiről fog mesélni neked, hogy művészileg mennyire jelentős művészek ők moszkvai vagy orosz viszonylatban, hanem arról, hogy onnét, arról a színpadról egyszer Lenin is beszélt. Itt kocsikázott egyszer végig az utcán, itt állt azon a történelmi napon, amikor elindult Kolcsak, ott feküdt beteg, amott látták utoljára...

Lenin meghalt, a leninizmus él, ezt olvasod egész nap százszor meg százszor a villamosmegállóknál, ez lobog a vörös zászlókról, ez világít éjszaka a homlokzatokról és a tetőkről. A kirakatokban, az urbanizált városközpontban és a külvárosokban, ahol sárga bérkaszárnyak sorakoznak és tehenek sétálnak az utcán, Lenin trónol a szappan meg a pacsuli, a pótkávé meg a fehér cukorsüvegek közt. Fehér gipsz mellszobrát vörös celofánba burkolt lámpa világítja meg a márványlapú kirakatban a sonkák és a kolbászok között, amott aranyhajú gyermek formájában árulják a kegyesboltban a szentek csontjai meg az ikonok társaságában. Lenin ma háromszínű olajnyomat arany rámában, mely részletre is megvásárolható, ott függ a kabinetekben és a házastársi ágyak fölött, Lenin ma áttetsző vízjegy a szerelmes levélen és doktori disszertációk témája. Lenin-mauzóleum ma az alabástrom tintatartó vagy a faragott diófa láda, a le-

vélszelence vagy a cigarettásdoboz; ő a szuvenír váza vagy bögre, ő van a tányérokra, a hamutálakra, a kefékre, a zsebórákra gravírozva, ő díszel az étlapokon, a transzparenseken, az agitációs plakátokon.

Moszkva szívében van egy nagy épület, a Lenin Intézet, melyben szakemberek légiója tanulmányozza Lenin személyiségét, a könyveket, amelyeket olvasott, a leveleket, amelyeket írt, az embereket, akiket ismert. Külön *Lenin Közlöny* jelenik meg, kinyomtatják a legjelentéktelenebb emlékezést is, ha reá, a Moszkva fölött lebegő fantomra, a legendára vonatkozik. Temetése történelmi esemény volt nemzetközi méretekben, Pityer ma az ő nevét viseli, Moszkvától Kijevig nincs egyetlen város sem, melynek ne lenne Lenin utcája vagy Lenin tere, a gyerekeknek ma a „Lenin” nevet adják, ahogy a francia gyerekeket hívták Napóleonnak hajdanán – mindez annak jele, hogy a lavina, melynek neve Iljics, még mindig dagad és dagad. Iljics itt járt, Iljics azt mondta, Iljics azt írta...

Iljics nem csak egy festmény a rendőrállomáson, nem csak költemények mottója vagy

gramofonhang! Ő nemcsak katonai zászló, nem csak hangos, ám annál ostobább banketeken, nagy ivászat közepette mondott pohárköszöntő. Lenin valóban mély gyökereket eresztett az orosz ember tudatába, alakja az orosz élet napról napra hatásosabb varázsszövegévé válik. Az orosz emberek sok szenvedésen keresztülmentek a leninizmus árnyékában, túléltek az imperialista intervenciók és a polgárháború véres korszakát, de bármily sok keserű, negatív tapasztalat halmozódott fel a leninizmus fogalma alatt, keserű tapasztalatok, melyek az ember iránt csöppet sem készséges valósággal való birkózás során gyűltek fel, Lenin neve mégis melegen, békésen, már-már halkán cseng. Ez nem szentimentális lírai csönd, ez az a katarzis, amikor a nemzedékek feje fölött átszellemlül a tragédia magasabb értelme.

– Ah, igen, igen, Iljics, ő aztán férfi volt a talpán... igen, igen, ő, Iljics, hát ő egy zseni volt... ha nem vitte volna el olyan korán a halál...

Mindenféle káromkodásokat hallani. A kortársak szemében a forradalom kisebb-nagyobb statisztái igen gyakran nevetséges színben tűnnek fel, és fanyar tréfák kerengnek a Kreml minden nagyságáról, de ha Iljicsről van szó, akkor érezni a spontán, egyszerű, őszinte lelkesedést. Lenin mester és rabbi, a kezdet jelképes betűje és a világosság a sötétségben. Ő az az Iljics, aki annak idején így szólt tanítványaihoz: „Mondom néktek, a pokol kapui sem vesznek rajtam diadalmat...”

A leninizmus ma az egész földgolyót beborította, akár egy kísértetiesen hatalmas kontinens árnyéka, mely a Kaukázustól Alaszkáig, Vlagyivosztoktól és Mongóliától a Baltikumig terjed, a leninizmus kohója pedig orosz és nemzetközi viszonylatban is Moszkva. Itt nyomtatják Lenin Összes Műveit huszonhat kötetben, és Moszkvából millió és millió példányban szórják szét ezeket a könyveket szerte a világon minden lehető nyelven, akár a szentírást. A volt moszkvai cári Tiszti Kaszinó ma gigantikus kiadóház, mely a maga hat emeletével úgy zúg, mint a méhkas, a gépirókisasszonyok verik az írógépeket, a szállítók, akik Lenin Opusát terjesztik, hangosan lármáznak. Több száz munkás napi nyolc órá-

ban rakodja a sárga papírba csomagolt Összes Műveket, amelyek liftekkel utaznak, teherautókra rakják fel őket, és széthordják a világ minden részébe, Sanghajtól a Tűzföldig.

A kitaj-gorodi moszkvai Cityben, a Varvarka utcán van néhány palota, melyben nagykereskedelmi részlegek foglalkoznak a legújabb iparággal: az „Уголок Ленин”-nel. Minden orosz iskolának, minden állami vállalatnak, minden pártsejtnek és katonai egységnek, minden analfabéta-kruzsoknak, minden szakmai egyesületnek megvan a maga „Уголок Ленин”-je, Lenin-sarka. A szoba sarkában zsánerképek lógnak a falon, természetesen Lenin életéből, grafikák, amelyek az orosz villamosítás tervrajzát, a szovjet seregek történelmi győzelmét, kokszolóműveket, magas kohókat, vízi erőműveket és zászlókat ábrázolnak; ki vannak állítva Lenin könyvei, kéziratának másolatai, halotti maszkjának lenyomata, gramofonon meg lehet hallgatni a beszédeit, dokumentumok tárják fel Lenin életét legszengébb gyerekkorától a Vörös téren történt apoteózisáig. Mindezt az anyagot nagy mennyiségben dobják piacra, nem meglepő, hogy a Lenin-fenomenon iparosított kultusza lépten-nyomon szembeötlik a moszkvai utcákon, és leuralja a fővárost, akárcsak számtalan más várost egész Oroszországban.

Moszkva központja ma Lenin-mauzóleum. A Vörös téren, a Kreml falánál, a Szenatszka-bástyatorony előtt áll a mauzóleum modellje, mely Alekszej Suszev építész tervei alapján készült. Asszír piramis mint az örökévalóság szinonimája, rajta a felirat verzálal, öt egyszerű betű: ЛЕНИН. A modell fából készült, de bronzba öntve képzelték el, mely maradandóbb a költői szónál.

A mauzóleum e modellje előtt naponta öszszegyűlnek a zarándokok, hogy tiszteletüket tegyék a megboldogultnak. Itt álldogál a szi-bériai aranyásó és a medvevadász, a sárga bőrű kínai kuli, a muzsik a tulai kormányzóságból, az asztmás holland kispolgár vagy a veszfáliai diák. Asszonyok és gyerekek, öregemberek és katonák, koldusok és szerepapok díszsüveggel a fejükön, hosszú, nedves szakállal, mind-mind álldogálnak a hó-

esésben vagy a szélben, és várják, hogy bejussanak, és fejet hajtsanak annak az embernek az árnyéka előtt, aki hitt az emberi értelem győzelmében. 1924. január huszonegyediké óta nap mint nap tömegek vonulnak el némán az üvegekoporsóba helyezett, bebalzsamozott test előtt.

Napoleon szarkofágja Párizsban az Invalidusok Dómjának kupolája alatt, a Wagramtól Moszkváig terjedő győzelmek zászlóival és trófeáival, építészetileg ünnepélyesen hat és császárian patetikus, amilyen patetikusak voltak a bonapartista napok, amikor a Tuileriákon Európa sorsát szabták. Bonaparte szarkofágja olyan rafináltan van elhelyezve, hogy mindenki, aki látni akarja, kénytelen fejet hajtani a tábornok előtt, aki fölszámolta a forradalmat, és akitől Beethoven visszavonta az Eroica ajánlását, mert felbosszantotta ez a cezaromániás komédiás.

Lenin, sárgán, bebalzsamozva, üvegekoporsóban, vörös kecskeszakállal, közönséges orosz proletár rubaskában, összeszorított ököllel és bujkáló ironikus mosollyal a szája szögletében, ez a viasz Lenin, aki moccanatlanul halott, és teljes pascali magányban honol, a legbanálisabb rózsaszín félhomályban durván barbárnak tetszik, akár egy panoptikumfigura, azonban a viaszbábót a titokzatos Kelet mágiája világítja meg, és az orosz, ázsiai misztérium érthetetlen, rejtélyes hangján beszél. Ez a misztérium füstöl a kormos, nedves falú moszkvai templomokban, és a huszadik század materialistái számára alig-alig érthető a nyelve. Alszik Lenin a koporsó áttetsző üveglapja alatt, tőle jobbra és balra egy-egy vörösgárdista őrködik, a csupasz és bíbor visszfénye villog az éles lovagi szablyán, amiként baljósan csillogtak annak a halotti őrsegnek a késein is a visszfények, mely viaszbábuszerűen dermedt meg az isteni sírnál nagypéntekről nagyszombatra virradóra.

A famauzóleumban, négy méterre a föld alatt, ahol a langyos hőmérsékleten hangtalanul vonulnak fedetlen fővel az emberek a vörös szőnyegen, némán, elfogódottan a síron túli félelemtől, egy tetem sárga, dohos koponyájára szegezett tekintettel, melynek orr-

lyukait a halál lehelete rezegteti, ebben a fa-mauzóleumban csoda történik. Odalent továbbra is szívósan és csökönnyösen agitál a pártja érdekében egy ember a távolból, a másik, ismeretlen partról, hiszen a tetemével van csak köztünk, voltaképpen azonban elutazott már, és árnyék csupán, de olyan árnyék, aki dacolva az istenekkel jelszóként él tovább, és rendületlenül hirdeti, hogy csak az egységes proletariátus mentheti meg a világot az újabb katasztrófáktól.

A perzsák és indiaiak, közép-afrikai és dél-amerikai fekete bőrű vendégek, akik elmentek az összeszorított öklű viasztest előtt, mind magukkal vitték a Fehér Embernél tett posztumusz audiencia kitérőmenthetetlen pecsétjét. Ez a Fehér Ember huszonöt éven át nem unta meg írni és mondani, hogy a gyarmatok kérdése az európai munkásosztály számára ugyanolyan lényegbevágó, mint a nyolcórás munkaidő vagy a társadalombiztosítás. Bonaparte császárként fekszik az Invalidusok Dómjában, és az udvari ceremónia előírásai szerint kell fejet hajtani előtte, miközben Lenin Moszkva közepén ugyanúgy agitál, ahogy azt élőben tette, amikor a város terei visszhangozták a hangját, és ezek meg ezek hallgatták a viharosan süvöltő szavait.

Lenin mauzóleuma ma Moszkva központja, s ha régen azt kérdezték tőled a moszkvaiak, hogy megnézted-e a Nagy Iván-harangtornyot meg a Vaszilij Blazsennij-székesegyházat, ma azt a kérdést teszik fel: hát Iljicsnél jártál-e már?

Ünnepi megvilágításban Lenin neve ragyog minden épületről és minden gyárképményről; a kirakatokban, a magánházakban, az albumokban és az emlékkönyvekben fényképeinek és portréinak megszámlálhatatlan mennyisége virít. Leninnel monográfiák szólnak, Lenin biedermeier árnykép és futurista rajz, ő függ a színházi foyer-ban, a Louis-Quinze-szalokban és a vonatok hálfülkéiben. A hajdani Angol Klubban (melyet oly jól ismerünk a *Háború és békéből*), azaz a mai Forradalmi Múzeumban Lenin az orosz tömegek élén menetel. Az orosz tömegek már Pugacsovban és Sztenyka Razinban megéreztek önmaguk és saját akaratuk má-

sát, Pugacsovval és Sztenyka Razinnal már rég saját kezükbe szerették volna venni sorsukat. Pugacsov és Sztenyka Razin átgázoltak a Volgán, ezer meg ezer sorsnak parancsoltak, s páni félelem gyanánt egész városok lángra lobbantásával jelezték előre a pirkadatot, amely akkor még nem jöhetett el. Sztenyka előtt is reszkettek a Carszkoje Szé-ló-i bojárok, amikor a legendás muzsikok lángoló útjelzőket gyűjtöttek az orosz horizonton – ámde Lenin mint fókusz köré seregltek az Angol Klub összes termei, melyekben nemrég még az udvaroncok nevetése visszhangzott és tábornoki egyenruhák ragyogtak a cári gálán.

Lenin nem csupán történelmi anekdota az olvasókönyvekben, ő átok mindazoknak a sápadt alakoknak a lelkében, akik ma vízbefűltek és hajótöröttek gyanánt bolyongnak a moszkvai utcákon, átkozván a proletár győzelem napját és óráját. Az utcákon Lenint mandzsettagomb és szolgálólányoknak való kitűző formájában árulják; ő a párt vörös csillaga a munkásing gomblyukában, az olcsó fogpaszta, a fémfeldolgozó trösztök gépeinek reklámarca, a mozdonyok és a frissen lakkozott piros elektromos villamos neve. Rengetegen járják Moszkva utcáit apró, fehér caucsukrozzetákat árulva, melyek foglatában Lenin arcképe látható; házalók, hosszú szakállú, piszkos kaftánba bújt kalandorok kínálgatják Lenint olcsó üveg poharakon, virágvázakon, gipsz domborműveken, kávécsészeiken és szipkákön. Ha ma Moszkvába érkezik egy külföldi, az első és legkülönösebb benyomása az, hogy az egész dinamikus, tömegeket mozgató város egy irreális árnyék pecsétjét hordozza, mely a konkrét ember halála után szimbolikus formában jelenik meg, úgy, mint Krisztus és Mohamed. Lenin beszél a villamoskocsikról, a márvány emléktáblákról, a nagy, reprezentatív moszkvai paloták homlokzatáról, a Kreml falairól, Lenin néz a kirakatokból, ő lobog a zászlókon, ő unatkozik ágyad fölött az üres hotelszobában, ő a lámpás és az útjelző, a mindennapi beszélgetés, az újságikk és az államhatalom.

RADICS Viktória fordítása

RUBASOV*

– részlet –

Két évvel azelőtt a párt felszólította a világ munkásait, hogy kezdjenek harcot az Európa szívében újonnan létrejött diktatúra ellen, politikailag és gazdaságilag is bojkottálják a zsarnokság birodalmát. Ne vásároljanak az ellenség országából érkező árut, és ne engedjék át területükön a hatalmas hadigépezet fenntartását szolgáló szállítmányokat. A párt alapszervei lelkesedéssel fogadták a felhívást. A kis kikötőváros dokkmunkásai megtagadták, hogy kirakodják az ellenséges országból származó vagy oda szánt rakományokat. Más szakszervezetek is szolidaritást hirdettek. A sztrájk komoly és nehéz küzdelemmé vált, bevetették a rendőrséget, sebesültek is, halottak is voltak. A harc kimenetele még bizonytalannak tűnt, amikor öt régimódi, fura kis fekete hajóból álló flotta futott be a kikötőbe. A bárkák mindegyike a forradalom egy-egy nagy vezetőjének a nevét viselte, az „odaát” használatos idegen betűkkel. Tatjukon a forradalom zászlaját lengette a szél. A sztrájkoló dokkmunkások lelkesen fogadták őket. Azonnal nekiláttak a kirakodásnak. Több órába telt, mire kide-

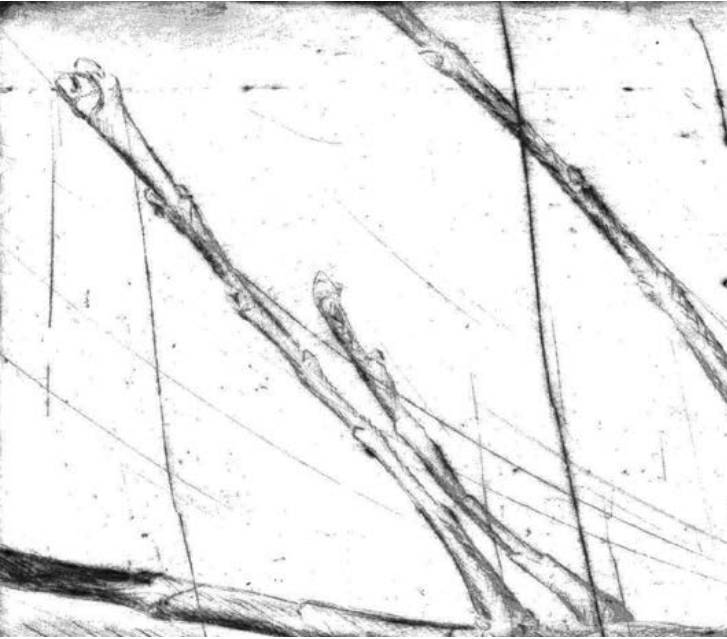
rült, hogy a szállítmányt a zsarnokság birodalma hadiiparának szánták, és Európában ritka nemesércekből állt.

A kikötői alapszervezetben komoly viták robbantak ki, amelyek hamarosan ország-szerte, az egész pártban elterjedtek. A reakciós sajtó gúnnyal és megvetéssel kapta fel az ügyet. A rendőrség, ami egyébként sztrájk-törő rohamcsapatokat vetett be, most semlegesen szemlélődött, és a munkásokra bízta, hogy a furcsa, fekete kis flottát kirakodják-e, vagy sem. A pártvezetés megparancsolta, hogy a sztrájkot függesszék fel, és pakolják ki a szállítmányt. Tárnyilagosan magyarázták és ravaszul indokolták a forradalom hazájának és vezetőinek a szándékait, ám mindez keveseket győzött meg. Az alapszervek kettészakadtak, a régi tagok többsége kilépett. A pártvezetés és a maradék tagság hónapokon keresztül csak árnyéka volt régi önmagának, ám lassacskán, ahogyan az országban egyre nőtt a gazdasági szükséghelyzet, úrrá lett önmagán, és ismét megerősödött.

Azóta két év telt el. Egy másik, déli diktatúra, a főellenség szövetségese rabló- és hódító háborút indított Afrikában. A párt ismét bojkottra szólított fel. Ebben az esetben a visszhang még nagyobb lett, mivel most maguk a kormányok is, a világ szinte összes országában úgy határoztak, hogy az agresszornak, a béke megszegőjének nem szállítanak nyersanyagokat, amelyek felhasználásával háborúzni tudna. Márpedig nyersanyagok, kiváltképp kőolaj nélkül az agresszornak buknia kell. Így állt a helyzet, amikor a fura kis fekete flotta ismét útra kelt. A hajók legnagyobbika annak az embernek a nevét viselte, aki a világháborúban egyedülként szólalt fel a háború ellen, és ezért agyonverték, az árbócokon ismét a forradalom zászlaja lengett, ám a rakodóterületet az agresszornak szánt olajjal pakolták meg. Már csupán egy-napi útra voltak a kikötőtől, a kis Löwy és barátai pedig még mit sem sejtettek az érkezésükről. Rubasov feladata volt, hogy felkészítse őket. Az első napon még semmit nem mondott, csupán tanulmányozta a terepet. A vitára a második nap reggelén került sor, a párt székhelyének nagytermében.

* Arthur Koestler leghíresebb és egyik legjelentősebb regénye a *Sötétség délben*. A regényt németül írta, de a kézirat menekülésük közben elveszett, így minden kiadásnak az angol fordítás lett az alapja. Ám a végleg elveszettnek hitt eredeti, *Rubasov* címet viselő kéziratot 2015-ben – teljesen véletlenül – megtalálta egy Matthias Weßel nevű kasseli doktorandusz a zürichi Zentralbibliothekban. Jelen fordítás az eredeti, német kézirat alapján készült, a teljes regényt új fordításban a Magvető kiadó adja majd ki, a világon elsőként, 2018-ban. (A ford.)

A terem nagy volt, rideg, rendetlen, ugyanolyan érzelemmentesen berendezve, ahogyan a párt bármelyik helyisége a világ akármelyik városában. Ennek oka részben a pénztelenségben, ám nagyobb részben mégis inkább a puritán és életidegen hagyományokban rejlett. A falakat régi választási plakátokkal, jelszavakkal, géppel írt cédulákkal ragasztgatták tele. Az egyik sarokban régi sokszorosítógép porosodott, a másikban ócs-

ka ruhákat halmoztak fel, amelyeket a sztrájkolók családjainak szántak, mellettük elsárgult brosrák és röplapok tornyosultak. A hosszú asztal két szál, bakokra fektetett deszkából állt. Az ablakokat festékekkel mázolták be, mint az új épületeknél szokás. Az asztal fölött a plafonról ernyő nélküli, csupasz villanykörte lógott, mellette ragacos légyapír. A kis növésű Löwy, a kopasz Paul, Bill, a szerkesztő és még három társuk ült körül az asztal.

Rubasov meglehetősen hosszan beszélt. A környezet ismerős volt számára, megszo-
kott rondasága az otthonosság érzésével töltötte el. Ebben a környezetben teljességgel meg volt győződve küldetése hasznosságáról és célszerűségéről, nem is értette már, hogy előző este a kikötői kocsmában miért is támadtak kellemetlen érzései. Tárgyilagosan, de a hangjában nem minden meleg-

ség nélkül magyarázta el, mi is a helyzet valójában, ám jövetele valódi célját egyelőre nem nevezte meg. Az agresszor elleni világméretű bojkott az európai kormányok képmutatása és profitéhsége miatt gyakorlatilag megbukott. Néhányan ugyan a látszat kedvéért még tartják magukat, de a többség immár a látszattal sem törődik. Az agresszornak olajra van szüksége. Ennek a szükségletnek nagy részét mindeddig a forradalom országából fedezték. Ha most beszüntetnék a szállításokat, azonnal más országok ugranának mohón a helyükre, hiszen ezek nem is várnak másra, mint hogy a forradalom országát kiszorítsák a világpiacról. Az efféle romantikus gesztusok csak akadályoznák az építőmunkát odaát, ezzel pedig világszerte kárt okoznának a forradalmi mozgalomnak.

Paul és a három dokkmunkás bólogatott. Lassan járt az eszük, számukra meggyőző volt, amit az „odaátról érkezett elvtárs” mondott, amúgy is elméleti kérdésekről esett szó, amelyek közvetlenül nem érintik őket. Végül is hová akar majd kilyukadni, azt nem értették, föl sem rémlett előttük a kikötőjük felé közeledő fekete flotta képe. Viszont a kis Löwy és a ráncos képű szerkesztő gyors pillantásokat váltott egymással. Rubasov felfigyelt erre. A beszédét szárazabb hangon, immár mindenféle melegség nélkül zárta.

– Tulajdonképpen ez minden, elvtársak, amit elvileg közölni akartam veletek. Odaát elvárják, hogy hajtsátok végre a központ utasításait, és ha a kevésbé érett elvtársakban kételyek vetődnének fel, akkor magyarázzátok el nekik az összefüggéseket. Egyelőre végeztem.

Rövid szünet következett. Rubasov levette a cvikkerét, és rágyújtott. A kis Löwy egykedvűen megjegyezte:

– Köszönjük a beszámolót. Valakinek van esetleg kérdése?

Senki nem jelentkezett. Végül a három dokkmunkás egyike szólalt meg.

– Nincs mit ehhez hozzászólni. Odaát nyilván tudják az elvtársak, mit miért tesznek. Mi itt természetesen továbbra is kiállunk a bojkott mellett. Bízhattok bennünk. Innen aztán semmi nem jut el azokhoz a disznókhöz.

Két kollégája bólogatott. A kopasz Paul pedig mintegy megerősítette:

– Tőlünk aztán nem!

Harcias grimaszt vágott, és tréfából mozgatni kezdte a fülét.

Rubasov egy ideig azt hitte, hogy ellenséges összeesküvéssel került szembe, csak lassacskán fogta fel, hogy a többiek valóban nem értették meg. A kis Löwyre nézett, hogy vajon nem oszlatná-e el a félreértéseket. De a kis Löwy lesütötte a szemét, és hallgatott. Végül ideges grimaszt vágva a szerkesztő szólalt meg:

– Feltétlenül a mi kikötőnkben kell lebonyolítani ezt az üzletet is?

A dokkmunkások értetlenkedve néztek rá, nem tudták, hogy milyen „üzletre” céloz; a ködbe és füstfelhőbe burkolózó, ama bizonyos zászló alatt hajózó s éppen a partjaik felé közeledő fekete flotta képének felidézése még mindig meghaladta a képzelőerejüket. Rubasov azonban fölkészült a kérdésre.

– Földrajzilag is, politikailag is ez a legmegfelelőbb hely. Az áru innen már szárazföldi tranzitszállítmányként megy tovább. Ugyan nincs okunk arra, hogy bármit is titkoljunk, de mégis okosabb kerülni a feltűnést, amiből a reakciós demagógia politikai tőkét kovácsolhatna.

A szerkesztő ismét a kis Löwyre pillantott. A dokkmunkások értetlenül bámulták Rubasovot, szinte látni lehetett, amint a fejükben lassan újtukra indulnak a gondolatok. Hirtelesen Paul szólalt meg, rekedt, megváltozott hangon.

– Tulajdonképpen miről is van itt szó?

Mindenki ránézett. A nyaka kivörösödött, meredt tekintettel bámult Rubasovra. A kis Löwy visszafogottan kérdezte:

– Csak most esett le?

Rubasov végigmérte őket, majd higgadtan hozzáfűzte:

– Elfelejtettem elmondani a részleteket. Kedvező időjárás esetén a Külkereskedelmi Népbiztosság öt teherhajója várhatóan holnap reggel érkezik meg.

Még mindig eltartott néhány másodpercig, amíg mindenki felfogta, miről is van szó. Senki nem szólalt meg. Mindenki Rubasovot

nézte. Végül a kopasz Paul felpattant, földhöz vágta a sapkáját, és elhagyta a helyiséget. Két kollégája utánanézett. Még mindig nem szólt senki egy szót sem. Végül a kis Löwy megköszörülte a torkát, és megtörte a csöndet:

– A referens felsorolta az okokat. Ha odaátról nem szállítanak, majd szállít helyettük valaki más. Kíván valaki még fölszólalni?

Az a dokkmunkás jelentkezett, aki egyszer már megszólalt:

– Ezt a nótát jól ismerjük. Egy sztrájk során mindig akad valaki, aki azt mondja: ha én nem veszem fel a munkát, akkor majd másvalaki megteszi helyettem. Már eleget hallottuk ezt. Így a sztrájktrörök beszélnek.

Megint csönd lett. Jól lehetett hallani, amint Paul odakint bevágja maga mögött az ajtót. A hallgatást most Rubasov törte meg:

– Elvtársak, az építőmunka érdekei odaát most minden más érdeket felülírnak. Érzélességgel nem megyünk semmire. Gondolkodjatok el ezen.

A dokkmunkás fejét felemelve válaszolt:

– Ezen már eleget gondolkodtunk. Eleget hallottunk is erről. Nektek odaát mindenki számára példát kellene mutatnotok. Az egész világ rátok figyel. Szolidaritásról, áldozatról és fegyelemről beszéltek, valójában azonban sztrájktrörésre használjátok a flottátokat.

Ekkor a kis Löwy is megemelte a fejét, sápadt volt, pipájával Rubasov felé szalutált, majd halkán és gyorsan ennyit mondott:

– Amit az elvtárs most mondott, azzal én is egyetértek. Szeretne még valaki hozzászólni? Ha nem, berekesztem az ülést.

Rubasov a mankójára támaszkodva kibicegett a helyiségből. Az események a maguk előre megszabott, megváltoztathatatlan útján mentek tovább. Miközben a kicsi, régi-módi flotta befutott a kikötőbe, Rubasov néhány táviratot váltott az odaát székelő illetékes hatóságokkal. Három nap múlva az illetékesek leváltották és kizárták a pártból a kikötői alapszervezet vezetőit, a párt hivatalos lapja a kis Löwyt pedig agent provocateurnek nevezte. További három nap múlva a kis Löwy felakasztotta magát.

MESÉS Péter fordítása

SZOCKULTIZMUS: EZOTÉRIA AZ ÁLLAMSZOCIA- LIZMUS IDEJÉN

– a szabadnapos antropológus
feljegyzéseiből

1987 decemberében különös per zajlott le Moszkvában. Nyinel Kulagina, a Nagy Honvédó Háborúban megrokkant háromgyermekes anyja és sokszoros nagymama, nem mellesleg két évtizede országosan ismert parafenomén, becsületsértési eljárást indított az igazságügyi minisztérium hivatalos sajtóorgánuma ellen. Januárban a bíróság rágalomnak nyilvánította a „sarlatán” minősítést, és helyreigazításra kötelezte a kiadványt. A felperes keresetének főként a mellette tanúskodó, a képességeit éveken keresztül kutató akadémikusok, orvosok és fizikusok vallomásai alapján adtak helyt. A szakértők egybehangzóan állították, hogy szó sincs mágiáról és misztikumról, csupán néhány szokatlan természeti jelenség, a telekinézis (a tárgyak távmozgatása) és a bioenergia tudományos vizsgálatát végezték el.¹ A közvélemény a peresztrójka és a demokrácia diadalát ünnepelte: egy egyszerű állampolgár pert nyert az egykor mindenható intézménnyel szemben – más szempontok nem vetődtek fel.

¹ *Техника Молодёжи*, 1988/5–7. (http://www.alterall.ru/index.php?option=com_content&task=view&id=99&Itemid=120)

Utólag nem is könnyű elképzelni, hogy az elviekben szilárd dialektikus materialista elveken nyugvó szovjet állam (jelentsen ez bármit is), illetve későbbi csatlósai mennyire élénk érdeklődést tanúsítottak a paranormális jelenségek iránt. Nyilván egyféle egészséges kíváncsiság is mozgathatta őket, nevezetesen hogy hogyan lehetne a természet eddig ismeretlen erőit felhasználni a mindenkori külső (imperialista), illetve belső (ilyen-olyan értelemben deviáns) ellenség felmorzsolására, és erre áldozni is készek voltak a népgazdaság anyagi erőforrásaiból. Másfelől pedig a Sztálin utáni pártvezetők jórészt kellően babonások is voltak, hogy komolyan vegyék az okkult jelenségeket: házi természetgyógyászokat tartottak (Leonyid Brezsnyev egyik bioenergetikusával, Magomedovval interjúztam is 1996-ban), jósokkal konzultáltak (Todor Zsivkov rendszeresen kikérte Vanga, a vak látnokasszony véleményét), és bioenergetikai generátorok kidolgozását támogatták (mint például Gustáv Husák).

Kulagina esete azonban alighanem jól érzékelteti, hogy Szovjet-Oroszország esetében ennél sokkal összetettebb a helyzet. Praktikus okokból itt eltekintek a gyakran szinonimaként is használt *okkult*, *misztikus* és *ezoterikus* fogalmának eszmetörténeti szárazlásától: a leghétköznapibb értelemben használom őket azokra a jelenségekre, amelyek rejtettek vagy csak a beavatottak számára érthetők, és közéjük értem a „parajelenségeket” is. Ennél sokkal fontosabb felvázolni, hogyan viszonyul a szélesebb társadalmi közeg a megmagyarázhatatlan, titkos, rejtélyes, tudományos paradigmán kívüli jelenségekhez. Thomas C. Hamilton CIA-elemző egy 1977-es jelentésében szellemesen megállapítja: az amerikai és a szovjet kutatások között az a jelentős különbség, hogy míg az övéi a jelenségek létezését próbálják bizonyítani a finanszírozóknak, addig az oroszok a gyakorlati alkalmazás módjait keresik.² Vagyis nem az a kérdés, van-e távolbalátás, események előérzete, telekinézis, gondolatátvitel és -olvasás, aura és gyógyító bioenergia, csak arra összponto-

² <https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/NSA-RD-P96X00790R000100010041-2.pdf>

sítunk, mire használjuk. Meggyőzően magabiztos viszonyulás, de mégis mire föl?

A mai értelemben vett okkultizmus – s az ókori és reneszánsz vonatkozások inkább az önmagyarázó legenda részei³ – a felvilágosodást követő modern kor termékének tekinthető, egyfajta kiútnak azok számára, akik az egyházak által képviselt „isteni világrend” összeomlása után, a darwini eszmék uralta világban is a spiritualitást hiányolták az e világi üdvözülést ígérő modern projektekből. Az okkult doktrína minden egyes XIX. századi elágazása – a Blavatsky-féle teozófia, a rózsakeresztesség, templomosság, szabadkőművesség, a különböző jógatanítások, a spiritizmus, később a steineri antropozófia és ezek számtalan alváltozata – egy konkrét isten nélküli isteni lényegre hivatkozott, amelyet minden embernek önmagában kell felfedeznie, fokozatos beavatások révén eljutnia hozzá, vagyis mindenki helyben biztosíthatja magának a megváltást (a lelki halhatatlanságot). Az individuális üdvprojekt, az okkult doktrína minden túlzás nélkül a modern kor legmegátalkodottabb ideológiai lotyója: képes volt gátlástalanul összeadni magát a XIX. század kollektív üdvprojektjeivel – a szocialistával és a nemzetivel –, és ez akkoriban teljesen rendjén valónak tűnt ráadásul. Blavatsky asszony, a Teozófiai Társaság megalapítója például nem csupán rokonszenvezett a szocialistákkal, de az 1870-es években a londoni spiritualista klub adott menedéket a francia szocialistáknak. Az utópista szocialisták elképzelései számos ponton érintkeztek az okkultizmussal, egyik vezetőjük, Annie Besant később Blavatskyt váltotta a teozófusok élén; Marx *Kommunista kiáltványát* az Amerikai Spiritizta Társaság akkori elnöke, Victoria Woodhull adta ki, majd megpróbálta meggyőzni a jeles szerzőt, hogy a spiritiszták és a Nemzetközi Munkásszövetség céljai gyakorlatilag megegyeznek. Másfelől viszont mai szemmel nézve Blavatsky fajközpontú történelemszemléletét súlyosan rasszistának találjuk, s nem véletlen, hogy ebben (is) találtak szellemi táptalajt a

3 Vö. Frances Yates: *The Rosicrucian Enlightenment*. Routledge, London–New York, 2001.

későbbi ariozófusok, akiket Hitler és Alfred Rosenberg oly forrón a keblére ölelt. De mélyen belenyúlnak az okkultizmusba Ernst Haeckel monista vallásának a gyökerei is, amely korának jelentős személyiségeit vonzotta be, még ha nem mindenki azonosult is a rasszista hittételekkel.

Bernice Glatzer Rosenthal amerikai történész a fentieken túl meggyőzően mutatja be, hogy az 1917 előtti orosz kultúra szinte minden releváns szereplője – Gyagilevtől Bergyajevig és Hlebnjikovtól Malevicsig – valamilyen szinten kapcsolatban állt okkult szerveződésekkel, de legalábbis kimutatható a műveikben a hatásuk.⁴ Nehéz lenne megcáfolni az állítását, miszerint a bolsevista hatalomátvételt megelőző években az egész orosz kultúrát és közgondolkodást teljes mértékben áthatotta az okkult eszmeiség, de igazából nehéz megmondani, mennyire van szó egymásba fonódó gondolati mintázatokról és művészi motívumokról, vagy mennyire inkább Gurdjieff, Uszpenszkij, Steiner és más aktuális próféták direkt hatásáról. Tény, hogy ezek a motívumok az orosz művészetben mind a mai napig visszaköszönnék, ám bátor az alkotók ideológiai elkötelezettsége talán nem annyira egyértelmű, mint amennyire a szerző sejteti. Ráadásul az okkultizmus – már említett könnyűvérűségéből adódóan – rendkívül könnyen alkalmazkodik a helyi viszonyokhoz (nemzeti sajátosságokat ölt, mint például Nyikolaj Rerih festő és teoretikus esetében), valamint akkor és ott érvényesül a legjobban, ahol a legnagyobb a zűrzavar, minden régi szabály érvényét veszíti, az új pedig még nem szilárdult meg, azaz ahol – Émile Durkheimmel szólva – eluralkodik az anómia.

Oroszországban a klasszikus tudományos paradigma 1875-ben még ellenállt az okkultizmus nyomásának: ekkor hozták létre a Szentpétervári Egyetemen a médiumkutató bizottságot, amelynek az élére Dmitrij Mengyelejevét hívják meg. A grémium több tag-

4 Bernice Glatzer Rosenthal: „Bevezetés”. In uő szerk.: *Az okkult az orosz és a szovjet kultúrában*. Európa, Budapest, 2004. 5–63. o. Fordították: Soproni András, Szabó Mária, Szilágyi Mihály, Teller Katalin, Vári Erzsébet

jának ellenvéleményét legyűrve, a vegyész kimondta, hogy a spiritizmus humbug. Alig telt el tíz év, és 1885-ben V. Behtyerev megalapította az első telepátiára szakosodott kísérleti pszichológiai laboratóriumot, majd alig négy évre rá Julian Ochorowicz, a lembergi egyetem filozófia-, pszichológia- és élettanprofesszora is előadta a gondolatátvitel elektroindukciós elméletét. A szovjet tudományos társadalom ezt követően a mágneses (1919–1922, Kazsinszkij), pár évtizeddel később pedig a rádióhullám-elméletet (1977–1980, Gulajev–Kobzarev) is elfogadta mérvadó diskurzusnak. Eközben Freud még a századforduló előtt feladta a telepátikus jelenségek vizsgálatát, mert kezelhetetlennek találta mindazt, ami nyelvileg megközelíthetetlen. Ez egészen más irányba terelte a tudományos gondolkodást.

Időközben megszületett az orosz természettudomány filozófiai alapvetése, amihez a nem kis mértékben okkult elvekből táplálkozó Nyikolaj Fjodorov és Vlagyimir Szolovjov adták meg az alaphangot. Erre azután ráépült az orosz „kozmozizmus” tudományos gondolkodása, amelyet Ciolkovszkij, az orosz űrkutatás atyja, Vlagyimir Vernadszkij, a nooszféra, vagyis a bioszférát – szerinte – felváltó „értelmi szféra” fogalmának kidolgozója és Cszisevszkij, a kozmikus sugárzás kutatója képviselt. Az ő holisztikus elméleti „értelmezési keretük” szerint az emberi értelemnek kell elfoglalnia a vezető helyet az univerzumban, s aktívan és felelősen részt kell vennie annak evolúciós folyamataiban. A magasabb, „planetáris” tudat azzal érhető el, ha az emberiség „értelmes élő anyaggá” lényegül, és az egyetemes erkölcsnek rendeli alá magát. Ha ez nem érthető, nem baj: valójában az „új ember” létrejöttéről, a misztikus transzformáció és a Nietzschétől átértelmezett „emberebb ember” felemelkedéséről beszélnek. Ugyanakkor ezek a tudósok valóban komoly eredményeket értek el a maguk területén – ám egyben múlhatatlan érdemeket szereztek azon a téren is, hogy a szovjet tudományosság nyelvét azóta se nagyon tudják követni Nyugaton. Emellett persze hitték és vallották a telepátia és a többi parajelenség

valóságosságát; Ciolkovszkij egyenesen kijelentette, hogy „kétség nem férhet hozzájuk”.

Ezzel az idézettel indul Leonyid Vasziljev *Gondolatok átvittele a távolba. Egy élettankutató feljegyzései* című kötete,⁵ amelyet már a harmincas években megírt, de csak a hatvanas években jelenhetett meg. A kettő között csodával határos módon megúsza a munkatörténetét, még kutatható is. Előtte kortársai vagy inkább mesterei, Behtyerev, Ivanov-Szomlenszkij vagy Kazsinszkij és sokan mások koruk legfajszínűsőbb tudósai közül teljes mellszélességgel kutatták a természetfeletti energiákat, és, bármilyen hihetetlen, komoly eredményekre jutottak. Csakhogy erről alig tudunk valamit, mivel az állambiztonság azóta sem oldotta fel az adatok titkosítását. Ezt Serge Kernbach állítja, aki – főleg közvetett információk alapján – arra a következtetésre jutott, hogy a szovjetunióbeli „nem konvencionális kutatások” – ahogyan ő nevezi – három korszakban zajlottak: 1917-től 1937-ig, 1955-től 1980-ig és 1980-tól 2003-ig.⁶ A legfőbb kérdés mindvégig az volt, hogyan lehet az emberi agyból nagy távolságokra eljuttatni a jeleket (vagyis miképpen működtethető kvázi a telepátia), milyen természetű az emberi testből sugárzó energia (azaz a bioenergia), illetve hogyan lehetne ezeket nem emberi forrásból előállítani.

Az 1917 előtti állapothoz képest történtek változások. A laboratóriumok állami pénzből működtek, és a mindenkori állambiztonság felügyelte őket. Az első periódusban a műszaki elektronikai kutatásokat Moszkvában végezték, a biológiai és agykutatás pedig Leningrádban maradt. A két intézmény gyakorlatilag nem ismerte egymás eredményeit. Mármint a tényleges eredményeket, hiszen a szálak magas rangú hadfiaknál értek össze. Hogy mire mentek vele, az feltehetően sohasem derül ki, de gyaníthatóan nem sokra. A második időszak legnagyobb mítosza az 1973-ban Novoszibirszkben felállított, akkumulált bioenergiával működő *Radioszon* („rádióáram”) elnevezésű berendezésről szólt,

5 Леонид Леонидович Васильев: *Внушение на расстоянии: Заметки физиолога*. Госполитиздат, Москва, 1962.

6 <http://www.unconv-science.org/pdf/e1/kernbach2-en.pdf>

amellyel egy szempillantás alatt sikerült álomba szenderíteni egy ötvenöt kilométerre fekvő, száz négyzetkilométer területű város teljes lakosságát. Számos forrás utal rá, hogy ebben az időszakban a szolgálatok lasszóval vadászták a szibériai sámánokat és közép-ázsiai javasembereket, akiknek az asztárltestét megpróbálták beidomítani arra, hogy láttelepet készítsen a távolból az ellenséges bázisokról: ez KGB-gazdaságos megoldásnak tűnt a körülményes és kockázatos ügynökösdi helyett. Mivel ezeket az akciókat nem lehetett teljesen elhallgatni a nyilvánosság előtt, a hatalom a jól bevált maszatos kettős beszédet alkalmazta: a pszichológiai hadviselésre szolgáló „komoly” kísérleteket a hadügy alá rendelte és titkosította (majd dezinformálta róluk a külföldi hírszerzőket), a fiziológiai-fizikai kísérleteket pedig az akadémiai intézetekre bízta, a kutatók publikáltak (Vasziljev könyve Nyugaton is konkrétan alapműnek számított), jártak a nemzetközi parapszichológiai konferenciákra, nyilvános vitákat gerjesztettek a sajtóban – hol bejelentve a telepátia végső megfejtését, hol letagadva az egész jelenséget, de mindig a megfelelő mederben tartva a tájékoztatást. Szó is volt róla, meg nem is, fő, hogy lehetett rágni a gittet: ilyen eset volt a bevezetésben említett Kulagina-ügy, ahol a hatalom épp elkalkulálta magát egy pillanatra, de a show ettől még nem állt meg.

A hírszerzős műbalhéra az USA is beindult, és megfinanszírozta az úgynevezett *Sungate* programot (ennek a paródiáját láthattuk a *Kecskebűvölők* című filmben),⁷ amelynek keretében parafenomén harcosokat képeztek ki. A játszma tehát sokkal inkább arról szólt, hogy a fenyegetésre hivatkozva melyik fél tud nagyobb költségvetést kicsikarni a kormányától a programok folytatására. Az 1977-es CIA-jelentés szerint a Szovjetunió tizenegy kisebb-nagyobb – tíz és ötszáz fő közötti kutatót foglalkoztató – intézetének összefordítását ebben az időszakban félmilliárd rubelre becsülik. 2003-ban az akadémia nyomására megszüntették az intézetek támoga-

tását, 2004-ben pedig a Kreml természetgyógyászait is szélnek eresztették.⁸

Sommásan fogalmazva tehát a rezsim tudományos-materialista elkötelezettségéből meglehetősen kilógó parakutatásokat részben az orosz természettudományi diskurzus sajátosan eltérő felütése és a szovjethatalom világuralmi ácsingózása tartotta életben. De mindez csak a bulvár: a vélt rejtélyek, megvalósulatlan scenáriók és titkosszolgálati játszmák története; nem is véletlen, hogy az erről szóló raklapnyi „szakirodalomból” alig három-négy szöveg érdemel némi hitelt. A tényleges dráma másik szinten zajlott: ez a történet félresiklott sorsokról, szabadságról és rengeteg halálról szól. A csélcsap okkultizmus, amely megpróbálta magát befészkelni minden ideológia ágyába, illetve minden művész és természettudós agyába, itt is központi szerepet játszik – ám ezúttal nem céltudatosan megvalósítandó projektet takart, hanem csupán hívószó volt a szabadabb élet illúziójához.

*

Az 1917-es hatalomátvétel után a nagyvárosokban működő „titkos társaságok” – ezoterikus és spiritiszta körök, szabadkőművesek és rózsakeresztesek, templomosok és martinisták – úgy működtek tovább, mintha mi sem történt volna: gyarapították a tagságukat, éltek a páholyéletet, oktattak, perlekedtek egymással, osztódtak rendületlenül. Borisz Asztromov, az ismert színész, a leningrádi ezoterikus színtér egyik központi figurája még 1922-ben is új páholyt alapított, mert nehezen jött ki a tudós és közéleti szereplő testvérekkel, így színházi kollégáival és más művészekkel újabb hálózatot kezdett el építeni Orosz Autonóm Szabadkőművesek néven. Utólag nehéz eldönteni, miben reménykedett ez a több száz, esetleg ezer értelmiségi a szovjethatalom hajnalán. Nyilván egészen más film pörgött a szemük előtt, mint ami a valóságban történt, ugyanis úgy gondolták, hogy a társaság titkos jellege meg-

⁷ Eredeti címén *The Men Who Stare at Goats*; rendezte: Grant Heslov (2009).

⁸ Светлана Кузина: „Кремлевских экстрасенсов отправили в отставку”. *Комсомольская правда*, 5 Января 2005.

védi őket az állambiztonságiak zaklatásaitól. Asztromov ráadásul felajánlotta szolgálatait az NKVD-nek, több testvérét is beszervezte besúgónak, mivel elképzelése szerint a szabadkőművességet be kellett csatornázni a szovjethatalomba.⁹ „A szovjethatalom már átvette a szabadkőműves jelképeket: az ötágú csillagot, a sarlót és kalapácsot[...] (...) [A] kommunizmus céljai nagy vonalakban egybeesnek az orosz szabadkőművesség törekvéseivel” – írja, majd elővezeti, hogy a Kominternt a szabadkőművesség mintájára kell átalakítani, hogy ne legyen többé tüske a nyugati nagyhatalmak szemében, ugyanakkor hatékonyan tudjon tovább működni.¹⁰ Nemes elképzelés, talán csak az sántít, hogy ezeket már 1926-ban írta le egy Sztálinhoz címzett levélben, amikor a többi testvérrel együtt előzetesben ül a Lubjankán. Időközben ugyanis lecserélték az állambiztonság vezetőit, és az új garnitúra már nem elégedett meg a pusztá megfigyelésükkel. Asztromovot hosszú évekre lecsukták, száműzték, majd 1940 után, egy újabb repressziós hullámban haláláig munkatáborba zárták.

A moszkvai okkultistákat is hamar utolérte a végzetük: 1928-ban szinte kivétel nélkül letartóztatták mindenkit, aki valamilyen szinten kapcsolódott hozzájuk, hiába működtek a legszigorúbb konspirációban. Talán nem meglepő, hogy az egyik küldetésük az volt, hogy a többi szakterületen tevékenykedő tudósokkal együtt segítsék az akadémia moszkvai agykutató intézetében folyó gondolatátviteli és telekinetikus kutatásokat.¹¹ A harmincas évek végére már egyetlen „titkos társaság” sem működött, a történetüket részletesen feldolgozó és a vizsgálati jegyzőkönyveket nyilvánosságra hozó történész, Alekszandr Nyikityin megállapítása szerint a negyvenes évek elejére minden érintett az egymást követő terrorhullámok áldozatául esett. 1938-ra ugyanerre a sorsra jutottak a moszkvai misztikus anarchisták is, akik a moszkvai Kropotkin-emplékház védelmét él-

vezve küzdöttek a saját eszmetársaik ellen, így mikor a felszámolásukra került a sor, az NKVD-nek szinte alig maradt dolga.

Ez a sajátosan orosz okkult-forradalmi hibrid egy Apollon Karelin nevű teoretikus tevékenysége nyomán terjedt el és vált népszerűvé, sőt egy időben dominánssá a Kropotkin-ház berkeiben. Karelin új etika elfogadását tartotta szükségesnek ahhoz, hogy az anarchizmus személyiségfelszabadító társadalmi céljai megvalósulhassanak, ehhez az új etikához pedig a belső önmegismerésen („a belső ember felépítésén”) keresztül vezet az út, hisz az nyilvánvalóvá vált, hogy a megvalósult forradalom nem a felszabadulást, hanem a legszörnyűbb ösztönök elszabadulását hozta el. A szálak itt újra összeérnek: Nyikityin a kihallgatási jegyzőkönyvek alapján meggyőzően rekonstruálja a templomosok (az ún. Fény Rendje) és az anarchisták közötti személyi és ideológiai kapcsolódást. 1930 nyarán azonban a lovagokat letartóztatták: harminc ember – kivétel nélkül értelmiségiek és egyetemisták – szinte egytől egyig azt vallották, hogy a jó és a fény diadaláért küzdöttek a sötétség erői ellen, s a kor tudományos eredményeit akarták ötvözni az évszázados tudással.¹² Naiv, jóhiszemű, elkötelezett emberek – talán sohasem tudjuk meg, hányan tértek vissza közülük.

*

Ha szokatlanul hangzik is, de a szovjethatalom és az okkultizmus igen bonyolult viszonyára Tarkovszkij filmjeiben találjuk a legszebb metaforákat, nyilván jócskán áttételesen: a papa hazatérése a *Tükörben* (a tömeges repressziók vége), a dadogós kisfiú meggyógyulása és a határvonal átlépése az *Iván gyerekkorában*, a telekinézis-jelenet a *Sztalker* végén – ez mind halvány és, lássuk be, naiv utalás az orosz értelmiség eszmélésére, a spiritalitás, az önismeret, a „belső ember” felépülése iránti igény visszatérésére. A dráma utolsó fejezetét, a Tarkovszkij vizionálta „eszmélés” hétköznapijait Vladiszlav Le-

⁹ А. Л. Никитин: *Мистики, розенкрейцеры и тамплиеры в советской России*. Аграф, Москва, 2000. 19. о.

¹⁰ http://www.hrono.ru/biograf/bio_a/astromov.html

¹¹ А. Л. Никитин: i. m. uo.

¹² Uo. 50. о.

begyko pszichológus dolgozta föl *Az orosz szanjásza krónikája (Fejezetek az orosz misztikusok életéből az 1960-as évektől 1990-ig)* című interjúkötetében.¹³ A szanjásza eredetileg a hinduizmus legmagasabb tudatállapota, egyben ugyanakkor azoknak az elnevezése is, akik kivonulnak a hétköznapiokból, lemondanak a földi hívságokról, és a szellemnek élnek. A szerző ezt a fantázianevet használja arra a laza hálózatra, amely a hatvanas évek végén kezdett el kiépülni. Olyan emberek alkották, akik – kihasználva a terror lazulását – elfordultak a szovjet társadalomtól, és önismereti-önépítő kísérletezésekbe kezdtek (mindenki a maga módján, házilagos eszközökkel és az éppen hozzáférhető irodalom alapján). Pár tucatnyi emberről volt szó, akik a táborokból akkoriban szabaduló egykori misztikusok, teozófusok és okkultisták megmentett könyveit kezdték el olvasgatni: Carlos Castanedát, Gurdjieffet, Uszpenszkijt, Rerihet. Találkoztak is velük, majd kisebb tanítványi csoportokat gyűjtöttek maguk köré, s elutaztak az ország félreeső részeibe meditálni, illetve egy párhuzamos valóságban találni meg az igazi énjüket. Ennek a misztikus *underground*nak a főbb szereplői alapállásban deviáns, labilis lelkiállapotú, nemritkán suttyó figurák voltak, akik hol a terapeuta, hol pedig a kezelt pozíciójában tűntek fel; a szerző maga is páciensből küzdött föl magát pszichológussá. Az interjúkat, jobban mondva a beszélgetések szó szerinti jegyzőkönyvét olvasva semmi olyan nem derül ki róluk, amit ők valójában elértek vagy teljesítettek volna. Elszenvedtek kisebb-nagyobb üldöztetéseket, kényszergyógykezeléseket, nagy részüket megroppantotta a drog és a vodka (az orosz „new age”, a jelek szerint, nemigen válogatott az eszközökben), de máig is egytől egyig hirdetik a maguk ígését, amelyet a világtól elzárva, töredékes ismeretekből, főleg belső forrásokra támaszkodva fogalmaztak meg. A szanjászában folytatódtak vagy keltek új életre a XX. század elejének okkultista mozgalmak, de a sztálini rettenet utáni anómiás időszak spirituális keresői

13 Владислав Лебедев: *Хроники российской Саньясы. Тема, Москва, 1999.*

már semmilyen társadalommegváltó projektre nem akarták rákapcsolni az okkult eszméket, és semmilyen szervezeti-intézményi formát nem alakítottak ki maguknak: a misztikus szamizdat tanulmányozása, az önfejlesztő jóga, a súlyos drogos tripek csak tüneteinek voltak annak a lassú eszmélésnek, mely a korai Tarkovszkijnek is alapelménye volt.

A szockultizmus teljes történetét még nem írták meg, sőt az a különös, hogy az „állami” és a „privát” ezotériát feldolgozó szerzők egyáltalán nem reflektálnak egymás felfedezéseire. Holott nyilvánvaló, hogy ez a léha „kis narratíva” mindvégig jelen volt a modern projekten, a „nagy narratíván” belül, változtatta színét és formáját, csapódott jobbra és balra, hol rabságot vagy szabadságot, hol megélhetést vagy illúziókat adott azoknak, akik kapcsolatba kerültek vele, de kétséget kizáróan létezett, mint ahogyan létezik ma is, valahogy úgy, amint Umberto Eco megjósolta *A Foucault-ingában*, illetve – hogy ne menjünk ennyire messzire – Horváth Viktor elképzelte *Kis reccs* című regényében: a transzcendens átköltözött a cybertérbe (aminek a misztikus analógiája az *akasa*), a telepátiát kiszorította az e-kommunikáció, a pszichológiai hadviselés átadta a helyét a hackelésnek és a netes dezinformációnak, a titkos társaságok zárt csoportokká alakultak a közösségi oldalakon, az *adeptusok* pedig hívek helyett új felhasználókat toboroznak az alkalmazásaikhoz. Kár lenne azonban az államszocializmuson átmosott okkult doktrínát eltemetni a kábelek és szerverek világában: máig fel-felüti fejét az „orosz eszmében”, a Dugin-féle új orosz birodalmi ideológiában, sőt akár hazai megfelelője, Bogár László eszmefuttatásaiban vagy politikai vezetőink aktuális retorikájában.¹⁴ A klasszikus, projektalapú okkultizmus tehát a legfrissebb anómiában is megtalálja, kivel bútorozhat össze.

14 Pl. Orbán Viktor 2016. március 15-i beszédében – államszocialista előképeihez hasonlóan – a jó és a gonosz örökös harcának kontextusában értelmezi a saját országlását (<https://www.youtube.com/watch?v=eOOerc7dCA8>).

APA ÉS FIA

I.

Többféle „apák és fiúk” van, s valahogy mindegyikkel kapcsolatban vagyok.

Az első és irányadó Turgenyev regénye, amely számos értelmezés mellett valószínűleg és végső soron a szeretetről szól, s arról, hogy a korok eszméi közötti törést végül mégis apák és fiúk hidalhatják át, amikor olykor-olykor sikerül a két partról elindulva, valahol a háborgó idő fölött találkozniuk.

Kevésbé ismert, ám annál tanulságosabb Kornitzer Béla interjúsorozata. A magyar *Apák és fiúk* 1940-ben jelent meg, és valószínűleg megmentette szerzője életét. Az elsősorban, de nem kizárólag főnemesi, nemesi családok ifjabb tagjaival készült beszélgetések szerkesztett változatában a kérdezetek apa-fia kapcsolatokról nyilatkoznak, olykor neobarokkos túlcsoportulással. Dr. vitéz József Ferenc főherceg ő királyi fensége írja az ajánlást, valamint dr. Sipöcz Jenő, Budapest székesfőváros volt főpolgármestere a bevezetőt. Elsőként maga Horthy Miklós fest képet apjáról, vitéz nagybányai Horthy Istvánról. Mindez pedig vélhetőleg jót tett a szerző menlevelének. Ahogy azonban a világnak ezen az alsó fertályán ez lenni szokott, a szerzőt a túlélés gyanúba keverte. Még az utolsó pillanatban, 1947-ben Amerikába megy, ahol rövidesen, 1952-ben kiadja az *Amerikai apák és fiúkat*, majd öt amerikai elnökkel ismétli meg ugyanazt a családi interjút (Truman,

Eisenhower, Kennedy, Johnson és Nixon), amit még Magyarországon.

Kornitzer a magyar és amerikai változatban egyaránt elfogadja interjúalanyainak inkább apologetikus viszonyát apjuk iránt, és jól mondja dr. Sipöcz, így ez bizony korántsem Turgenyev. Kornitzer egyetlen mondatral sejteti, hogy a viszony egyáltalán nem olyan egyszerű, ahogy azt a fiak, a társadalmi elvárások okán, láttatni akarják: „Ám a kellemes és az előnyös motívumokban, amelyek uralkodni látszanak a nagy ember fiának életében, tárgyilagos szemlélet folytán okvetlenül meg kell látnunk a születési előnynek az árnyoldalait, a hátrányait is. Azt, hogy az apa, az egyéniség, a nagy név tekintélye sokszor ólomsúlyként nehezedik a közvetlen melléje állított fiára. A magasba szökkenő sudár tölgy mellett nehéz feladat magasnak látszani” – írja a magyar zsidó, később amerikai újságíró, Kornitzer Béla, akinek nincs Wikipédia-szócikke.

A harmadik „apák és fiúk” már egész közelről érint, jóllehet meg voltam kissé sértődve, hogy édesapámat és engem név szerint nem említett. Grezsa Ferenc pszichiáter és önnön foglalkozásának esettanulmánya a *Magyar Fórum*ban 1990. március 31-én, Csurka István hungarista hangján valami olyasmit üvöltött bele a médiatérbe, hogy a volt bolsevikok és kommunisták leszármazottai zsidó hazaárulók (így valahogy, már amennyiben egy üvöltést érteni lehet), hiszen az SZDSZ vezetői – mások tehát már definíció szerint sem lehetnek. Jóval később („Bármi-kor bejöhet”, 2007. szeptember 7.) aztán egy névtelen szerkesztőségi cikkben a *Demokrata* című folyóirat folytatta, szépen kiegészítette Grezsa elmefutását, és megkésett „elégtételt” szolgáltatott Bretter Györgynek, a „foxi-ma-xi” „»filozófusnak«” (filozófus idézőjelben!), amikor „vérgőzös leninistaként” Heller Ágnes, Vajda Mihály, Fehér Ferenc, Bence György, Tamás Gáspár Miklós társaságában emlegeti.

Annyi igazság szorult a gyűlöletbeszédbe, hogy Bretter Györgyöt egy személyben valóban a Lukács-tanítványok, vagyis a Budapesti Iskola valamiféle leágazásának tekinthetjük: erről alább még lesz szó.

II.

Napra pontosan emlékszem politikai születésem pillanatára. 1968. augusztus 23. volt, és én alig múltam tízéves. Ahogy szokott, megrekedt a súlyos meleg a Hargita aljában. A nyarat ezúttal is Zsögödön, a családi házban töltöttük. Ebből a házból indult el – ebben az évben – Urszuly István gyászmenete is, ami az egyik legszebb magyar esszét ihlette. Édesapám írta, a címe *Temetés Zsögödön* (1969-ben jelent meg). Azon az augusztusi délutánon édesapám gondterhelt volt, mégis sétálni vitt az Olt partjára. Szerettem vele sétálni, Kolozsváron is, mikor a bélyeggyűjtő klubba mentünk kézen fogva, minden vasárnap dél előtt, miközben ő „bizgette” a kisujjamat.

Most azonban semmi ilyesmiről nem lehetett szó – éreztem már, hogy itt nem önfeledt vasárnapi sétára indultunk.

Leértünk a folyópartra, ami ezen a helyen inkább még csak patakpart volt. Az Olt itt nem hömpölyög olyan szélesen, mint Nicolae Ceaușescu szűkebb pátriájában, Olténiában, ahová évtizedek múltán vetődtem el, ekkor azonban még távoli, mitikus ködbe burkolózott a számomra. A mondat, ami ott és akkor elhangzott, örökre rögzült bennem, mint méröldkő egy olyan úton, amelynek kanyargását akkor nyilván még csak nem is sejtettem. „Fiam – hangzott a komor szó –, lehet, hogy háborúba kell mennem.”

A mondat értelmét fölfogtam, de a magyarázatát csak sok-sok évvel később leltem meg.

1968. augusztus 22-én éjfélkor a Varsói Szerződés csapatai átlépték a csehszlovák határt, hogy letörjék a prágai tavaszt, a létező szocializmus humanizálásának utóbb illúzióknak bizonyult kísérletét. Köztudomású, hogy Románia nem csatlakozott a bevonuló csapatokhoz. Ceaușescu ekkor a Szovjetunióval való nyílt szembenállását demonstrálta, és evvel elnyerte a nyugati hatalmak szimpátiáját – amelyek a szovjet blokk bomlásának kezdetét vélték fölfedezni az ellenállásban –, mindezt pedig úgy, hogy közben szert tett a közvélemény széles körben osztott jóváhagyására is. Ceaușescu maga is aktívan dolgozott azon, hogy megnyerje magának a legkü-

lönfélébb társadalmi csoportokat, és a hatvanas évek legvégén, 1970-ben a magyar kisebbség is számos kulturális intézményhez jutott (egyebek mellett *A Hét* című folyóirat indult el ekkor, ahol később Baróti Pál, édesapám bátyja is dolgozni fog).

Ha valaki viszont szeretné valamivel részletesebben megismerni ezt a korszakot, Tamás Gáspár Miklós írását ajánlom a figyelmébe.¹ TGM cikke teljesen véletlenül és kísértetiesen cseng egybe írással, már csak azért is, mert a 70-es évek romániai magyar értelmiségének – nem nacionalista alapú – emancipációs kísérletét Bretter Györgyhez, vagyis az édesapámhoz köti – teljes joggal. „Magyarok lesztek, ha szabadok vagytok”, idézi föl Bretter ajánlatát TGM. Tehát, azt hiszem, még gyerekfejjel is jól értettem az apai törekvést, amit a magam módján később folytatni igyekeztem.

Amikor azonban édesapám ott, az Olt partján, a közelgő háborút emlegette, akkor nem a kétségbeesés beszélt belőle, jöllehet nem emlékszem, hogy különösebben lelkes lett volna..

Azt sem hiszem, hogy kommunista elkötelezettség hajtotta abban, hogy vállalja a rá eső felelősséget.

1968 áprilisában, pár hónappal az emlegetett séta előtt, éppen befejezett egy rövid kis írást a francia kommunista Louis Althusser-ről (ez aztán az *Itt és Mást* című posztumusz kötetében jelent meg).² Ez nem apologetikus, hanem igen kritikus írás, amely a korabeli marxista zsargont is számos helyen odahagyja. Fordulati feljegyzésnek nevezhető, ami pontosan jelzi, hogy szerzőjét mi fogja a közeljövőben foglalkoztatni.

Althusser – mondja Bretter György – abban téved, hogy a történelmi időt előre meghatározott medernek fogja föl, amelyben nincs helye semmiféle szubjektivitásnak. Az én, az egyediség, de még a közösséggé összekapcsolódó egyedek sem tesznek egyebet, mint végrehajtják a történelmi idő akaratát, s vol-

1 „Magyarnak lenni Romániában”. *Transindex*, 2014. július 4. (<http://tgm.transindex.ro/?cikk=1250>).

2 „Néhány észrevétel Althusser elméleti felfogásáról”, in i. m. *Kritérion*, Bukarest, 1979.

takeppen nem is léteznek, legalábbis a tudományos vizsgálódás (ami itt a történelmi materializmust jelenti) számára. A filozófia viszont törődik valamelyest a szubjektivitással, illetve az egyénnel, amikor az egyén politikai tevékenységével foglalkozik. „A filozófiában szubjektívizálódik a tudományban megmerevített társadalmi élet, és ami elveszett a révnél, megtérül a vámnál: a *homo politicus* valahonnan kívülről, de megfigyelheti a *homo practicus*t, amint éppen átszűri magán, vagy inkább átereszt magán az objektív folyamatokat” – mondja nem kevés szarkazmussal Bretter, miközben félreérthetetlenül – és a kor nyelvéhez viszonyítva még meglehetősen világosan is – kijelöli saját filozófiájának nyomvonalát. Filozófiájában az egyén, a szubjektivitás és végső soron a *homo politicus* leírása a célja. Althusser „elméleti antihumanizmusával” szemben „filozófiai humanizmusra” törekszik.

Bretter György számára teljesen természetes volt hát, hogy ne zárkózzék el a politikától, egy olyan korban, amikor annak művelésére csak ideológiailag fölkent kegyeltek kaphattak engedélyt, ugyanakkor nyilván soha nem juthatott el a politikáig, legföljebb a prepolitikai erkölcsi dilemmáig.

Attitűdjét egy hosszabb, eddig ismeretlen írásával szeretném megvilágítani, amely a műfaja szerint politikai kroki, stílusa pedig hamisítatlanul Bretter György-i, élvezete pedig eddig csak az állambiztonsági tiszteknek adatott meg.

III.

1977. május 21-én hagyták jóvá Bretter György informatív követésének dossziéját (*Dosar de Urmărire Informațională* – D. U. I.). A dosszié egy olyan dokumentummal indul, amelyik még a megnyitás előttről, 1976. július 15-ről származik. Ez a dokumentum Bretter György saját kezű följegyzése egy határincidensről, ami vele és családjával esett meg tíz nappal korábban, július 5-én. Érvényes útlevelek birtokában nem engedtek be minket Magyarországra, és édesapám tíz nappal később újra útlevéért folyamodott, előtte azonban be

kellett számolnia, hogy mi történt, miért nem utazott el korábban.³

„Alulírott Bretter György, a Gheorghe Dima Zenekonzervatórium adjunktusa a következő eseményről számolok be: július 5-én Csehszlovákiára és Magyarországra érvényes útlevel birtokában átkeltünk a román határon, miután a magyar határőr megállított bennünket, aki a következőket mondta:

- Beszél magyarul?
- Igen – válaszoltam.
- Bretter György?
- Igen – válaszoltam.

Ezek után hosszan nézte az útlevelet, és távozott vele. Vártam úgy háromnegyed órát, miközben a román vámosok és határőrök folyton kérdezték, »mi történt?«, »miért nem engedik, hogy átmenjenek?«.

Miután eltelt ez az idő, megkérdeztem az említett határőrt:

- Miért nem adja vissza az útlevelet?
- Nem adjuk, mert majd az őrnagy úr adja vissza, mert nem léphetnek Magyarország területére.

Teljesen megrökönyödtem, és megkérdeztem:

- Miért nem?
- Erre nem válaszolok – mondta, és távozott.

Ekkor megjelent egy őrnagy, és azt mondta: »Megpróbálom mindenképpen tisztázni az esetet, és legalább egy Csehszlovákiára érvényes tranzitvízumot szerezni.« Két óra múlva, állítása szerint, miután felvette a kapcsolatot a Belügyminisztériummal, azt mondta, hogy ez nem sikerült.

Miután hazatértem, és a szabályoknak

³ Az alábbiakban a Bretter György által kézzel írt szöveget közlöm, amelyet magam fordítottam magyarra.

megfelelően leadtam az útlevelemet a rendőrségen, sokat elmélkedtem a számomra nagyon megalázó ügyön, annál is inkább, mert édesanyám Debrecenben várt, hogy újra találkozzunk. A legfantasztikusabb magyarázatok kergették egymást a fejemben, folyton csak megpróbáltam megérteni az esetet. Két hipotézisre gondoltam.

1974-es magyarországi tartózkodásom alkalmával sürgősséggel kórházba utaltak, hogy veseműtétet hajtsanak végre rajtam, ami a jobb vesém eltávolítását jelentette, s amit elfogadtam. A műtét után megjelent egy Nagy nevű ember, aki nem tűnt túlságosan betegnek, és aki azt állította, hogy a Belügyminisztériumban dolgozik. Állandóan körülöttem forgolódott, és amennyire állapotom engedte, még beszélgettem is vele. Megemlítettem neki, hogy nem értek egyet avval, hogy egyes barátaimat nemrég eltávolították állasukból.

És ezzel áttérek a másik hipotézisre. Ezeknek a barátaimnak – a Lukács-iskola, vagy ahogy nevezik őket, a Budapesti Iskola – 1968-ban konfliktusuk támadt a hatóságokkal, minthogy nem értettek egyet a csehszlovákiai bevonulással. Akkor kirúgták őket a pártból. A következő években kifejtették azon véleményüket, hogy a magyarországi szocializmusnak új utakat kell találnia, s amikor észrevették, hogy az »új gazdasági mechanizmus« meg fog bukni, mert a magyar gazdaság túlságosan szovjet függőségbe került, az önálló út fontosságát hangsúlyozták. Több könyvet megjelentettek, amelyek Marx szocializmusról és kommunizmusról alkotott véleményét magyarázták. Az »új gazdasági mechanizmus« bukása után őket is »lefejezték«. Én, aki barátságot ápoltam ezekkel a gondolkodókkal, és könyveikről recenziókat írtam, leveleztem velük, ráadásul a Kriterionnál Lukács György írásaiból szerkesztettem kötetet, amit visszautasítottak az általam írt bevezető miatt, és aki nem változtattam meg véleményemet erről az esetről, azt hittem, ez volt az oka annak, hogy nem engedtek be Magyarországra.

Mindez azonban fantazmagóriának bizonyult. Édesanyám meghallgatást kért a ma-

gyar Külügyminisztériumban, leírta a helyzetet, és miután másnapra visszahívták, azt mondták neki, hogy a minisztérium sajnálja az esetet, ami abból fakadt, hogy a határőrnek valami gyanúsnak tűnt az útlevéiben, és nem értett bizonyos bejegyzéseket (a gyerek fényképe, az útlevél meghosszabbítása '74-ben). Ugyanakkor közölték vele, hogy semmiféle korlátozás nincs érvényben a magyarországi beutazásomat illetően.

Ennek alapján kérem, hogy újra állítsák ki útlevelemet, hogy elutazhassak, és eltölthessem szabadságomat.

Cluj-Napoca, 1976. VII. 15.”

IV.

A marxizmust már csak annak a történelemtől elköszönő, vicces formájában örököltem meg.⁴ Ez azonban nem lehetett volna így, ha az apák nemzedéke, még az ideológián belül, nem végzi el annak kritikai lebontását. Édesapám az ideológiakritikáig juthatott el – ahogyan ezt az imént Althusser kapcsán megmutattam –, így számomra a politikai önkifejezés már természetes volt. Édesapám a történelmi materializmus megkerülésével a szubjektum visszavételéért folytatott tragikus küzdelmet (lásd gyönyörű paraboláit, mindenekelőtt az *Ikarosz legendáját*);⁵ számomra az egyén autonómiájáról értekező John Stuart Mill volt a mérvadó olvasmány. Ő a humanizmus filozófiai nyelvének megteremtésén fáradozott, s én, ennek a nyelvnek valamelyest már a birtokában, az emberi jogok törvényeibe igyekeztem áttemelni.

Kanyarodjunk hát vissza Turgenyevhez. Apa és fia, két generáció nyelvi különbségében testet öltő ellentéte – amit végül a szeretet látszólagossá tesz –, mégis az apa által megteremtett morális mércéhez igazodik, és anélkül még csak ellentét sem lehetne.

4 Édesapám Tamás Gáspár Miklóst kérte meg, hogy segítsen felkészülnöm a filozófiai felvételire, de amikor Gazsi kifigurázta a marxista-leninista tankönyvet, jobbnak látta, ha ezt tovább nem erőlteti.
5 Eredetileg a *Korunk* 1967/3. számában jelent meg.

SZÁMOK ÉS NEVEK

– 1917 ... 2017

A számok misztikája

*„Mit 17 hat man noch Träume, da wachsen noch
alle Bäume in den Himmel der Liebe.“*

Alexandra

Életem algebrája: tizenhét voltam, amikor az 1917-es esztendő szinte üdvtörténeti jelentőségűvé vált az életemben, hiszen tizenhét évesen kezdtem hinni, hogy 1917 bizonyosan a világtörténelem döntő fordulata, és immár minden azon múlik, hogyan sikerül e fordulópont csodáját óvatosan, de mégis radikálisan kiterjeszteni az egész világra. Az 1917-es orosz forradalom a mindenre kiterjedő megváltás kezdete. Ezelőtt valami teljesen más misszióban hittem. A katolikus egyháztól kifejezetten idegenkedtem, tudniillik a falusi papunk egy hatalomörült diktátor volt, ellenben gyermeklelkemet mély és meghitt viszony fűzte Jézushoz és mindenhez, ami isteni. Pap akartam lenni, de egészen másféle. Már tízévesen titokban miséket celebráltam, szerettem a titokzatos rituálékat, különös szenvedéllyel a papírt, kiváltképp a bibliák és misekönyvek vékony, selymes papírját. De tizenhét évesen Paulusból Saulussá váltam. Apám ekkor ötvenhárom éves volt, én magam 1953-ban születtem, ő pedig 1917-ben. Ez sokáig nem jelentett nekem semmit. Az apák elementáris jelenléttel bíró lények, olyan magától értetődőek, mint a levegő és az időjárás, a fogfájás vagy az éhség, elein-

te történetek és történelem nélkül. De ha a gyermek már nem gyermek, mégis rákérdez. Nagyjából tizenhét voltam, amikor borzongó csodálattal leesett nekem, hogy apám már élt, amikor 1917-ben Szentpéterváron világtörténelmet csináltak. Tehát élő, családi, teljességgel személyes kapcsolatba kerültem az októberi forradalommal, mintegy – igaz, kissé távoli – rokoni viszonyba. Libabőrös lettem a gondolattól, ámuldoztam, lelkesedtem.

Apám alapvetően nem mesélt semmit, saját magáról végképp nem. Ellenben a bátyja, aki 1913-ban született, alkalmanként előhívta az emlékeit, ő mesélte egyszer, hogy a vesztfáliai Arnsbergben, a katolikus Sauerland fölött protestáns-poroszhagyományokat követve uralkodó helyi kormányzatunk székhelyén az első világháború utáni zúrvarban alakult egy rövid életű Tanácsköztársaság. A nagy álmom, hogy a mindenütt megalkuló tanácsok lendülete egész Európán és az egész földgolyón futótűzként terjed majd el, tehát ez az álmom közvetlenül a saját portájuk tájékán vált egy rövid időre valósággá.

Egy örökkévalóságig tartott, amíg a megváltó 1917-es esztendő gondosan felépített mítoszát le tudtam építeni. Talán ez volt az illúziók és illúzióvesztések legnagyobb története, ami végigvonult az egész életemen, és bizonyos értelemben még ma is a része. A bolsevizmus tévelygései szörnyű bűncselekményekkel, áldozatokkal jártak, nem utolsósorban tabutémává tették és sárba tiporták a kapitalizmus meghaladásának esélyeiről való gondolkodást, még akkor is, ha számomra egyre nyilvánvalóbb, hogy a magántulajdon felhalmozódása egyre kevesebb kézben minden emberi társadalom katasztrofájához vezet. A mindenhol, különösen a jelenlegi Magyarországon tapasztalható barbárság e világméretű katasztrófa előjátéka, hiszen a globalizált kapitalizmus szisztematikusan destabilizálja uralmi zónájának peremvidékeit. E helyeken az ajtók tárva-nyitva állnak az önkény és a káosz előtt. Orbán Viktor ezen a parketten táncol. A világhelyzet a legsötétebb cinkosa. Tisztán magyar eszközökkel nem lehetne a baljós scenáriót ilyen drasztikus módon megrendezni. Más

országok más módon vesztik el az eszüket: Görögország, Olaszország, Spanyolország, Lengyelország... De minden bajnak azonos a gyökere: a peremvidékek szisztematikus destabilizálása, a gazdag társadalmakon belül is. A hatalmi központokban eufemisztikusan a többsebességes Európáról beszélnek. De valójában ez azt jelenti, hogy a gyenge országokat és vidékeket egyre gyorsabban letarolják, csak az erősek már nem akarnak ezért a könyörtelen letarolásért szégyenkezni.

Mindez nem utolsósorban Oroszország legendás 1917-es vörös októberének is a következménye. A szocializmus egyetlen, ráadásul több szempontból is elmaradott országban a terrort hordozza magában. Karl Marx ezt egészen pontosan tudta, számos tanítványa óvott a „félázsiai termelési mód” végzetes továbbélésétől. A történelem mégis úgy döntött, engedélyezi ezt az emberek millióin végzendő kísérletet. A terror mindmáig szomorú torát üli a gyermekek és unokák tetteivel, számos helyen csupán színt váltott, és nem is fog ez abbamaradni. Putyin üdvözli magyar barátait.

A búcsú 1917 mítoszától számos tévútra és kerülőútra vezetett engem, rányomta bélyegét az életemre.

Csak sokkal később vált tudatossá bennem, hogy apám születési dátuma, német és családi szemmel nézve, egy alig meghaladható katasztrófa. Az első világháború véres tragédiája ugyan nem érte el közvetlenül a falunk határát, a parasztudvar még a szükség idején is biztosította a táplálékot, de folyamatosan érkeztek a hírek az elesett katonákról, a mi családukban is; egy háborús gyerek mindig is háborús gyerek marad. A háború pedig háború marad. De még rosszabbá vált a helyzet. Ez a gyerek 1933-ban, Hitler hatalomra kerülésekor eszményi-fatális tizenhat éves. A sportőrült fiú természetesen áhítattal éli át tizenkilenc éves korában a berlini olimpia hamis bűvöletét. Lelkesedett. A háború kitörésekor, 1939-ben, huszonkét évesen pont érett az értelmetlen halál örületéhez, egyik frontról a másikra került, a repülőgépek lelövése mindennapos rutinjává vált. Túlélte,

1945-ben, huszonnyolc évesen angol hadifogságba esett, majd 1947-ben csonttá és bőrré soványodva tért vissza a faluba, immár harmincévesen.

A nevek misztikája

*„Meine Art Liebe zu zeigen, das ist ganz einfach
schweigen,
Worte zerstören, wo sie nicht hingehören.”*
Dalia Lawi

„17 Jahr, blondes Haar, so stand sie vor mir.”
Udo Jürgens

Soha életemben nem beszéltem apámmal annyit, mint ma. Nem nagy művészet, hiszen amint már mondtam, szerette a hallgatást. A hallgatás azonban súlyos nyelv. Egyetlen másik sem őrzi és kultiválja jobban a mítoszokat. A hallgató ember nagyon sokatmondó lehet. Mosolyának nagyobb a súlya, némelyik gesztusa kérdés és parancs lehet, a másik kérdés vagy kétely; a vaníliafagyi élvezete az elgondolkodtatóan magas vércukorszint ellenére a gyermeki meg gondolatlanság színjátéka; éjszaka a fotelben tévézve, röviddel adásidő vége előtt a táncoló ujjak ritmikus játéka a karfán a mindent elárasztó jókedv kifejezése; a szivar füstjelei békekötést jelentenek az élettől, mindenféle bűbánat ellenére. A mozdulatok és a tekintet melankóliája a legkifinomultabb érzékenység jele. E néma nyelvet nem mindig könnyű megérteni. Baráti körömben voltak olyanok, akiknek az apja büntetésből vagy megvetésből hallgatott. Én elégedett voltam a saját apámmal, mert nem gonoszságból hallgatott, hanem azért, mert hallgató ember volt. Afféle ellenállás volt ez élete elrabolt első harminc éve, a megerőszkolt, keserű, elvesztett idő miatt, talán kissé saját maga bűnösségének a beismerése, de ez most már mindörökké az ő titka marad. Nekem ez gyerekként jót tett, a hallgatás titka arra sarkallt, hogy a saját útjaimat keressem. Ő mindenestre nem akarta rám erőszakolni a maga útját, hiszen jól tudta, mennyi tévúton járt. Felszabadító érzés volt, hogy soha nem kérkedett a saját életével. Szégyellte magát a szörnyű háború mi-

att, minden részlete gyűlöletes volt a számára. A hőstetteire vonatkozó gyermeki kérdéseket egyenesen dühödten utasította vissza. A szép dolgokat persze ugyanennyire rejtegette. Csak véletlenül tudtuk meg, hogy egészen jó zongorista. Megdöbrentünk, amikor egy francia lányt franciául köszöntött. Nem beszélt, de ha a véletlen úgy akarta, akkor akár franciául is megszólalt... Legendás futballtudásáról is csak mások elbeszéléseiből szereztünk tudomást, ő maga soha nem dicsekedett vele. A hallgatás nagyon elegáns is tud lenni.

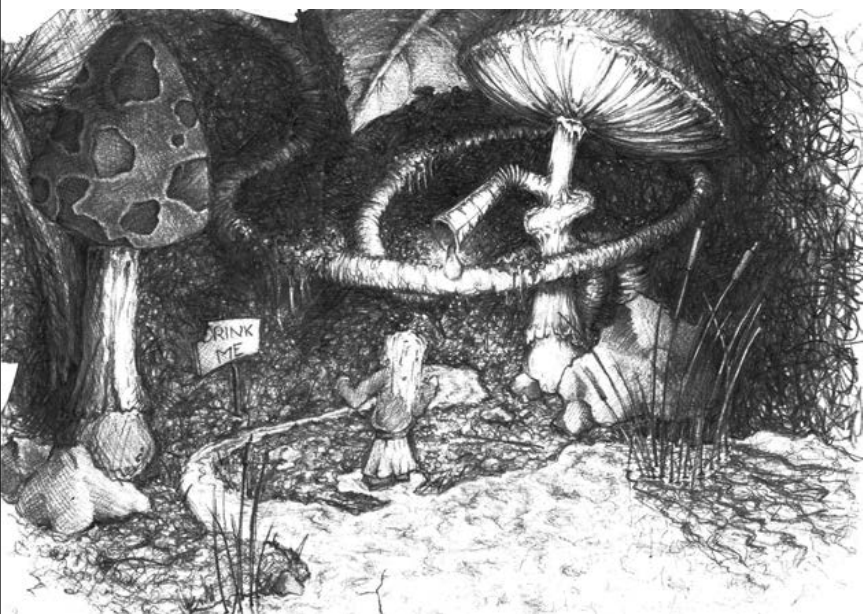
A nőknél aratott sikereiről is legendák keringtek. A szerelem a legmagasabb fokú tabutéma volt, még a hallgatásnál is jobban elhallgatott. Anyám másmilyen volt, ő szívesen beszélt, ha éppen volt bátorsága hozzá. Számára a háború volt a legnagyobb tabu. Egy szép, bár súlyos, boldog, bár tragikus titkot csak lassacskán adagolva mesélt el nekünk. Apámnak, Johannesnek három fivére volt. A legfiatalabbat Wilhelmnek hívták. Az elején még megkímélte őt a második világháború, túl fiatal volt még a halálhoz, tizenhét. A faluban feltűnt neki egy szépség, az anyám, „dein blondes Haar Margarete”, 1940-ben lehetett, a leány épphogy tizenhét éves. Wilhelm és Margarete – valami kialakult köztük, az, amit ma flörtnek neveznek, a faluban súlyos jelentéssel bírt. Amolyan eljegyzésféle. Komoly ígéret. A háború aztán drámai fordulatot hozott a szerelmi történetbe, a véletlenből villámgyorsan végzet és sors lett. Anyám mesélte, félig büszkén, félig szégyenkezve, de mindig elvörösödve, hogy a szerelem nagy kérdései miként váltak egyre élesebbé. Az idősebb Johannes hazatért szabadságra a frontról, és Margarete éppúgy elbűvölte őt is, mint Wilhelmet. Nem történt semmi rossz, Johannes nem udvarolt neki, megelégedett annyival, hogy belészerelmesedjen Margarete, a sötétszőke, karcsú lány alakjába. Ő maga az elején állítólag semmit nem vett észre. Ám a fivérek nem hagyták szó nélkül a dolgot. A hallgató Johannes állítólag azt mondta öccsének: „Ha nem viszed gyorsan dűlőre a dolgot Margaretéval, akkor én megteszem.” Wilhelm nem sietett, Johannes

következő szabadságán már nem csupán pillantásokat váltottak egymással. Alighanem volt idő, amikor Margarete Johannessel és Wilhelmmel is csókolózott. Ám ekkor Margarete legjobb, de mint kiderült, hamis barát-nője, Hedi elárulta Wilhelmnek, hogy a huncut lány bizony Johannessel is bizalmas leveleket vált. Így a háború és a szerelem frontjai hamarosan összekeveredtek. Időközben Wilhelm is hadba vonult, örülten féltékeny lett, szenvedélyes dühében Hedwig felé fordult, aki nyilvánvalóan már eleve rég kinézte őt magának. E sauerlandi falusi jelmezbe bújt görög tragédia szomorú véget ért, de valahogy mégis *happy end*del. A fiatal Wilhelmet orosz földön szétszaggatta egy gránát, Johannes azonban a hadifogságból hazatért, és feleségül vette Margarete-t. Boldogok voltak egymással, négy gyerekük lett. Én második fiúgyerekként a Wilhelm nevet kaptam, apám ragaszkodott hozzá, holott anyám egyáltalán nem akarta. A nagy kérdéseket a szüleim magukkal vitték a sírba. Vajon a két fivér, Johannes és Wilhelm valaha is kibékült egymással? Vagy a szörnyű féltékenység örökre ellenséggé tette őket, akik valaha egymást kedvelték legjobban a testvérek között? Miért ragaszkodott apám a Wilhelm névhez? A rossz lelkiismerete miatt, hogy elvette öccsétől a szerelmét? Miért félt anyám a Wilhelm névtől? Neki is rossz volt a lelkiismerete, hogy két testvérnek egyszerre csavarta el a fejét? Ezek azok a kérdések, amelyek a holtakat életben tartják.

Nos, én magam immár 1953 óta hordom magamban ezt a történetet a saját vagy talán mégis inkább idegen nevémmel, ami miatt gyerekként amúgy is sokat szenvedtem, persze nem a dráma miatt, amelyet akkoriban természetesen nem ismertem. Vagy mégis? A gyerekek állítólag jobban érzékelik szüleik konfliktusait, mint ők maguk. Akkoriban senkit nem neveztek el Wilhelmmel, ma is alig valakit. A poroszok és németek utolsó császára elintézte ezt a nevet. Terhes dolog egy olyan nevet viselni, ami miatt az ember folyamatosan úgy gondolja, bocsánatot kell kérnie. Majd csak Goethe jelentett némi terápiás felszabadulást. Amikor huszonöt éves

koromban felfedeztem a *Werther* elképesztő minőségét, boldog, sőt, szinte büszke lettem, hogy én magam kaptam ezeket a csodálatos leveleket.

Mindazonáltal még mind a mai napig nyomaszt egy sírfelirat a falusi temetőben. A második világháború áldozatainak emlékére, akik valahol valamelyik fronton eltűntek,

1960-ban gránitból készült keresztet állítottak fel. Az egyik ilyen kövön az én nevem áll. Elmondták persze, hogy a sír üres, a szétzaggatott holttestet névtelen sírban valahol Oroszországban kaparták el, de ettől még nem lett jobb a kedvem. Van tehát egy üres sír, amelyik úgy tűnt, és úgy tűnik, név szerint rám vár.

A nevek történetének teljessé tételéhez sajnos egy másik sír is hozzátartozik, ami a jászberényi tanyavilág egyik csodálatos, elhagyatott temetőjében fekszik. A sír az apám nevét viseli, Johannes Droste, és második fiúgyermekünk fekszik benne, aki csak néhány napig élt, ma lenne huszonegy éves. Életemnek pont a jobb, boldog pillanataiban hiányzik nekem a fiam korábban soha nem ismert fájdalommal, mintha a testemet amputálták volna, s az élet az ő élete nélkül soha nem lehetne teljes. Hol maradt el ez a csöppnyi, meg sem élt élet? A bátyjában él tovább? Ben-

nem? Bennünk? Néha szemrehányásokat tesz magamnak, hogy szegény kicsi Johannest ezzel a névvel terheltem meg, pont úgy, ahogy nekem is terhet jelentett a saját nevem. De a Johannes név nekem nagyon is sokat jelent. Amúgy is minden ember továbbviszi a szülei titkait és kérdéseit. Ez már önmagában eléggé nehéz, tehát titokban és nagyon

óvatosan kell kezelni. Vissza kell fogni az akaratot, hogy az újszülött sorsába nehegy idegen önkényként szóljon bele. A nevek szárnyakat adhatnak, de túlságosan szűk páncéllá is válhatnak, amely gátolja a szabad lélegzést.

És mégis, minél öregebb leszek, annál egyértelműbben növekszik bennem a kedv és a képesség arra, hogy számomra fontos emberek meg nem élt életét magamban megéljem, így közelíthetek boldogan a saját életemhez. Az idegen sajátta válik, a saját idegenné. Bizonyára ezért beszélgetek mostanában oly sokat a harminc éve halott apámmal, aki soha nem mondott semmit. A legzárkózottabb ember, akit valaha ismertem, hirtelen beszélni kezdett. Kérdez. Felel. Ünnepléses pillanatok ezek. Kései boldogság.

Halottakkal beszélgetni afféle imádság. Ezért a végére itt van egy, amely jámbor gyermekként olyannyira elbűvölt engem, és azóta számomra csak egyre fontosabbá vált. Természetesen János evangéliumából: „Kezdetben volt az Ige, az Ige Istennél volt, és Isten volt az Ige, (...) Föllépett egy ember, az Isten küldte, s János volt a neve. (...) Nem ő volt a világosság, csak tanúságot kellett tennie a világosságról. (...) S az Ige testté lett, és közöttünk élt.”*

Halottakkal beszélgetni afféle imádság. Ezért a végére itt van egy, amely jámbor gyermekként olyannyira elbűvölt engem, és azóta számomra csak egyre fontosabbá vált. Természetesen János evangéliumából: „Kezdetben volt az Ige, az Ige Istennél volt, és Isten volt az Ige, (...) Föllépett egy ember, az Isten küldte, s János volt a neve. (...) Nem ő volt a világosság, csak tanúságot kellett tennie a világosságról. (...) S az Ige testté lett, és közöttünk élt.”*

(Jászberény, Újerdő 2017 júliusában)

MESÉS Péter fordítása

* János 1:1–14. (Az idézet a katolikus bibliafordítást követi.)

EZERKILENC SZÁZ- TIZENHÉT

Az ilyen öregeknek, vagyis hogy a nálam még sokkal fiatalabbaknak is, mindazoknak, akik már a rendszerváltás előtt nőttek fel, még csak-csak eszükbe jut valami 1917-ről. A NOSZF. A nagy októberi szocialista forradalom. (Ma már csupa kisbetűvel. Mert sem nagy, sem októberi, sem szocialista, sem forradalom nem volt. Legyen kis novemberi bolsevik puccs.) Ezt még ünnepeltük is, persze novemberben. Mert a nagy októberi novemberben volt. Ez azonban minden. Mi volt még abban az évben? Mielőtt még megnéztem volna az interneten, eszembe jutott, hogy a februári forradalom is akkor volt. Márciusban persze, de mindegy. Aztán az internetről kiderült, hogy sok minden volt – miközben persze folyt a háború –, titkos, meg tán nem is olyan titkos tárgyalások, meg hogy újraindult a tengeralattjáró-háború, s hogy az USA belépett a háborúba az entente – most már antantnak írják, erősen úgy néz ki – oldalán. Hogy az oroszok most már a forradalmaikkal, nem pedig a háborúval voltak elfoglalva, az biztos. Nagyon rosszul jött ez az antantnak, de az USA belépése aztán kontrakarírozta a dolgot, s így mégis a javukra dőlt el a háború, s ennek következtében az ilyen-olyan tárgyalások eredményei is a megvalósulás lehetőségével kecsegtettek. A Habsburg Monarchiának betettek, ahogy ma mondjuk, ami Magyarországot illetően is súlyos következményekkel járt – fog majd járni, ebben az évben ezt mifelénk alig valaki gondolta. Mifelénk már akkor sem volt szokásban a gondolkodás.

De hát hagyjam már ezt abba! Nem vagyok én történész. Ha pedig nem-történészként is világos számomra, s tulajdonképpen már 1917-ben világos kellett volna legyen min-

denkinek, hogy Trianon bekövetkezik – nem hívták még persze Trianonnak –, akkor ezerkilencszáztizenhét kapcsán nyugodtan elmélkedhetek éppenséggel arról is, hogy miként viszonyulok ehhez az akkor még névtelen Trianonhoz; mit törődöm én azokkal, akiknek ezerkilencszázhuszról kell majd írniuk.

De még nem mondtam meg, hogy vajon miért kellett volna, hogy már a tizenhetes tárgyalások és az antant biztos győzelmi kilátásai alapján világos legyen az 1920-as jövő. Lássuk csak: ha a csehek leválhatnak a Monarchiáról – az antant megígérte nekik –, akkor viszik a Felvidéket meg a Kárpátalját is. Pedig ugye az odaígértek – ezt már többször is bizonyították – nem kértek volna a csehekből, ha megkérdezték volna őket. De mi a fenének kérdezzék? A végén még ők maguk akarnak rendelkezni önmaguk felett.

Ha a románokat zavaros viselkedésükért meg kellett jutalmazni, akkor hadd kapják meg Erdélyt (meg az annak részeivé kinevezett Részeket, legyen végre világos, miért Partium); hiszen mindig is azt állították, hogy az az övék. A Délvidék meg? Ha a délszlávok nagy közös országot akarnak, akkor kapják is meg; s ez kétségtelenül bizonyos következményekkel jár. Hogy azután évtizedekkel később feketén-fehéren kiderül, hogy fenét akartak ők nagy közös országot. Nagyot igen; mindegyik külön-külön; de hogy közöset?

Nem is mondom tovább. Hogy az a bizonyos Nagy-Magyarország nem volt egyben tartható, az számomra vitathatatlan. Hogy a Monarchia sem, az már nem olyan biztos. Az én híg magyar szememben ma így néz ki a dolog. Csak az nem világos, hogy miért olyan fuser módon kellett a Monarchiát, azon belül meg Magyarországot szétszedni. Bibó szerintem helyesen és okosan mondotta, hogy megszokható határokat kellett volna kialakítani. (Pedig ő nem is volt hígmagyar.) Ezen meg – gondolom – azt értette, hogy az új politikai-közigazgatási határoknak, ahol ez lehetséges lett volna, egybe kellett volna esniük az etnikaiakkal. Nos, hogy a fentebb emlegetett tárgyalásokból – ha valaki odafigyel – vajon kiderülhetett volna-e, hogy ez speciel Trianonban senkit sem fog érdekelni,

azt nem tudom. Mindegy is. Lett, ami lett. Azt meg tudjuk, hogy határrevízióban csak olyanok gondolkodtak a későbbiekben, akik vállalták egy új háború kockázatát. A rendszerváltás után szerencsére ilyesmi senkinek nem jutott az eszébe. Vagy ha eszébe jutott is, nem mondta. Eddig rendben is lett volna. Még ha mindez a kisebbségeknek – többnyire magyarok – továbbra sem tetszett. Joggal. Ami nem volt rendben az elmúlt 28 évben, az az, hogy a magukat baloldalinak nevező pártok – nem állhatom meg, hogy rákérdezzek, miért is baloldaliak ezek az ilyen-olyan pártok? Ez a kérdés azóta furdalja az oldalamat, amióta az általam nagyon is szeretett Duczynska Ilona valamelyik könyvét minden baloldalinak ajánlotta, Andreas Baadertól Leonyid Brezsnyevig; én édes jó istenem!! Attól baloldaliak, hogy nem nacionalisták? Duczynska biztos nem ezt gondolta. Engem határozottan lebaszott, amiért a fasizmusról szóló könyvemben a nacionalizmust valami jobboldali dolognak tekintettem. Mindegy is. – Tehát ezek a „baloldali” pártok, melyek az említett 28 évben sokszor hatalmon voltak, erről az egész kérdéskörrel – nem tudom másként mondani – kussoltak. Eszük ágában nem volt diszkussziót kezdeni Trianonról. Nem arról, hogy vajon nem kéne-e revideálni a határokat; hanem arról – de még az sem jutott eszükbe –, hogy talán lassan-lassan valamit, ha nem is a határokat, mégis meg kellene változtatni: nevezetesen a közgondolkodást és a közbeszédet. Eszükbe sem jutott, hogy a kussolás és az acsargás között létezhetne valami más is: normális közbeszéd Trianonról. Nem lehetett volna, mondjuk, arról beszélgetni, hogy a baj nem a Szent István-i Magyarország (64 vármegye, Horvátországról valamiért lemondtak) elvesztése, hanem azoké a városoké, amelyek Budapesten kívül képviselték a modern nyugatos polgári magyar kultúrát: Kassáé, Nagyváradáé, Szabadkáié. Mert ez nagy baj volt. Ha ugyanis ezek megmaradnak, mindjárt nem tűnt volna Budapest olyan idegennek (idegenszívűnek) a vidék szemében. Hogy a „baloldal” mindarról hallgatott, amit meg kellett volna beszélni, ezt használta ki aztán a jobboldal – az meg

miért jobboldal? A baloldalból, úgy tűnt, hiányzó nemzeti érzésre apellálva megszerezte a hatalmat. Na jó, ezt sem folytatom. Mindenki tudja.

Megkísérelhetnék utánagondolni annak, hogy vajon miért volt szálka a polgári nyugat szemében Európának az a „középső” birodalma, melyhez mi is tartoztunk. De ezt is a történészekre hagyom. Veszekedjenek ők rajta, hogy vajon a győztesek szétverték-e, vagy a belső ellentétek folytán széthullott. Gondolom, mindkét tényező szerepet játszott abban, hogy egy ilyen-olyan nagy országból, amely kétségtelenül soknemzetiségű volt, miért csináltak, csinálódott, csak úgy lett számos kis, többnyire ugyancsak soknemzetiségű és többnyire elviselhetetlen nemzetiségi ellentétekkel megáldott ország. Lehet persze, hogy ezt sokan észre sem vették. Apukám például soha nem vesztegetett egyetlen szót sem arra, hogy milyen volt az, amikor 1914-ben egy nagy birodalomból elindulván, némely kalandok után – harcmező, sebesülés, kitüntetés, fogságba esés, hurcoltatás egészen a Csendes-óceánig, matrózkodás, vagy mi a csuda valami teherhajón – 1922-ben megérkezett egy picsányi kis országba, még szerencse, hogy egyáltalán megtalálta. Az előbbiben ő egy emancipált zsidó banktisztviselő volt, az utóbbiban egy gyanús zsidó banktisztviselő, de mintha ezt sem akarta volna észrevenni. Én magam már a zűrbe és zavarba, megaláztatásba születtem bele. Amikor meg a megaláztatás éppen megszűnt – rosszabbul is járhattam volna, nem is értettem, hogyan úsztam meg azt, amit tulajdonképpen nem lehetett, nem szabadott volna megúszni –, számomra teljesen természetes volt, hogy némely börzsönyi kirándulásokkor, elindulván, megérkezvén Szobra, az Ipoly folyó nem egy kis micsodának, hanem metafizikai entitásnak volt tekintendő, egy felette lebegő átjárhatatlan falal. Az már később volt, amikor Judit feleségemmel Somoskő vára táján nyaralván, nekiindultunk, hogy megmásszuk a Karancsot, s egyszer csak látjuk, hogy két lovas kiskatona szegődött a nyomunkba, maguk után cibálva szegény párákat. Mit gondoltak – ők semmit

persze, a parancs az parancs, de a határőr parancsnokság –, hogy disszidálni akarunk Csehszlovákiába, vagy csak úgy véletlenül átkeveredünk a metafizikai falon, s akkor megesznek a csehszlovákok (szlovákok már-még nem voltak)? Úgy látszik, ekkorra már kicsit kijózanodtunk, s ezért csak röhögtünk – a lovakat persze sajnáltuk. Az viszont sokkal, de sokkal korábban volt, gondolom, még a fordulat éve előtt, amikor iskolai kiránduláson voltam Kőszegen, elindulunk az Írott-kő felé, már kezdetben lovas katonai kísérettel, azután egyszer csak azt mondja a katona: tovább nem lehet menni. Ő látta, én nem azt az alsóbbrendű metafizikai entitást, még nem az ország, hanem a határsáv határát, amely áttörhetetlennek bizonyult. Mindez elmúlt, de azért itt-ott megint épülget határ, igaz, most nem metafizikából, hanem szögesdrótból. (De hiszen az osztrák–magyar határon is volt szögesdrót, mit kell egy kis szögesdróton fennakadni?)

Minek fecsegek annyit? Talán elég lett volna leszögezmem, hogy 1917-ben előkészületek tettek a volt Közép-Európának – Habsburg Birodalom – radikális szétverésére, amit aztán békeszerződésnek tekintettek. Bibó megmutatta, hogy a modernitásban hogyan felejtették el a békecsinálás művészetét, ami abban állott, hogy felszámolták azokat a problémákat, amelyek a háborúhoz vezettek. Ehelyett újabban a győztesek megbüntetik a veszteseket. S le se szarják, hogy a büntetés igazságos-e. Mi az, hogy igazságos, mi az, hogy igazság?

Na, szóval erre jutottam, miután megnéztem az interneten, mi áll 1917-ről. Ha nem lenne internet, most is csak a noszf meg talán a februári jutott volna eszembe. Arról viszont csak a Brezsnyev-vicc jut az eszembe. Leonyid meglátogatja anyukáját a szülőfalujában. Csodálatos autóban érkezik, bőséges ajándékokkal megrakodva. Anyuka meg van ijedve: „Mondjad, Leonyid, nem félsz, hogy visszajönnek a kommunisták? Erről jut eszembe. Gyerekkoromban szó volt valami pétervári mozgolódásokról, a Téli Palota ostromáról. Mondjad, Leonyid, te olyan okos vagy, lett abból egyáltalában valami?”

Rostás-Péter István

RÉSZ(ECSKE)- GYORSÍTÁS

Szilánkos memóriagyakorlatokba gémberegett agyunk van úgy, hogy iszonyodik a történelmi freskó restaurálásától: okosabbik fejünk biccent és be(m)éri a rálátás ábrándjának kartotékolásával. Startolás hát a részletből, diribdarab dokumentumokból kibontandó a körkép sugallatát; mint tépett-elsárgult plakátból kiköbözni a harsogó propagandagépezet totális páncélzatát, ilyesféle írásnak állnék itt elébe.

A rész a csaszty, s ennek is simogató, dédelgetett, kicsinyítő, már-már megejtő formája. Furmányos csattanókat rejtegető rusztikus erezetű ripacséria, gyöngyszemeiből maroknyi, ha fennmaradt. Ezért érdemes még felkutatni a „kor(ona)tanúkat”.

Az ötvenes-hatvanas éveket járjuk; az archivált írógépelt oldalaknak szkennelt mi-voltukban is illik hát kellően viharverten felvillanni:

*„Szánt a traktor Szolnok vármegyébe,
Traktorista hajlik ki belőle.
A két szeme jaj de büszkén ragyog:
Kenyércsata katonája vagyok.”¹*

A harcias lendületet precíz rendezői utasítás adagolta, midőn kimondatott, hogy a brigád „általában 6-8 főből áll, akik közül egy ze-

¹ Szurmay Ernő: Emlékjelek. A fordulat évétől a forradalomig. Versegly Ferenc Elektronikus Könyvtár [1] <http://vfk.vfmk.hu/00000132/015.html>

nével kísér, a többi énekel. Az énekhangot feltétlenül vegyessen állítsuk össze férfi és női hangokból. Zenekiséretül a harmonika a legelterjedtebb, de jó a hegedű, furulya és a citera is. A rigmusok összeállításánál nagyon válogassuk meg a dallamot, hogy összhangban legyen a szöveg vígjátékos, vagy bíráló jellegével. Ne készítsünk túl hosszú rigmusokat. Legjobb, ha 4-5 versszakból áll, és minden verszaka másról beszél, tehát változatos. Leghelyesebb, ha népdalok dallamára írjuk a rigmusokat, és igen szerencsés az a helyzet, ha a helyi népdalok dallamára íródnak a rigmusok. Ne használjuk fel tehát a régi és új slágerek dallamát a rigmusírásnál. [...] Jelentős körülmény az is, hogy rigmusbrigádban ne szerepeljen, ne dicsérjen vagy bíráljon olyan dolgozó, aki maga is bíráltra szorul, elmarad a termelőmunkában. Leghelyesebb az, ha az élenjáró dolgozók mondják el a közösség véleményét, bírálatát.”²

A vidéki kultúrnyikok javarészt bár sejtették/tudták, hogy a csipkelődés, kulákozás mögött ott a lista, a terv-alulteljesítéstől már csak egy bekezdés = strófa választ el a szabotázstól, a burzsoá reakció és a külföldi ágenssek kifigurázása meg társbérletet válthat a neo-boszorkányüldözés paranoid elánjával, mégis úgy vélhették, élet veszik a vérmes osztályharcnak, midőn humort, moralizáló játékoságot csempésznek bele. Technikai-ritmikai változatosságuk klasszikafilosz alapvetés híján nem a varietas delectat ürügyén, hanem a műsorstruktúra diktálta rigor okán jelenik meg: többnyire az egész estés produkció közepén lépett fel a csasztuskázó csapat, mint egy „fellazítva” a tartásos műsort.

Népdalra hímezve, mint Rákosi elvtárs hatvanadik születésnapjára a varrottas kendő vagy bekecs. Titkon remélve, hogy a brigád, ha elhalkul, majd továbbadják, de legfeljebb csak kibeszélték. Látni vélem, ők maguk is ott a szcénán kicsit mintha szégyellnék, hogy a közkedvelt-ismert formát merő új tartalommal, időnként meghökkentő töltettel látják el. De az is lehet, hogy némelyek belejöttek. Mint népszínműbe, azontájt, a falusi kul-

túrban, mikor az amatőr színjátszók felhordták, hogy ők bizony a vacsorajelenetnél nem fogják a semmit jóízűen kanalazgatni. Megfőztek hát becsülettel, s a bor helyett sem málnaszörp került a poharakba. Volt is elszabadulása szövegnek, produkciónak... A happening szerves része a magát rekedtre sűgő tanerő-tandem és az egyre élethűbben játszó „színészgárda”. De ez itt nem állt fenn, csak bevillant.³

Megesett, hogy a pártbizottságot sutba vágva, azért voltak formabontó, majd hogyanem retrográd dallamra támaszkodó opusok:

*Szomorú vasárnap
A disznót leölöm
Készen vár a nagy kés
Vár a tál s a bödön
Ott áll a kád, cseber
A disznó-koporsó
De látom, elfogyott a só
Az utolsó*

*Hamar a gyermeket
szalasztom a boltba
Visszajön, s azt mondja,
hozna sót, ha volna
Ha ki nem fogyott volna.*⁴

De ha már fűszerfélénél időzünk, íme egy szintén adalékanyagra fókuszáló példa:

*Bokrétát kötöttem
mezei virágból
Küldeném is, nem is,
messze-messze távol
Nagy kéklő hegyen túl
A CIF gyógyszergyárba
Kivonják a kutyát
S rakják pirulába.*⁵

2 Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltár: Sikerpropaganda és megszügyenítés. Kisújszállási csasztuskák az ötvenes évekből. Összeállította: Csöngö Attila levéltáros; <http://www.szolarchiv.hu/id-490-augusztus.html>

3 Megtörtént eset a Kolozs megyei Tordatúron, családi legendáriumból előhívott részlet.

4 A sepsiszentgyörgyi Unió Szövetkezet Lerakatába nem rendeltek kellő mennyiségű sót a téli ünnepek előtt, ezt pécézte ki a felidézett részlet.

5 Gyógynövénygyűjtő kampány zajlik, a klasszikus kamilla és menta mellett a gyógyszergyártásban szintén alapanyagként számító kutyabengekéreg is szerepelt a listán; CIF: a jászvásári gyógyszergyár akkori nevének rövidítése.

Hogy a gyógyszer ne legyen olyan keserű, következzen nyomban egy amolyan desszert jellegű csasztuska:

*Egyfelé ment el a kakaó
Másfelé ment el a számla, óh
Lett belőle nagy ribillió
Hol a kakaó?!⁶*

Akitől pedig első kézből kapom a – tudtommal első ízben – közölt szemelvényeket, maga is részese volt több mint fél évszázada a csasztuskairodalom erdélyi virágkorának. Tanárként, illetve művelődési felügyelőként Háromszéken tevékenykedett.⁷ Egy interjúrészlet erejéig módunkban áll bepillantani a kulisszák mögé:

– Melyik periódusra jellemző ez a csasztuskás időszak?

– Az ötvenes évek, hatvanas évek, főleg a hatvanas évek. Valószínű, hogy pártutasításra iktatták be a műsorokba, akkor itt tartományok voltak, rajonok. Megkaptuk a feladatot, hogy a műsorokba be kell tenni ezeket a művészbrigádokat, vagy agitációs brigádokat, ahogy akkor neveztük. Majdnem minden intézménynek volt ilyen agitációs brigádja. Minden falunak vagy községnek, amelynek volt ilyen kultúrcsoportja, az feltétlenül ilyen agitációs brigádot is működtetett, mert ez volt a kérelem, vagy utasítás, vagy ahogy akarjuk. Tulajdonképpen az volt a cél, hogy a sikertelen dolgokat, a hibákat kiküszöböljék, megkritizálják és kifigurázzák, s ezáltal a termelés vagy a mezőgazdaság, az állattenyésztés vagy gabonatermesztés, vagy bármi ezáltal gazdagodjék, növekedjék.

– A kritizált személyek ott voltak az előadáson?

– Hát persze, ott lehettek, a faluban inkább a vezetők, a néptanács-, kollektívelnök vagy a brigádos munkáját kritizálták vagy dicsérték.

– Volt az előírásban ilyesmi, hogy egy kritika, egy dicséret?

⁶ Szintén az uniós szövetkezeti folklór terméke: a szöveg egy elkeveredett kakaószállítmányra és az ebből adódó bonyodalmakra utal.

⁷ A „forrás” a Sepsiszentgyörgyön több mint négy évtizedig tanárkodó Péter Albert, aki pályafutása alatt amatőr néptáncgyűjtést alapított és irányított a helybeli Mikó Kollégiumban.

– Nem, nem, hát inkább a kritikát kellett, ugye, mert az javított volna, az kellett volna javítsa a termelést.

– Előfordult-e, hogy valaki azt mondta, ez nem igaz, ez a rám vonatkozó kritika/bírálat, és számon kérte?

– Persze hogy volt, még verekedés is volt, de ritkábban.

– Helyben, előadás közben volt-e eset arra, hogy bekiabált valaki: Nem úgy van!

– Erről nem tudok. Inkább kacagtak az emberek, ha olyant figuráltak ki, akit ismertek, és tudták is, hogy igaz, akkor persze nagy volt nevetés és az elismerés.

– Milyen volt a hangszerelés, tangóharmonika, magát a fellépést hogy kell elképzelni?

– Hát egyszer kellett a szereplők, főleg olyanok, akik tudtak énekelni is, meg egy kicsit beszélni, szavalni, mert ilyen verses formában volt legtöbbször összeállítva. Különböző ismertebb daloknak a dallamára írtak szövegeket, és legtöbbször volt zene is, de nem tangóharmonika, mikor mi volt, hegedű vagy gitár.

– Egy-egy ilyen füzér időben mennyit tartott?

– Csak ilyen betét volt, egy műsorban tíz-tizenöt, húsz perc, aztán volt, aki elnyújtotta. Egy műsorszám volt, de emlékszem, hogy a hatvanas években rendeztünk ilyen vetélkedőket: Szemtől szembe. Minden falu elő kellett állítson egy csoportot, a másik faluval szemtől szembe tartottak előadást, bemutatták műsorukat, amiben kellett legyen dalcsoport vagy énekkar, táncscsoport, szólista, ének- vagy táncszólista, legidősebb előadó és legfiatalabb előadó, de a legfontosabb volt az agitációs művészbrigád, az feltétlenül kötelező volt.

– Honnan merítették a szerzők, amikor el kellett gondolkodni a szövegeken? Megvan a dallam, a ritmus, akár a szótagszámot is tudták, tehát egy aránylag kötött forma.

– Voltak nálunk emberek, akiknek a tolluk vagy a ceruzájuk hajlandó volt ilyesmitet írni, és tudtak is, tehetségük volt hozzá.

– Voltak „sikeres” szerzők is?

– Igen, volt olyan is, amelyik oda nyúlt, ahova kellett, tehát nem túlozta el, megmutatta a valóságot úgy, ahogy volt.

– Mikor kopott ki, hányas évektől lehet azt mondani, hogy már nem volt divat?

– Az a helyzet, hogy eleinte így, ahogy mondtam, főleg ez volt, hogy kritizálni, kigúnyolni, kifigurázni a hiányosságokat, ez volt a lényeg, ez volt az alapja, ez kellett volna legyen végig, de aztán úgy a hatvanas évek végén, hetvenes évek elején, mert akkor egész más lett, akkor a dicséretre állt át, mindenki dicsért mindent. Kritikai él, ha volt is, már csak ott alacsonyabb szinten, már a ma-

gasabb szinteket nem kritizálták, hanem dicsőítették, s aztán a végén már Ceaușescu és Elena, már ők voltak a főszereplők az ilyen művészbrigádokban, már nem mondták, hogy agitációs, vagy kritizáló, vagy csasztuska, már művészbrigádok voltak.

– Melyik a legkedvesebb vagy leggyakrabban előadott szöveg?

– Ezek nagyon változóak, attól függ, hogy miről írták, szöveg pontosan nem maradt meg bennem, mert sohase szerettem őket.

– Hallottam, hogy a sikerebbeket terjesztették.

– Persze, volt itt egyik kézdivásárhelyi kiadó, összegyűjtötte valakinek a szövegeit külön füzetbe. Aztán aki akarta használni. Volt tényleg egypár olyan sikeres, amit szívesen meghallgatott az ember, de a legtöbb ilyen elnyújtott vagy elkanyarított. Népdalokra, főleg azért haragudtam, amikor a népdalokat ilyesmikre használták fel.

– Volt erről beszélgetés a szakmabeliek között, hogy akkor mégsem kellene, nem biztos, hogy szerencsés...

– Hát általában dicsérni kellett, úgyhogy olyan, hogy nem kell, olyasmi nemigen fordult elő. Aztán be kellett bizonyítani, s be is bizonyították már sokan azt, hogy mennyire hatással van például a tejtermelésre az, ha kifigurázzák azt az istálló mestert, aki a fejőteheneket ápolja, kezeli, keféli, trágyáját kihordja, azt kifigurázták, mert elhanyagolt esetleg valamit, akkor a tehén a másik héten már több tejet adott.

– Ezt közhírré tették?

– Persze, újságban is megjelent, élmunkásnak nyilvánították. Ennek alapján meg is javultak általában így, ezt kihozták. S be is mutatta a brigád, hogy nemcsak a tehén javult meg, hanem a gondozója is. Hát ez volt a cél, hogy javítson.

– Azt tudták-e a szöveg szerzői, hogy ez orosz hatásra történik?

– Tudták, s azt is, hogy csupa szalmacséplés az egész. Hát kellett csinálni, s megcsinálták. Sokszor még meg is fizették nekik. Volt, aki önkéntesen csinálta. A szereplők, azok mind önkéntesen, persze. Esetleg a rendező s a szövegíró, ha kapott valami prémiumot. Vagy fizetést, vagy prémiumot. Akkor nagy divat volt, hogy mentek faluról falura vagy városból falura. Egy szólamban énekelték, még a dalsoportok is egy szólamban voltak, a kórusok azok már három-négy szólamban.

– Miközben énekelték ezeket a csasztuskákat, volt valamilyen szcenikai mozgás, valamilyen koreográfia hozzáfűzve?

– Hogyha úgy kérte a szöveg, akkor egymásnak mutogattak, vagy lépéseket tettek, ölelkeztek vagy lökdösődtek. A legtöbb úgy volt, hogy fölálltak félkörbe, s mondták a szöveget, ez volt az általános.

– Mikor tudták, hogy közeledik a csasztuskás betét, megélenkült a terem, várták az emberek?

– Nem mondhatni, nem szerették, nem volt egy kedvelt műsorszám. Kötelező volt, sokan csak azért csinálták, hogy legyen, hogy lehessen más műsorszám is. Nem nagyon kedvelték, főleg amikor megváltozott a tartalma, amikor dicsérni kellett mindent, s akkor már ki is mentek a teremből, volt olyan.

A népek kitértek a kultúrból, a csasztuska is kikopott a repertoárból mint a pellengér és dicséret művészi eszköze; már csak a sebtében összehívott plénum, a sablonszöveg, hozzá a szigorúra fent arcél, s a tagság, amint megszavazza, hogy ne ártsanak még jobban a vacillálással az épp kiszemelt áldozatnak.

Balzsamozott műfaj a csasztuska: most legfeljebb Észak-Koreában dívik, bár nem tudom, milyen rímet lehet arra találni, hogy Kim Dzsongun.

INFORMALITÁS, POLITIKAI HATALOM ÉS KULTURÁLIS ELIT AZ ÁLLAMSZOCI- ALISTA MAGYAR- ORSZÁGON

– esettanulmány
Leveleki Eszter bánki
magánnyaraltatásáról

Bevezetés

Tanulmányunk a Nógrád megyei Bánkon negyven éven keresztül, 1938 és 1978 között megvalósult magánnyaraltatással foglalkozik. A bánki nyaraltatást Leveleki Eszter indította, aki a háború előtti reformpedagógiai gyakorlatok szellemében alakította ki nyári táboraikat, és különös hangsúlyt fektetett a spontaneitásra, az individuális és közösségi kreativitásra, a közösség „együttes élményformáló” erejére. A háború utáni időszakban a résztvevők többségükben középosztálybeli családok gyermekei, a szüleik, nagyszüleik pedig számos esetben a Soá áldozatai és túlélői voltak. Az 1950-es évektől a hivatalos pedagógia és az úttörőtáborok mellett, illetve azok ellenében a bánki nyaraltatás egyfajta pedagógiai kísérlet is volt, amely a korszakra jellemzően informális, féllegális módon szer-

veződött, erős személyes kötelékeken alapuló kisközösségként működött. Kutatócsoportunk¹ narratív életútinterjúkat² készített az egykori résztvevőkkel, valamint a nyaraltatások tárgyi örökségét vizsgálta.³

A bánki nyaraltatás négy évtizede nemcsak a korszak értelmző megközelítését teszi lehetővé, hanem arra is jó példa, hogy egy zárt közösség négy évtized alatt miként reagál az őt körülvevő társadalmi valóságra, milyen kapcsolatot épít vele, és ez miként tükröződik saját történetében. Jelen tanulmány ezzel az informális kisközösséggel mint társadalmi jelenséggel foglalkozik, a bánki nyaraltatáson keresztül tárja fel a korabeli kulturális elit hatalomhoz fűződő viszonyainak jellemzőit. Az államszocializmus politika- és intézménytörténete helyett olyan jelenségeket vizsgáltunk, mint a középosztályi habitus, a gyermekkori szocializáció, a kulturális tőke, valamint az individuális és közösségi identitások fenntartásának kul-

1 A kutatást egyetemi hallgatók bevonásával az AnBlokK Egyesület készítette 2011 és 2013 között *Ellenpedagógia a Kádár-korszakban* címmel. A kutatás három egymáshoz kapcsolódó témakörrel foglalkozott: 1. a nyaraltatáson részt vevő gyerekek családi, gyermekkori szocializációja, az értelmiségi életutak sajátos narratív mintázatai; 2. a két háború közötti progresszív pedagógiai mozgalom társadalomtörténete, utóélete az államszocializmusban; 3. a második generációs Soá-túlélők zsidó identitásnarratívájának megalkotása. A társadalomtudományos irodalom szerint a zsidó családok társadalmi emlékezetének uralkodó vonása a hallgatás volt, míg a kollektív identitásról szóló hivatalos beszéd az osztályszerkezetre fókuszált, és elfedte az etnikai-vallási önazonosságot. A magyar Soá ennek megfelelően az „antifasiszta ellenállás” emlékezetpolitikájába ágyazódott. (Lásd Kovács Éva–Vajda Júlia: *Mutatkozás. Zsidó identitás-történetek. Múlt és Jövő*, Budapest, 2002; Erős Ferenc–Kovács András–Lévai Katalin: „Hogyan tudtam meg, hogy zsidó vagyok?” *Medvetánc*, 1985/2–3. 129–144. o.; Rév István: „Auschwitz 1945–1989. Rekonstrukció”. *Élet és Irodalom*, 2004. május 7.)

2 A módszert illetően lásd Gabriele Rosenthal: „Biographical Research”. In Clive Seale–Giampietro Gobo–Jaber F. Gubrium–David Silverman szerk.: *Qualitative Research Practice*. Thousand Oaks–Sage Publications, London–New Delhi, 2004. 48–64. o.

3 A kutatás keretében huszonhat narratív életútinterjú készítettünk egykori résztvevőkkel és két szakmai beszélgetést folytattunk Montessori-pedagógusokkal, akik Leveleki Eszterrel egy időben, a háború előtt vettek részt a Montessori-tanfolyamon. Hamar kiderült, hogy a gazdag tárgyi örökség (a naplók, levelezőlapok, fényképek, eredeti filmfelvételek, zászlók, a különféle díjak és kitüntetések, a játékokhoz szükséges eszközök, operalibréttók) a nyaraltatások közös emlékezetének ugyanolyan lényeges részét képezik, mint a narratív visszaemlékezések. Kapcsolatba léptünk két, magát Bánk „muzeológusának” nevező kulcsszereplővel. Előbb egy kis léptékű dokumentációs kiállítás megszervezésével álltunk neki feldolgozni az anyagot (lásd http://tranzitblog.hu/kozvetites_muveszete_dokumentacios_kiallitas/), majd a kutatás egyik záró eseményeként a tárgyi örökségből és az interjúk anyaga alapján kiállítást szerveztünk a Néprajzi Múzeumban *Ellenpedagógia a tóparton* címmel. (A tartalmi részek kidolgozásában részt vettek: Kovai Melinda, Neumann Eszter, K. Horváth Zsolt, Vigvári András, Barna Margit, Hermann Veronika; kurátor: Frazon Zsófia. A kiállítás 2015. március 27. és augusztus 31. között volt megtekinthető. Lásd még <http://ellenpedagogia.neprajz.hu/magyar.00.html>)

turális gyakorlatai.⁴ Azokat a közösségi szerveződési formákat elemeztük, ahol az ellenállás ethosza jellegzetesen a korabeli hatalmi viszonyokhoz illeszkedett.⁵ Arra a kérdésre kerestük a választ, hogy a szavak szintjén egyenlőségpárti oktatáspolitikai irányelvek szűrkezőnájában hogyan jöhetett létre egy olyan exkluzív milió, amely kifejezetten a kulturális elit reprodukcióját szolgálta, és hogy ebben a közegben a rendszer politikai ideológiájához való ironikus-parodisztikus viszony hogyan vált a korabeli hatalmi viszonyok fenntartásának, legitimációjának eszközévé.

A bánki vakáció

Az érthetőség kedvéért érdemes röviden bemutatni a nyaraltatás történetét.⁶ A húszas-harmincas években a „baloldali-urbánus” pesti nagypolgári réteg vásárlóképes keresletet teremtett a „modern gyermekneveléssel” kapcsolatos piaci magán szolgáltatások (reformpedagógiai elvek alapján működtetett óvodák és elemi iskolák, magánynyaraltatások, művészeti iskolák, a modern gyermeklélektanra alapozott szülői kurzusok és kézikönyvek) széles spektrumának. Számos hasonló kezdeményezés mellett Leveleki Eszter és Mérei Vera 1938-ban induló magánvállalkozása is ennek az intellektuális közegnek és piaci igénynek volt a terméke. Noha a társadalmi terek határai nem voltak átjárhatatlanok, ezt a piacot is a keresztény konzervatív középosztály és a zsidó polgárság közötti választóvonal tagolta.

1944 volt az egyetlen év, amikor a nyaraltatás szünetelt.

A nyaralók „hivatalosan” a felszabadulás utáni első nyártól indítják a „bánki időszámítást”. A cezúra oka feltehetően az újrakezdés erős

igénye volt. Az egykori nyaralók és családjaik közül sokan az üldöztetések és a háború áldozataivá váltak, az újak és az életben maradt „régik” gyerekek nagy veszteségekkel éltek túl a megelőző éveket. Ennek ellenére – vagy éppen emiatt – a bánki nyaraltatás ebben az időszakban alakította ki jellegzetes, a későbbi évtizedekben védjegyévé váló sajátosságait.

Leveleki Esztert 1949-ben a „szocialista ember nevelésére alkalmatlannak” minősítették, óvodapedagógusként nem dolgozhatott, az ötvenes években fizikai munkásként helyezkedett el, és mellette szervezte a nyaraltatásokat. A kommunista párt az úttörőmozgalom révén egységesítette és minden gyerek számára hozzáférhetővé tette a nyaralás élményét, az ilyen profilú magánkezdeményezéseket ugyanakkor fölszámolta. A bánki nyaraltatás hivatalosan egy „szülői munkaközösség” tevékenységéhez kötődött – így maradhatott legális; gyakorlatilag azonban magánvállalkozásként működött a sztálinizmus éveitől és később is. Sikerét és magas informális presztízsét végső soron az államszocializmusnak köszönhette: egyike lehetett azon kevés intézménynek, amely továbbra is a háború előtti urbánus polgári kultúra otthona maradt. Leveleki Eszter csak 1962-ben kezdhetett újra óvónőként dolgozni, ekkor a Fővárosi Tanács Csecsemőotthonában alkalmazták, néhány szakmai tanulmányt is publikált. 1974-ben ment nyugdíjba, 1991-ben hunyt el.

Az informális tevékenységek szűrkezőnájája az 1960-as években

Ebben a tanulmányban az egyszerűség kedvéért és terjedelmi okokból a nyaraltatás hatvanas évekbeli virágkorára fókuszáltunk. Az ötvenes években már jól láthatók „Bánk” jellemző vonásai: a hagyományok („tradomány”), a mitológia, a kultuszok, a tradicionális játékok, a hősök „születése”. Ekkor jöttek létre a „komoly játékok” (a történet köré épülő háborús szerepjátékok), amelyek kreativitást, ügyességet, bátorságot és testi erőt egyaránt igényeltek a résztvevőktől. Az ötvenes években Bánk központi alakja Medve, Leveleki Eszter unokaöccse volt, aki megtestesítette

4 Horváth Sándor szerk.: *Mindennapok Rákosi és Kádár korában*. Nyitott Könyvműhely, Budapest, 2008. 376. o.

5 A keleti tömb szabadidős időtöltéseiről és ellenkulturális életformáiról lásd Cathleen M. Giustino–Catherine J. Plum–Alexander Vari szerk.: *Socialist Escapes: Breaking Away from Ideology and Everyday Routine in Eastern Europe, 1945–1989*. Berghahn Books, New York–Oxford, 2013. 284. o.

6 A Leveleki Eszterrel és a nyaraltatással kapcsolatos történelmi ismeretek legpontosabb gyűjteményét Fábrí Ferenc (Bíró) *Leveleki Eszter emlékezete* (2016) című műve szolgáltatja. Fábrí 1949 és 1962 között vett részt a nyaraltatáson, évtizedek türelmes és állhatatos munkájával gyűjtötte össze és rendszerezte Leveleki Eszter és a bánki nyaraltatás örökségét.

azt az idolt, amely a „bánkiság” védjegyévé lett: az eredeti, kreatív, bátor, extrovertált, közösségekben gondolkodó kiskamaszt. Ez a „hőskorszak” az 1956-os forradalommal zárult le: a nyaralók nagy részének családja, Medvét is beleértve, a forradalom leverése után disszidálni kényszerült.

1956 után a gyerekek többsége új volt, személyesen nem ismerték az elmúlt nyarak játékaiknak hőseit. A magánnyaraltatás pozíciója is megváltozott: a Kádár-korszak jellegzetes informális, féllegális, „tűrt” világává vált, ahol az aktuális káderelit gyermekei együtt nyaraltak a bebörtönzött vagy szilenciumra ítélt ötvenhatosok gyermekeivel – magas presztízsét, identitásképző erejét jelentős részben éppen ez az informális, „ellenzéki” státusza biztosította.

A hatvanas évekre a nyaraltatás népszerűsége érezhetően megnövekedett. A gyerekek nagyobb része visszajáró nyaraló volt, kicsi volt a fluktuáció, az új jelentkezők sokszor évekig várólistára kerültek, vagy „protekciónal” juthattak Bánkra. Mivel állami támogatás nélkül, piaci alapon működött, Bánk a korabeli átlagfizetésekhez képest nagyon sokba került a szülőknek, ezért a hatvanas évek második felétől egyre exkluzívabb közösséggé változott. Míg az ötvenes években nem volt Bánkon meghatározó tényező a szülők foglalkozása, a hatvanas évek végén a gyerekek nagyobb része budapesti elit értelmiségi és művészcsaládokból érkezett. Az életútinterjúkból kiderül, hogy a szülők nagy része a háború előtti progresszív-baloldali zsidó városi polgárság köréhez tartozott. Noha a háború után az egyes életutak nagy változatoságot mutatnak, ez a jellegzetes kulturális milió a hatvanas években is fennmaradt.

A hatvanas években a politikai és a kulturális elit kapcsolata korántsem csupán alá- és fölérendeltségre vagy elnyomásra épült, sőt.⁷ Az

7 Lásd pl. Standeisky Éva: *Gúzsba kötve – A kulturális elit és a hatalom. 1956-os Intézet*, Budapest, 2005; Konrád György–Szelényi Iván: *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz*. Gondolat, Budapest, 1989. Az 1973-ban született (és Magyarországon jóval később megjelent) könyvben a szerzők azt állítják, hogy a posztstálinista reformkezdeményezések egy „új osztály” létrejöttét eredményezték. Ez a technokrata elit a hagyományos pártállami bürokráciához kapcsolódva képviseli az ideológiamentes szakértelmet. A technokrácia mint formálódó „új osztály” – a korábban megbélyegzett társadalmi csoportokkal való kompromisszum politikájának jegyében – az értelmiség különféle csoportjait hozta döntéshozó pozícióba.

alábbiakban az 1960-as évek „kulturális elitjén” olyan csoportot értünk, amely sajátos habitusa, kulturális fogyasztása, ízlése, társadalmi kapcsolatai és az államhatalomhoz fűződő viszonya alapján önmagát is elhatárolja a társadalom más rétegeitől. Tanulmányunk elsősorban ennek az exkluzitásnak az elemzésére irányul: a társadalmi határok kijelölésének, az elitszocializáció, az informális közösségek és a hatalom működésének finommechanizmusait vizsgáljuk. Ezen keresztül mutatjuk be, hogyan jön létre a társadalmi megkülönböztetés egyik jellegzetes, informális gyakorlata.

A bánki gyerek habitusa: az értelmiségi elit társadalmi újratermelése

Az eredeti koncepció szerint Bánkon a gyerekeknél nem lehetett pénz, és nem hozhattak magukkal otthonról drága játékokat és ruhákat, hogy ne a szülők társadalmi helyzete határozza meg a gyerekek közösségekbeni státuszát. A hatvanas évekre ez a szabály a kiváltságosok egyenlőségévé vált, a nyaralás magas költségei és a szülők társadalmi elismertsége már nem tett különbséget a gyerekek között, legtöbbjük szülei „híres emberek” voltak.

Számos bánki gyerek sikeres életutat futott be, sokan közülük sikeres tudósok, neves művészek, közéleti személyiségek, intézményvezetők lettek. A Bánkon kötött barátságok és ismeretségek időtállóan bizonyultak, máig sűrűn szövött, exkluzív közösségi hálót alkotnak. Noha az életút-elbeszélések visszatérő eleme az apafigurák örökségével való küzdelem, ez nem áll ellentmondásban azzal, hogy ennek az exkluzitásnak a kötőanyaga a közös ízlésvilág mellett az értelmiségi családok örökségének gondtalanul könnyed tudomásulvétele volt. Ahogy az egyik interjúalany fogalmaz:

„Inkább az volt a jópofa dolog, hogy amikor felnőttünk, és mindenki lett valaki, akkor ez mennyire fantasztikus, ez a háló, hogy ez így megvan. Te-

Az 1980-as évek végétől kezdve Szelényi újra és újra felülvizsgálta a könyvet, és azt állította, hogy az 1960-as évek hatalmi struktúráit modellező elemzésnek a jövő fejleményeiről alkotott előrejelzései érvényüket veszítették mindenekelőtt annak a történelmi ténynek köszönhetően, hogy 1968 új korszakot nyitott a szovjet tömbben a tudás és a hatalom viszonyában. („The Prospects and Limits of the Eastern European New Class Project”. *Politics and Society*, 1987/15–16. 103–144. o.)

hát hogy akárhova megyünk, mindig van valahol egy bánki. Nemcsak a magyar pesti értelmiségben, hanem most már azért úgy a világban is. Én ezt úgy éltem meg, hogy hát igen, kicsi a világ, és én nem tudok úgy bárhova elmenni, hogy ne lennének ismerőseim. (...) És ennek egy nagyon fontos eleme a Bánk. De én ezt nem tartottam különösnek, de csak valószínűleg azért, mert ebben éltem, ez természetes nekem. Tehát amikor beszélgettünk, akkor úgy tudtuk, hogy ki kinek a gyereke, és az ő papája filmrendező, a másiké meg nem tudom, milyen karmester, a harmadiké ilyen tudós, a negyediknek a nagybácsikája a nem tudom, mi. Szóval természetes volt, hogy mindenkinek van valakije, aki valaki. És ezzel abszolút nem foglalkoztunk.” (B14)

Bánk kollektív reprezentációja az egykori nyaralók emlékezetéből formált mitikus hősről, hagyományokról és legendás tettekről szóló elbeszélésekből állt. A szerepjátékok olyan mesékre épültek, amelyek rendszerint ironikusan, a bánki nyaralók és „mások” különbségének hangsúlyozásával határolták el a közösséget a külvilágtól. A bánki alapelvek magasra tartották az autonóm gondolkodást, a kreativitást és a spontaneitást. A hatvanas évekre a korábbi vad játékok (indiánosdi, számháború, különféle testi ügyességet is igénylő versenyek stb.) mellett egyre nagyobb szerepet kapott a gyerekek intellektuális, művészi kreativitása, az általános műveltség, az ehhez fűződő bensőséges-ironizáló viszony. Az ilyen játékok lényege valamilyen – természetesen bánkiakból álló – közönségnek szóló produkció volt. Ezek a produkciók alapvetően ironikusak voltak, egyúttal az adott műfajt (színházi előadást, divatbemutatót, operát, katonai parádét, karmesterversenyt, sporttudósítást stb.) is parodizálták, azt is mestéri módon mutatva be, hogy kiskorú alkotóik és közönségük olyan bizalmas viszonyban állnak e kulturális termékekkel, hogy képesek ezek lényegével játszani, azaz nevetni rajtuk. Az intellektuális töltet egyúttal az „átlagemberekkel”, „az úttörőtáborok népével” szemben megélt kiválasztottságtudattal járt együtt, amit a „lealacsonyított” érintettek sokszor nem fogadtak meleg szívvvel. A gyerekek szemében a bánkiság ugyanakkor egy érték-

renddel társult, a közösség belső értékeivel való azonosulást jelentette. A bebocsáttatás a személyes érdemek jutalmazásának formájában vált természetessé.

„Tulajdonképpen minden ilyen titokzatos dolgot, hogy csak neked elárulom, hogy ez egy nagy tisztesség, ennek nagyon nagy hagyományai vannak, de tulajdonképpen minden újonnan Bánkra érkezett embernek át kellett éreznie ezt, hogy bekerült egy misztikus világba, (...) egy ilyen nagy hagyományokkal rendelkező világba, és ő csak akkor kaphat betekintést ezekbe a titkokba, hogy miért nagy tisztesség a ruhástul bedobás, vagy a totemfalon mit jelent a zászló, vagy valami tárgy, ami oda ki volt, hogyha valami kivételes szerencse folytán bizonyos információmorzsákhoz hozzájut. Szóval ez nem volt egy alapvetés. Ilyen féltve őrzött történelem volt Pipeclandon tulajdonképpen. És ezt nagyon ki kellett érdemelni, hogy valaki ebbe betekintést nyerjen.” (B14)

A „bánki gyerekeknek” kiváltságos társadalmi háttérük, sőt gazdasági, társadalmi és kulturális kiváltságosságuk biztosította a hozzáférést a támogató pedagógiához, a személyközpontú figyelemhez, illetve a tehetségesség és az egyediség lehetőségéből fakadó szabadsághoz. Bánk mint kulturális termék a háború előtti társadalmi viszonyokat idézte meg, amelyeket a közös ízlésvilágra való ráismerés és a politikai nézet- és moralitásközösség érzése szilárdított meg. Az egyik interjúalany szavaival szólva:

„Biztos, hogy egy ilyen világnézet vagy világszemlélet vagy értékválasztásnak az alapjai azért ott, hát, egyfelől megvoltak, másfelől pedig nyilván aki odavitte a gyereket, annak meg az meg eleve ilyen, hát, valamennyire liberális volt, mert különben mi a fenét keresett volna Bánkon a gyereke, szóval ezek így erősítették egymást.” (B19)

A bánki alkotmányos monarchia: ellenpedagógia és politikai kritika Pipeclandon

A saját társadalom és a belső hierarchia mellett a nyaraltatás működését formális társadalmi berendezkedés határozta meg: Bánk, azaz Pipecland alkotmányos monarchia volt, az élén Pipec királlyal, egy tizenéves régens-

sel, valamint a gyerekek által működtetett saját önkormányzattal, minisztériumokkal, saját újsággal (a *Bánki Béka Brekegivel*), a mindennapokat dokumentáló közös naplóval. A bánki hierarchiában magas tisztséget töltöttek be Eszter néni közvetlen segítői, a szobafőnökök. Ők „kiöregedett” nyaralók voltak, „klasszsgukkal” érdemelték ki, hogy tizenhat-tizenhét évesen gondoskodjanak a kisebbekről, ellássák a hétköznapi szervezési feladatokat, de az ő privilégiumuk volt a keretjátékok kitalálása és a bánki újság szerkesztése is.

A pipeclandi utópia a gyerekek számára attól a pillanattól valósággá vált, hogy megérkeztek a vakációra. A nyaraltatás negyven évében gazdag hagyományrendszer alakult ki, amelyet bánki kifejezéssel *tradománynak* neveztek. A bánki *tradományok* komoly szerzetások voltak, amelyek nagy része a negyvenes és ötvenes évek legendás nemzedékeitől származott. Tükröt tartottak a szocializmus teleologizmusának és az ideológiai szükségletek függvényében a múltat eltörlő vagy épp átíró politikai beszédmódnak. Az úttörőtáborokkal ellentétben a bánki gyerekké válásnak része volt ennek a tudásnak és szokásrendnek a felfedezése és elsajátítása.

„De ezt se mondták meg előre, hanem ezt meg kellett érezni. Tehát ezt el kellett lesni a többiek viselkedéséből. Tehát tulajdonképpen egy állandó figyelés volt, hogy ebben a másik világban milyen viszonyok vannak. Tök mások, mint a külvilágban, de nem volt eligazítás. Nem volt reggel »appel«, hogy elmondták volna, hogy na, [a] mai nap így és így kell viselkedni, hanem úgy apránként az ember így beleszokott ebbe, vagy beletanult ebbe a rendkívül más, és egyébként bonyolult emberi viszonyokkal tarkított világba, aminek, hát, rengeteg ilyen külsősége volt. Nemcsak a két ünnep, hanem hétköznapi rituáléja is volt.” (B14)

A monarchia hosszú történetének kulcszimbólumai az ebédlő falára kifüggesztett „totemfalon” mindenki számára láthatók voltak. Az egyik interjúalany leírása szerint:

„Volt egy totemfal, egy ilyen hosszú paraszti konyha volt, és annak a rövidebbik végén volt egy olyan falújságszerű képződmény, és arra minden fű-, fa-izét ráaggattak. Mikor én oda lekerültem, akkor már nagyrészt tele volt. És hát, persze, hoz-

zátartozott az idősebbek nimbuszához, hogy így legyintettek, hogy ja, persze, hát mit tudod te azt, hogy hogy ennek micsoda múltja van, és hogy ez mi mindent jelent? De hát azért így apránként mégiscsak ellestük és megtanultuk, hogy volt egy zászlónk, volt egy nemzeti himnuszunk például, ami... ami egy viccnek indult, de aztán valahogy elkezdtek komolyan venni.” (B14)

Az eredetileg falújság funkciójú felületre azok a tárgyak kerültek fel, amelyek egy-egy jelentős és emlékezetes eseményhez kapcsolódtak. Az események, játékok, ünnepek emlékeit kitették a falra, ezzel mindenki számára láthatóvá, emlékezetessé, bármikor felidézhetővé tették őket. A totemfal az évek során egyre változott: voltak tárgyak (például Pipecland térképe), amelyek lekerültek róla, elvesztek, vagy a játékok során lecserélődtek, de ki is egészültek. A fal eleinte mozgásban volt. Majd egyre erősebb tisztelet és megbecsülés övezte az itt őrzött relikviákat, a „totemfal” egyre inkább változatlanná és érinthetetlené vált – a szó szoros és átvitt értelmében egyaránt.

A résztvevők elbeszélésében a „bánkiség-hoz” sajátos ellenzéki öntudat kapcsolódik. Az ironia és önironia eszközeit felvonultató játékok egyfajta politikai kritika performanszáiként is működtek. A bennfentessé válás feltétele volt a játékokban való részvétel, a játékok élvezete és a játékok ironiájának elsajátítása. Az ironia magában foglalta a kritikus viszonyt a szocialista rituálékhoz, és azt a szabadságot, hogy a játékon keresztül ez kifigurázható és újraértelmezhető. Az alábbi visszaemlékezés a nyaraltatás záróünnepélyén tartott katonai díszszemlét idézi föl, amelyet augusztus huszadikára, az alkotmányünnepi felvonulásra időzítettek.

„[augusztus] 20-án osztották a díjakat. (...) Akkor volt a díszszemle. Ezt a Hábi csinálta alapvetően, aki egy személyben előadott egy egész díszszemlét. Majd utána beszédet mondott, katonai beszédet mondott. (...) És Dévi pedig úttörőkislánnyként átadott egy szál kaprot a Hábinak, és akkor még ott megható jelenetekre került sor. A nagyobb fiúk zenekarként kísérték a díszszemlét. Amikor lent volt Gorcsev, aki a Fischer Iván, akkor ő volt a kommentátor, ő közvetítette ezt a parádét. Hát eléggé vicces volt. (...) Ennek is megvoltak az ál-

landó fordulatai, mindig úgy kezdődött, hogy »Szeretettel köszöntöm Önöket hazánk felsszabaddulásának huszszonkilencedik évfordulóján.«” (B4)

Zárszó

Az 1960-as évek nyaralói – egyfelől fenntartva az állítást, hogy nekik jutottak Bánk legszeszebb évei, ugyanakkor finoman bírálva a tábor fogyasztói szemléletét is – az 1970-es évekre teszik a hanyatlás időszakát. A kádári konszolidáció és a fogyasztói szocializmus kiteljesedésével Leveleki Eszter számára is egyre fontosabb lett az anyagi elismerés. A visszaemlékezők szerint a hetvenes évektől a nyaraltatás már nem tudott megújulni. A totemfal és más kultikus tárgyak, rítusok körül az „ősidők” aurája sugárzott, amelyhez az aktuális jelenből csak csodálattal és tisztelettel lehetett viszonyulni, de újat hozzátenni szinte lehetetlen volt. A bánki vakáció a fővárosi értelmiségi elit egyre drágább és divatosabb árucikkévé vált, miközben az erős belső közösségi normái, nemes „tradományai” erodálódni kezdtek. Az új gyerekek a hetvenes évek Magyarországának celebcsaládjából érkeztek, ez a „lieblingek”, a hatalmaskodó szobafőnökök, a nagy kiábrándulások és lázadások korszaka. Az egyik visszaemlékezőt idézve:

„Eszter néni szerintem, ahogy telt-múlt az idő, és ez már a 60-as éveeknek a második felére egyre inkább jellemző volt, hogy akkor már azért olyankat próbált maga mellé állítani, akikkel jobban, hogy mondjam csak, ha azt mondom, hogy megbízhatóbbak voltak, vagy akik minden további nélkül, vagy jobban alkalmazkodtak hozzá. (...) Ilyen szempontból valamennyire romlott a [nyaraltatás] minősége, a színvonala. (...) Hát rengeteg ilyen celebnek a csemetéje ott nyaralt. Valószínűleg ott más volt akkor már az elvárás, vagy féltette őket jobban, vagy ezt pontosan nem tudom. Mindenesetre azért esett a színvonalából később, ahogy én végigjártam, visszajártam, láttam.” (B2)

A hetvenes évek végén és a nyolcvanas évek elején – még mindig kuriózumként ugyan, de – megjelentek az úttörőtáborok különféle alternatívái, a speciális szolgáltatásokat (nyelvoktatást, sportot, művészeti foglalkozásokat, személyiségfejlesztést) nyújtó magánnyaral-

tatások. Az „ellenkultúra”, a „szigetszerű” alternatív valóságok kiépítésére egyre kisebb igény mutatkozott az erodálódó, egyre kevesebb ideológiai nyomást alkalmazó késői Kádár-korszakban. Ezzel párhuzamosan a minőségi gyerekkor az értelmiségi elit fogyasztói kultúrájának a részévé vált.

1978-ban Leveleki Eszter „nyugdíjba vonult”, és meghagyta „örököseinek”, hogy a nyaraltatást csak más színhelyen és új kerettörténetekkel folytathatják. A nyolcvanas évektől kezdve egyre szaporodtak az „utód-Bánkok”, a rendszerváltás után pedig ezek a nyaraltatások – elvesztve a korábbi társadalmi-politikai konnotációikat – ismét csupán egy-egy színpoltjai a gyerekszolgáltatások újból burjánzó piacának.

Esettanulmányunk betekintést nyújthat abba a kétértelmű és összetett viszonyba, amely a magyar kulturális elitet a politikai hatalomhoz fűzte. A hivatalos irányelvekhez való ironikus hozzáállás, az ellenzéki beállítottság és az exkluzív, alternatív informális terek létrehozása itt együttesen alkotják az elit habitusát. Míg az ideológiai tiltás fokozta az alternativitást és a féllegalitást érzésétől áthatott tevékenységek nimbuszát, addig az 1960-as évektől kezdve a kádári kompromisszum, amely ezeket a területeket felszabadította az állami ellenőrzés alól, hatékonyan erősítette meg a kulturális elit újratermelődését.

A bánki kollektív emlékezet a Kádár-korszak kollektív emlékezetének egyik formája – mindkettőt az államszocialista múlthoz való viszonyunkról szóló diskurzus vezérli. Bánkra ma sokan a rendkívüli körülmények produktumaként emlékeznek, a normalitás megőrzéséért vívott hősi harcként egy abnormalis korszakban. Ezúttal is egy egykori résztvevőt idézve: „Az ötvenes években... rendkívül üde színpolt volt, valami nagyszerű dolog, szinte csoda. Mert normálisnak lenni abnormalis körülmények között, az óriási dolog. Ez ma már hál’ istennek szinte érthetetlen, és mindenképpen megismételhetetlen.”⁸

⁸ Rádai Eszter: „Beszélgetések Bánkról (Ascher Tamás, Eörsi Mátyás, Ráday Mihály, Várszegi Gábor)”. *Café Babel*, 1996/22. 85. o. Az idézet Várszegi Gábortól származik.

EGY OROSZ EMIGRÁNS BIRMINGHAMBÓL: NYIKOLAJ BAHTYIN

Az ismert irodalomtudós, Mihail Bahtyin testvérbátyja Orjolban született 1894-ben. A két fiú közt csupán egy év volt a különbség. A „korzikai testvérek” – így jellemezte kettejük viszonyát az ismert Dumas-regény nyomán Mihail Bahtyin első tudományos életrajzának szerzőpárosa, Katerina Clark és Michael Holquist.¹ S valóban, nem csupán neveltetésükben, középiskolai és egyetemi tanulmányaikban, de jellemükben, szellemi-tudományos érdeklődésükben is sok közös vonás mutatkozott. Mindketten a vilniusi gimnáziumba jártak, majd az Odesszai Egyetemen, később Péterváron tanultak; szenvedélyes rajongói voltak a klasszika-filológiának, az orosz és francia költészetnek, tagjai a pétervári „Omphalos-körnek”, s mindkettőjük érdeklődése a nyelvfilozófia területén bontakozott ki. A nyugati világ a Bahtyin nevet elsőként nem Mihail, hanem Nyikolaj munkássága nyomán ismerhette meg, aki a 40-es években a Birminghami Egyetem Nyelvtudományi Tanszékének alapítója, Ludwig Witt-

genstein közeli barátja és szellemi partnere volt.²

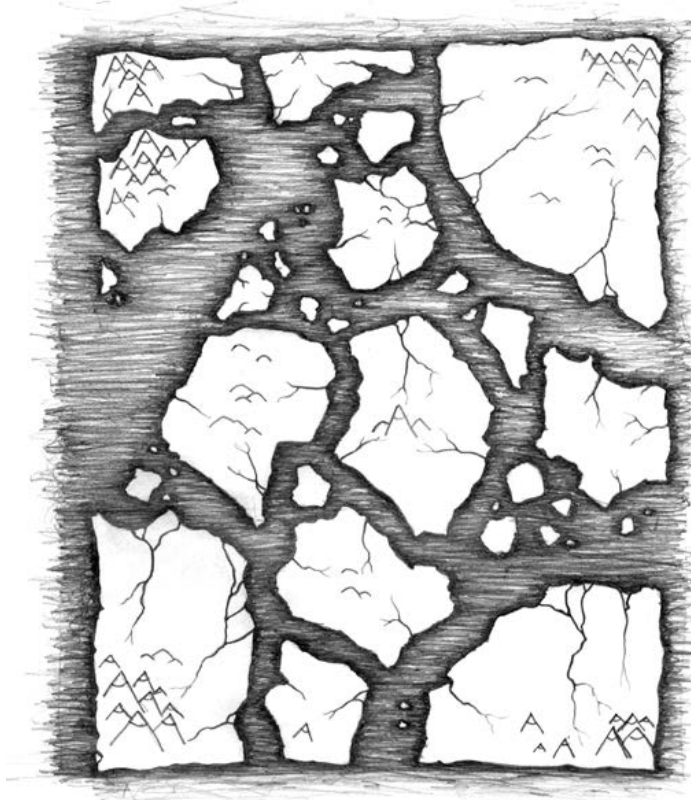
Nyikolaj életútja, bár rövidebbre szabott, mégis jóval regényesebb, mint Mihailé. Egyetemi tanulmányait az első világháború szakítja félbe: katonaiskolába kerül, melyet az 1917-es februári forradalom idején fejez be, majd önkéntes sorkatonaként harcol a fronton. Az októberi bolsevik hatalomátvétel után a Krímbe menekül, Volosin költő házába, ahol találkozik egykori parancsnokával, aki meggyőzi, hogy morális kötelessége csatlakozni a Fehér Gárdához. A Gárdával együtt távozik Oroszországból, tengerész lesz a Földközi-tengeren, majd Konstantinápolyban jelentkezik a Francia Idegenlégióba. (Erről az időszakról számol be „Katonai Kolostor” című esszéjében.) Három és fél évig szolgál Észak-Afrikában, jobb kezén és karján súlyosan megsebesül, ezért leszerelik, és Párizsban gyógykezelik. A francia fővárosban orosz emigránsként alkalmi munkákból, szőlőszedésből, könyvkötészetből él, 1924-től közreműködik két emigráns folyóirat, a *Zveno* (Láncszem), majd – annak megszűnte után – a *Csiszla* (Számok) írásában, szerkesztésében. Verseket publikál, előadásokat tart az orosz irodalomról, a görög kultúráról, s az orosz emigráció ismert alakjává válik. Kortársai – köztük Nyikolaj Mocsulskij – nagy tudású, sőt zseniális, ám zárkózott fiatalembernek írják le, aki – mint Mocsulskij tréfás önéletrajzi esszéjében olvasható – „nem szereti a bolsevikokat és Marcel Proustot.”³ Ebből az időszakból maradt fenn a legtöbb recenziója, kritikája és publicisztikája, utolsó írása 1931-ben jelent meg. Eközben beiratkozik a Sorbonne-ra, ahol folytatja a Szentpétervári Egyetemen megkezdett klasszika-filológiai tanulmányait. 1929-ben érkezik először Angliába Szergej Konovalov, az angliai Szláv Társaság alapítójának meghívására.⁴

2 Ismeretes, hogy Mihail Bahtyin nyugati reneszánsza csupán a *Dosztojevszkij-könyv* 1963-as kiadása után indult meg.

3 Idézi: Сергей Федякин: *Послесловие и комментарии*. = Н. М. Бахтин: *Философия как живой опыт*. Избранные статьи. Составление, послесловие, комментарии С. Федякина. Москва, Лабиринт, 2008. с. 226.

4 Т. А. Федяева: *Людвиг Витгенштейн и русская литература*. = *Дискурс. Коммуникативные стратегии культуры и образования*. РГГУ, Москва, 2003.11. 100.

1 Katerina Clark, Michael Holquist: *Mikhail Bakhtin*. The Belknap Press off Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, and London, England, 1984. 16-34.

Fél évig Birminghamben angolul tanul, megismerkedik Francesca Wilsonnal, a társaság titkárával, aki később megjelenteti Nyikolaj életrajzát és néhány előadásának jegyzeteit, valamint néhány esszéjét.⁵ Visszatér Párizsba, ahol befejezi tanulmányait, majd 1932-ben Cambridge-be utazik, ahol jelentkezik PhD-képzésre. Doktori disszertációját a Kr. e. 13. századi thesszáliai Kentaur-Lapitha mítoszról írja.⁶

Cambridge-ben főként a baloldali-kommunista értelmiséggel találja meg a hangot. 1933-ban itt ismerkedik meg Ludwig Wittgensteinnel is, aki ekkor „tolsztojánus” korszakát éli. Szoros barátságba kerülnek, Nyikolaj nagy hatással van Wittgensteinre. Clark–Holquist szerint a Nyikolaj Bahtyin-nal folytatott beszélgetések jelentős szerepet játszottak Wittgenstein ismert fordulatában, a *Logikai-filozófiai értekezésektől* a *Filozófiai vizsgálódások* felé. Nem tudjuk, konkrétan miben állt ez a hatás, azonban a fennmaradt jegyzeteiből és kortársai visszaemlékezéseiből kiderül, hogy Bahtyin nyelvfilozófiai érdeklődésének középpontjában Platon *Kratülosz* című munkája állt, amelyből kiindulva igye-

5 Wilson, Francesca: *Bibliographical Introduction = Nicholas Bakhtin. Lectures and Essays*. Birmingham, 1963.

6 Clark, Hoquist, i. m. 19.

kezett újragondolni a nyelv természetét. A fokozat megszerzése után a Southampton Egyetem klasszika-filológia tanszékén tanít, majd 1939-ben a Birminghami Egyetemre kerül George Thomson klasszika-filológus professzor meghívására. Angliai éveiben egyre szorosabb kapcsolatot ápol a Brit Kommunista Párttal, melynek a második világháború alatt a tagja lesz. Sztálin híveként a 40-es években visszatérését tervezi Oroszországba. 1946-ban Birminghamben megalapítja a Nyelvészeti Tanszéket, itt tanít 1950-ben bekövetkezett haláláig. A sors iróniája, hogy miközben Mihail tanulmányai nem jelenhettek meg a Szovjetunióban, Nyikolaj sem publikált egyetlen tanulmányt vagy monográfiát sem – egyetemi jegyzetei öt vaskos dobozban maradtak fenn.

A Bahtyin fivérek kapcsolatáról nincsenek megbízható információink. Három levél maradt fenn Nyikolaj hagyatékában anyjától és nővéreitől 1924-ből és '25-ből, amelyekben a családtagok beszámolnak Mihail tudományos munkájáról, s kéri Nyikolajt, küldjön könyveket a munkájához. 1926 után azonban a levelezés veszélyessé vált, így minden kommunikáció megszakad a testvérek között.⁷ Nyikolaj nem ismerte Mihail 1929-es Dosztojevskij-könyvét, ám 1930-ban egy párizsi könyvkereskedésben véletlenül rábukkant. Clark–Holquist állítása szerint Nyikolaj egészen a második világháborúig nem tudott öccse 1928-as letartóztatásáról, később pedig azt feltételezte, hogy Mihail elpusztult a sztálini tisztogatások során.

Oroszországban csupán az 1990-es években nőtt meg az – elsősorban életrajzi természetű – érdeklődés Nyikolaj Bahtyin munkássága iránt, főképp azok után, hogy előkerültek olyan Bahtyin-szövegek és kéziratok a 20-as évekből, melyek szerzősége sokáig vitatott volt. Nyikolaj Bahtyin esszéiből, tanulmányából 1995-ben jelent meg az első orosz nyelvű kötet.⁸

7 Галин Тиханов: *Миша и Коля: Брат-Другой*. Пер. с англ. Е. Канишевой и А. Полякова. = *Новое Литературное Обозрение*, 2002. №57.

8 Николай Бахтин: *Из жизни идей. Статьи, эссе, диалоги*. Под ред. С. Р. Федеякина. Москва, Лабиринт, 1995.

NÉGY FRAGMENTUM¹

(A tapintás bölcsessége.
– A határtalanság elvetése. –
A forma mint az elrendeltség
foka. – A holttestek elégetése
és bebalzsamozása.)

1.

Az úgynevezett „felsőbbrendű érzékeinket” (a látást és a hallást), melyeket az „alsóbbrendűek” rovására fejlesztettünk ki, elsősorban az jellemzi, hogy lehetővé teszik, sőt, megkövetelik az érzékelés tárgyaitól való bizonyos fokú távolságtartást.

Elszigeteltség, elszakítottság, kívüllét – ez határozza meg a világban elfoglalt helyzetünket csakúgy, mint azokat az érzékeket, melyek uralkodóvá váltak a számunkra. Kimerített, áttetsző hűvösség húzódik köztünk és a világ között. S hacsak nem uralkodik el rajtunk az éhség vagy a szerelem, nem akarunk és nem tudunk megérinteni, megtapintani, megfogni; inkább passzívan szemléljük a

dolgokat. A dolgok is elhagytak minket, idegenekké, szellemekké váltak. A világ elvesztette a maga édes testiségét. Az „érdek nélküli, tiszta, akaratlan szemlélődés” régóta hivatalosan elfogadott dogmánkká vált a művészetben, és természetes hajlamunkká az életben. Bölcsességünk is hideg, szemlélődő lett. S erre mi büszkék vagyunk.

A látásban (ahogy a hallásban is) természeténél fogva van valami *előzetes*: a látás csupán annak *lehetőségét* jelöli ki, mi módon közelíthetünk a tárgyhoz, ha el akarjuk sajátítani. Ám mi öncélúvá tettük. A dolgokhoz való közeledésünk során legszívesebben mindig ebben a realizálatlan lehetőség állapotában létezzünk. A világot elsősorban a *látható* világ jelenti a számunkra.

Évezredekkel ezelőtt elfojtottuk, elnyomtuk magunkban a tapintást, ezt a legősibb, legmegbízhatóbb, legföldibb érzékünket. S míg a „felsőbbrendű érzékeinket” a tőlük idegen, racionális elemek megmérgezték, eltorzították, átítatták és feloldották, a tapintás megőrizte szűzies tisztaságát és egész voltát. Csak a tapintás részesít bennünket igazán a dolgokban, azon kivételesen ritka pillanatokban, amikor valóban feltámad bennünk a megtapintás vágya.

Az eleven tudás, mely soha nem csap be; sóvárgás a dolgokkal való érintkezés után, a dolgok elsajátítása után, közvetlen együttlét a dolgok testével; a tapintás teljes egészében hű maradt a megismerés ősi, eredeti – erotikus – természetéhez.

Rajta keresztül újra vissza kell térnünk az ősi egészhez, a világban való eleven részesüléshez. Hogy megismerjük ezt a világot, úgy, mint egy szeretett testet: a tapintásra vágyó szerelmi megkívánás teljes bölcsességével.

2.

Fehér papírlap az asztalomon. Sima, körülhatárolt, fehér felület, tisztán kivehető tekintetem, tapintható kezem érintése számára. Ilyennek ismerem, ilyennek akarom tudni a fehér lapot. Ilyennek ismerem és ilyennek akarom tudni az egész világot – egyszerű és fényes háznak, ahol megannyi világos dolog

¹ Николай Бахтин: *Четыре фрагмента* = Н. М. Бахтин: *Философия как живой опыт. Избранные статьи. Составление, послесловие, комментарии С. Федякина. Москва, Лабиринт, 2008. 56-61.*

táru fel tekintetem és kívánságom előtt: mint ez az ég az ablakon túl, mint a napsugár a kezemen, mint az a mosoly, amelyre most visszaemlékszem.

A bölcsesség útja nem más, mint a végső, legédesebb egyszerűséghez vezető út. A kerék, befejezett világ határain kívülre kell szorítanunk az ellenséges határtalanság árnyait, ahogyan én is kívül rekesztettem azokat ebből az asztalomon heverő fehér papírlapból. Mivel tudom, mi rejlik e sima fehérség mögött; tudom, mi mindent kellett leküzdenem ahhoz, hogy ilyennek lássam, amilyenek most látom. Hisz ez a papírlap – ahogy minden egyes legkisebb részecskéje – határtalan és kimeríthetetlen a maga minőségi sokfélesége szempontjából. Ha bepillantánk ebbe sokféleségbe, ha érintkezni tudnánk vele – az maga lenne a nemlét; azt jelentené, hogy végletesen feloldódunk és elveszítjük magunkat a létben.

De én önkényesen a nemlétbe taszítottam ezt a sokféleséget. S íme, én létezem, előttem a sima, fehér, kontúrokkal rendelkező papírlap az asztalon.

A látás tehát valójában bölcs vakság, amellyel elhatárolom magam a káosztól. És minden pillantásommal, minden érzésemmel és akarásommal derűsen és büszkén elvetem ezt a határtalanságot.

Élni azt jelenti, hogy nem minden vagyunk, nem mindenben vagyunk, nem mindennel vagyunk, hanem önmagunk vagyunk. Feltételezzük önmagunk körülhatárolt, egyszeri egységét. Befejezett és világos szférával vesszük körül magunkat. Valamiféle isteni erőfeszítéssel a határainkon kívülre rekesztjük a feneketlen mélységeket és tereket, s úgy tekintünk rájuk, mint külsődlegességekre, mint a *nem-énre*.

Azaz szembeállítjuk *önmagunkat a mindennel*. Ha valóban létezni akarunk, fel kell mérnünk annak az elbizakodottságnak és mérészségnek a teljes mélységét, amit a személyes létezés aktusa rejt magában. És minden egyes lélegzetvétel során újra és újra fel kell mérnünk.

Ebben rejlik a páratlan szabadság és a földi létezés utáni csillapíthatatlan sóvárgás záloga.

Tulajdon testünk valamennyi forma prototípusa és kulcsa a számunkra. Csak ezt a testet ismerjük dinamikusan, belülről, és csupán emiatt lehetséges számunkra, hogy a dolgok térbeli határainak formájaként értelmezzük. Megsejtjük a formákat belülről feszítő energiát, amely a kívülről érkező ellenállással ütközve megdermedt a maga egyre növekvő erőfeszítésében, és békétlenül, feszülten megszilárdult a térben.

A forma tehát mindig küzdelmet jelent, a forma mindig dinamikus. A dolgoknak csupán az analógia alapján, metaforikusan tulajdonítunk formát. Eredetileg csak annak lehet formája, ami él, mivel valójában csak az eleven forma lehet az önmagát tételező lét kifejezése. Mintha egy törekeny határ volna, melyet két kibékíthetetlen és egyenlőtlen erő találkozása és küzdelme határoz meg. Egyfelől a megvalósulásra törő létezés, másfelől „egy titkos erő parancsa”,² a tér és idő tehetetlenségi ereje. A küzdelem végkimenetele már előre eldőlt.

Emiatt aztán *minden forma* – mindaz, ami egészként és egyediként különválik a megformálatlan természeti erőktől – *mindig tragikus*. S minél tökéletesebb, annál világosabban fejezi ki büszke ellenállását, az egyedi és egyszeri, megismételhetetlen létezés röpke isteni diadalát – ugyanakkor a személytelennek, a kaotikusnak és az abszolútnak való elrendeltségét és alávetettségét is.

Az „abszolút” már meghatározása szerint is a forma tiszta tagadása – a formátlan, az alakatlan, a határtalan, a soha nem múló nem más, mint a káosz tátongó ásítása.

Nem csak az élővilágban, mindenütt így van: a forma valami, ami mulékonyabb annál, ami általa formát öltött. Elpusztíthatom ezt a fából készült tárgyat – a fa még mindig megmarad; meggyújthatom a fát, anyagi összetevői ettől még mindig megmaradnak. A meghatározottság lépcsőfokain egyre lejjebb süllyedve a tárgy fokozatosan felbomlik, feloldódik, míg végül

² A „длань незримо роковая” sor idézet Fjodor Tyutsev *Szökőkút* (Фонтан) című verséből. Szabó Lőrinc fordítása. Eredeti jelentése: 'egy láthatatlan, végzetes tenyér'. A ford.

anyagában egybeolvad a minden minőséggel rendelkező, megsemmisíthetetlen káosszal.

Másképpen szólva: a megformáltság foka egyenlő a törekenység fokával. S éppen az ítéli pusztulásra a dolgot, amely a maga egyediségében létrehozta, úgy, mint éppen ezt a dolgot.

A létezés valamennyi síkján ugyanez a törvény tárul fel: *minden egyes lépés a meghatározottság, a tökéletesség felé vezető úton – egy lépés a pusztulás felé.*

Az individualitás – ez az utolsó és legvégső meghatározottság – egyben az elrendeltség legtisztább formája, az öröklét legtisztább tagadása.

4.

Ha tulajdon testünk jelenti számunkra valamennyi forma prototípusát, akkor a formák felfogásának jellegét teljes egészében az határozza meg, hogyan érzékeljük saját testünket. Ezt az érzékelést közvetett módon megvilágíthatja, hogyan viszonyulunk ahhoz, ami csak test volt, de már nem az – vagyis a holttesthez.

Ezért az adott kultúrára jellemző temetkezési típusok kulcsot adnak a vizsgált kultúra művészetéhez. És itt két szélsőség figyelhető meg: a holttestek elégetése és bebalzsamozása. Két gyökeresen eltérő, tökéletesen összemérhetetlen felfogása a testnek és a formának.

Ha bizonyos erőfeszítéseket teszünk, még átélhetjük a hellének világérezkelését; belső tapasztalatunk, amely arra készítet minket, hogy a halottakat lassú felbomlásnak adjuk át a földben, némiképp érintkezik a hellének tapasztalatával.

A bebalzsamozás azonban – az öröklét e különös szurrogátuma – teljes egészében idegen számunkra.

A hellének csakis a *betöltött formát*, vagyis a belülről megvalósuló és belülről olvasandó formát tartották formának. A forma *nem elfedi*, hanem *feltárja* azt, ami mögötte van. Azaz nem csupán burok, *felszín*, hanem az *eleven élet* feszült határa.

„A holttestek undorítóbbak az ürülekénél” – mondja Hérakleitosz. Miért? Mert még az ürülek is valódi és adekvát módon fejezik ki

azt, ami a lényege: a felbomlást, az anyag világába való lesüllyedést. A holttest viszont hazudik: szentségtörő módon még mindig őrizi hasonlóságát ahhoz, aki élt – voltaképp az élőnek adja ki magát. A megmerevedett vonások alatt azonban, melyek ugyanazok maradtak, már a káosz lépett saját jogaiba.

A holttest formáját ezért erőszakosan el kell pusztítani, át kell adni a tűz vidám önkényének, mivel a holttest a nemlét hazug burka.

De épp ezt a burkot, mely a hellén számára „rosszabb az ürülekénél”, tartósították erőszakosan az egyiptomiak, öröklétre kárhóztatva a hazug hasonmást.

Itt a test csupán felszín, csupán egy tok, valamiféle sajátságos „*complet sur mesure*”, melyet a lélek levedlett magáról, s amelyet romlatlanul meg kell őrizni arra az esetre, ha visszatérne.

A testek bebalzsamozása tehát (vagyis egy üres forma megszilárdítása az időben) csakis a test érzékelésének tökéletes hiánya esetén gondolható el, a test eleven, törekeny, mozgásban levő materialitásának érzékelése, *teljes* szellemi voltának érzékelése nélkül. Ehhez a testet nem belülről, dinamikusan kell felfogni, hanem statikusan és személeti egységként.

Az egyiptomiak meg akarták menteni, meg akarták őrizni, rögzíteni akarták a tárgy térbeli kontúrjait, ez a törekvésük vezette őket a bebalzsamozáshoz. Ebből a gesztusból kellett kifejlődnie a művészetüknek is.

Előre tudható, hogy a művészi anyagban a lényegi vonást számunkra nem a törekeny test hordozza majd (mint a hellének számára), hanem a felszíne; hogy az anyag kiválasztásánál a döntő ismérvek a tartósságnak, a hosszúságnak, a szilárdságnak kell lennie; hogy az időtartam hosszúságának keresését ki kell vetíteniük a térben, s ebből fakad a hatalmas iránti vonzódásuk... stb.

Nem tudom, hogyan valósul meg tényszerűen ez a tendencia az egyiptomi művészetben. De ennek a művészetnek minden sajátossága eleve adott, és már előre megmutatkozik pusztán abban a tényben, hogy bebalzsamozzák a halottaikat.

S. HORVÁTH Géza fordítása